

АРХЕОЛОГИЯ

год. LII

2011

кн. 1



Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илустрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или а, б, с и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат A4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LII

2011

кн. 1

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на английски език: Бисерка Гайдарска
Редактор на английски език: Маргарит Дамянов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS

This Journal has been published since 1959. It goes out twice a year.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum Bacvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries translated by: Bisserka Gaydarska
Summaries editor: Margarit Damyanov

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: naim@naim.bg
Address: National Institute of Archaeology and Museum
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +395 2 988 24 05; e-mail: naim@naim.bg

На корицата:

*Златен пръстен-печат на Теодор Филантри, открит в гроб от църква № 10 на крепостта Царевец, Велико Търново. Константинополска изработка, XIV в.
Снимка Здравко Николов*

On the cover:

*Golden signet ring of Theodore Phillantres, found in burial 10 in the Tsarevets Fortress, Veliko Tarnovo.
Made in Constantinople, 14th century AD.
Photo Zdravko Nikolov*

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов. Неолитни ямни светилища</i>	7
<i>Малгожата Гребска-Кулова, Илия Кулов, Лор Саланова, Жулиен Виеге, Луиз Гомар. Раннонеолитно селище Илинденци, община Струмяни. Проучвания през 2004-2009 г.</i>	25
<i>Костадин Рабаджиев. Гробниците в Тракия: мавзолеи, храмове, хероони? Част I</i>	44
<i>Венцислав Динчев. Към характеристиката на градоустройството на <i>Serdica</i></i>	61
<i>Сергей Торбатов. Печатите CORTISIBRA и CIB от кастела Тримамиум</i>	78

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Николай Овчаров. Сребърна икона с образа на св. Василий от областния център под Перперикон</i>	99
<i>Константин Тотев, Ивайло Кунев. Два сребърни енколпиона от България</i>	106
<i>Дочка Аладжова. Похлупачетата за териак от България</i>	114

РЕЦЕНЗИИ

<i>Валентин Плетньов. К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, I. Велико Търново, 2011, 282 стр., 53 цветни таблици и 185 фотографии</i>	121
--	-----

ПРЕГЛЕД

<i>Янко Димитров, Андрей Аладжов. Международна конференция „Ранносредновековната култура през VII-XI в. в земите на днешна България и Словакия“ в Нитра, Словакия, 3-5 ноември 2010 г.</i>	131
--	-----

<i>Маргарит Дамянов. Изложба „Сенки от отвъдното: древният некропол на Несебър”</i>	134
<i>Петър Димитров, Георги Иванов. Научни публикации на археолозите от НАИМ-БАН през 2010 г.</i>	136
Защитени дисертации	149

IN MEMORIAM

Професор д-р Василка Герасимова-Томова (1940 - 2011)	153
--	-----

Дочка Владимирова-Аладжова	dochka_al@dir.bg
Жулиен Виеге	julien.vieugue.@mae.u-paris10.fr
Луиз Гомар	louise.gomart.@yahoo.fr
Венцислав Динчев	vdintchev@abv.bg
Илия Кулов	iliakulov@yahoo.com
Малгожата Гребска-Кулова	malgorzata.kulowa@gmail.com
Ивайло Кунев	ivo_archeology_64@abv.bg
Васил Николов	vassil.nikolov@abv.bg
Николай Овчаров	aia_ira@abv.bg
Костадин Рабаджиев	rabadjiev@gmail.com
Лор Саланова	laure.salanova@mae.u-paris10.fr
Сергей Торбатов	torbatov@abv.bg
Константин Тотев	konstantin_totev@abv.bg

CONTENTS

ARTICLES

<i>Vassil Nikolov. Neolithic pit sanctuaries</i>	7
<i>Małgorzata Grębska-Kulova, Iliya Kulov, Laure Salanova, Julien Vieugué, Louise Gomart.</i> The Early Neolithic settlement of Ilindentsi, Strumyani Municipality. Excavations 2004-2009	25
<i>Kostadin Rabadjiev. Thracian tombs: mausoleums, temples, heroons? Part I</i>	44
<i>Ventsislav Dinchev. To the urban planning of <i>Serdica</i></i>	61
<i>Sergey Torbatov. The CORTISIBRA and CIB stamps from <i>castellum Trimammium</i></i>	78

REPORTS

<i>Nikolay Ovcharov. A ninth-century silver icon with the image of St. Basil</i> from the complex at Perperikon	99
<i>Konstantin Totev, Ivaylo Kanev. Two silver encolpions from Bulgaria</i>	106
<i>Dochka Vladimirova-Aladzhova. On the <i>theriac</i> lids from Bulgaria</i>	114

REVIEWS

<i>Valentin Pletnyov. К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.</i> Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, I. Велико Търново, 2011, 282 стр., 53 цветни таблици и 185 фотографии	121
--	-----

NEWS

<i>Yanko Dimitrov, Andrei Aladzhov. International conference „Early medieval culture</i> in the seventh-eleventh centuries AD in the areas of modern Bulgaria and Slovakia”, held in Nitra, Slovakia, 3-5 November 2010	131
<i>Margarit Damyanov. The Exhibition</i> "Shadows from Beyond: The ancient cemetery of Nesebar"	134

<i>Petar Dimitrov, Georgi Ivanov. Publications of the staff of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy of Sciences in 2010</i>	136
Defended dissertations	149

IN MEMORIAM

Professor Dr. Vassilka Gerasimova-Tomova (1940 - 2011)	153
--	-----

Dochka Vladimirova-Aladzhova	dochka_al@dir.bg
Ventsislav Dinchev	vdintchev@abv.bg
Louise Gomart	louise.gomart.@yahoo.fr
Ivaylo Kanev	ivo_archeology_64@abv.bg
Iliya Kulov	iliakulov@yahoo.com
Małgorzata Grębska-Kulova	malgorzata.kulowa@gmail.com
Vassil Nikolov	vassil.nikolov@abv.bg
Nikolay Ovcharov	aia_ira@abv.bg
Kostadin Rabadjiev	rabadjiev@gmail.com
Laure Salanova	laure.salanova@mae.u-paris10.fr
Konstantin Totev	konstantin_totev@abv.bg
Sergey Torbatov	torbatov@abv.bg
Julien Vieugué	julien.vieugue.@mae.u-paris10.fr

Неолитни ямни светилища

Васил Николов

Само допреди няколко години не знаехме нищо за обредната дейност извън селищата на неолитните земеделци в дн. български земи. Изключение правеше къснонеолитният дял от праисторическия некропол Дуранкулак, Добричко. Разплитането на нишката започна с разпознаването на къснонеолитното ямно светилище Дана бунар 2 край Любимец през 2006 г., продължи през следващите години с още няколко къснонеолитни светилища, особено тези при Хаджидимитрово, Ямболско, и Сърнево, Старозагорско. През 2010 г. предложих и „светилищна” реинтерпретация на праисторически обекти, проучени през последните няколко десетилетия¹.

В резултат на наблюдения, натрупани при разкопки в Тракия и Причерноморието през периода 2006-2010 г., за кратко време е обособена голяма група от къснонеолитни ямни светилища. Изследвания и публикации са в ход и ще дадат обилна информация за извънселищни обредни дейности, за които доскоро нямаше никакви индикации. Наличието на откритите големи обредни комплекси от късния неолит в указания регион предполага съществуването и на други такива, включително и в съседните региони. Установените в раннонеолитен селищен контекст единични обредни ями (Nikolov 2006; Николов 2008) подкрепят предположението за възникване на ямните светилища още в началото на неолита.

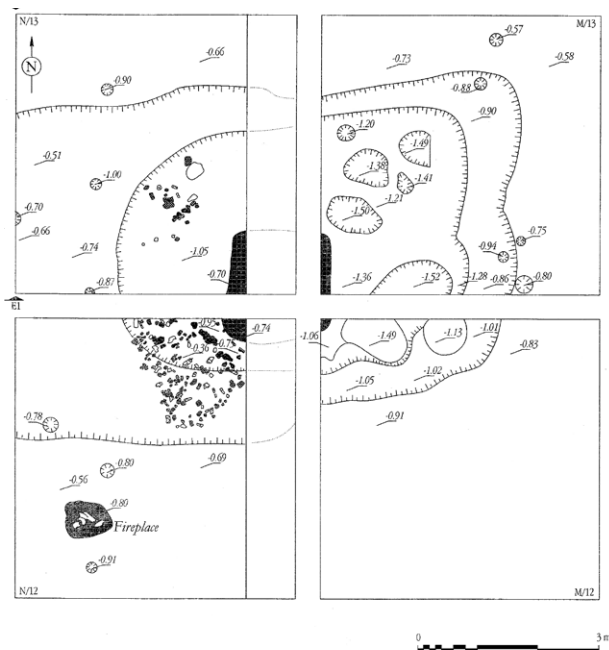
Разпознаването на вкопани обредни структури от бронзовата и желязната епоха отдавна не предизвиква дискусия в българската археология. Това вече се отнася и за отделни, неоспоримо обредни ями, проучени в неолитни селища. Все още обаче остава проблемът за интерпретирането на останалите ями, откривани в праисторически селищен контекст, които се проучват обикновено без особено внимание заради презумпцията, че са боклучни. А какви

са доказателствата за това и изобщо какво е „боклучна яма”? Този непреодолян синдром се проявява донякъде и в интерпретацията на новооткритите през последните няколко години извънселищни комплекси от вкопани структури. Скептицизмът на отделни изследвачи може би е необходим, за да предизвика по-внимателно изследване в бъдеще на вкопаните структури от неолита и халколита, за събиране на достатъчно сигурни доказателства от теренни наблюдения и лабораторни изследвания. Основният аргумент на скептиците е, че запълнителят на вкопаните структури съдържа същите елементи на материалната култура, каквито и ямата, априори интерпретирана като „боклучна”. Това би било обаче съвсем нормално, като се има предвид, че за разлика от съвременността, в късната праистория „профанно” и „сакрално” са неделимо свързани; всички дейности, които сега бихме определили като чисто производствени, утилитарни по характер, в късната праистория са имали сакрална нишка, т.е. религиозно-митологично осмисляне. И по-неже обредната дейност е била насочена към „подпомагане” на производствените дейности, използваните обредни аксесоари са част от „профанната” материална култура. Неразбирането на принципа на неделимост на „профанно” и „сакрално” в мисленето и представите на древните земеделци предизвика през последните няколко десетилетия погрешна интерпретация на по-големи праисторически вкопани структури като „землянки”, а на обредните комплекси като селища: още един непреодолян синдром в българската праистория.

В казаното намирам основание да анализирам от нова изходна позиция някои отдавна проучени и публикувани неолитни обекти, както и други, които са още в процес на проучване.

През последното десетилетие се провеждат археологически разкопки на раннонеолитен обект в местността Валога до **Оходен**, Врачанско, разположен върху слабо наклонена на из-

¹ Доклад на автора на 16-та годишна конференция на Европейската асоциация на археолозите в Хага, 1-5.09.2010 г.



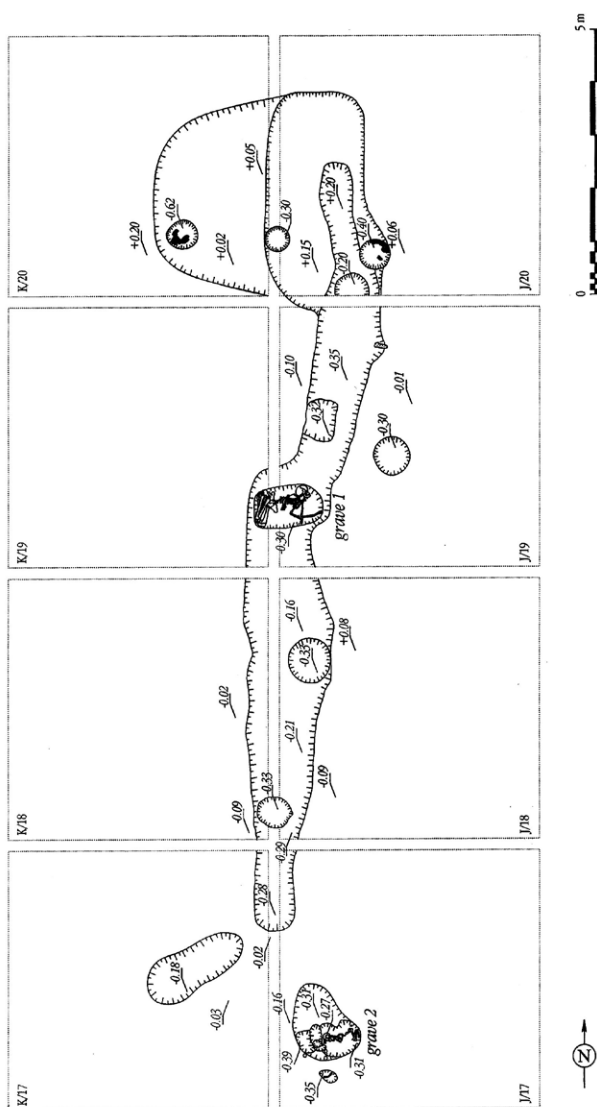
Обр. 1. Оходен. Ямно светилище: вкопана обредна структура 1. Ранен неолит (по Ганецовски 2009)

Fig. 1. Ohoden. Pit sanctuary: dug-out ritual feature No. 1. Early Neolithic (after Ганецовски 2009)

ток тераса в меандър на р. Скът. Ръководителят на проучванията Г. Ганецовски интерпретира структурите, регистрирани при продължаващите още разкопки, като останки от селище (Ганецовски 2008; Ганецовски 2009; Ганецовски 2009а; Ганецовски 2010). Анализът на публикуваните данни ме навежда към заключението, че там не е имало селище, а мястото е било само обредно, т.е. през ранния неолит край Оходен е съществувало светилище с вкопани структури.

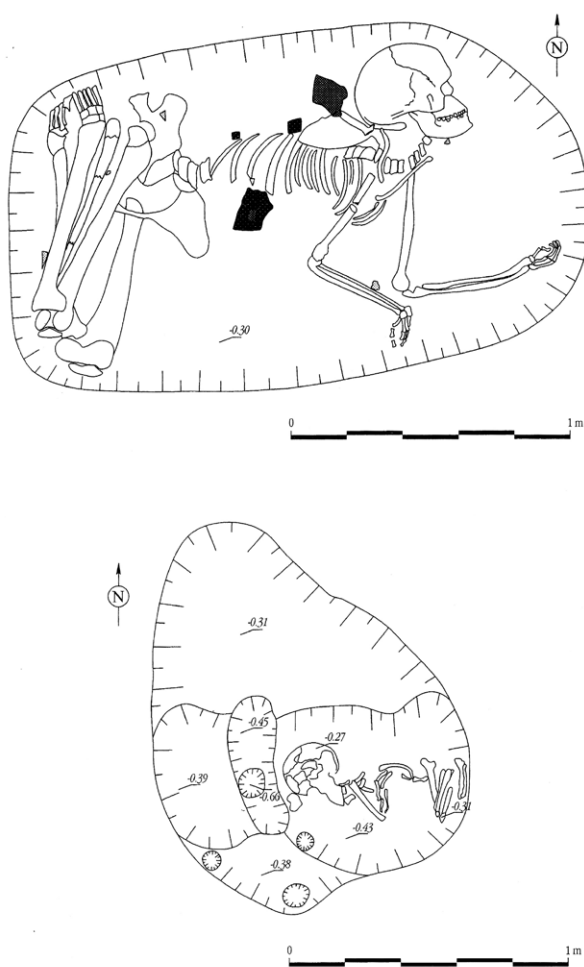
Структура 1. Включва голяма овална, вкопана в стерилната основа яма с ширина около 5,30 м, дължина над 6 м и дълбочина до 70 см от древния терен, ориентирана в посока изток-запад, и по-плитко нейно продължение на запад, което е само частично проучено до дължина около 8,50 м (обр. 1). Постепенното удълбочаване на източния дял на структурата към средата ѝ преминава през едно стъпало, като в дъното на така оформената по-дълбока част са изкопани още няколко плитки ями с овална или неправилна кръгла форма. В изпълнителя на структурата са установени три пласта. В най-долния жълто-белезникав пласт са открити малобройни парчета от изпечена мазилка от стени на постройка, фрагменти от керамични съдове и кремъчни артефакти. В средния, сиво-кафяв пласт, са констатирани много въглени, фрагменти от керамични съдове, камъни, изпечени мазилки от постройка

и животински кости, както и обособен тънък слой въглени и дребни парчета мазилка. Най-горният, тъмнокафяв пласт е изпъстрен с кремъчни артефакти, фрагменти от керамични съдове, масивни изпечени мазилки, животински кости, въглени и силно опалени дребни камъни. Освен това в ямата са намерени фрагменти от няколко обредни керамични предмета: от две антропоморфни фигури и крачета от три култови масички, както и керамична тежест за стан. Археоботаническият анализ установява овъглени семена от култивиран лимец, грах, леща, диви плодове. Много важно в случая е наличието на семена от блян - растение с психотропно-халюциногенно действие, което е използвано в обредните практики. Идентифи-



Обр. 2. Оходен. Ямно светилище: вкопана обредна структура 2 с гробове 1 и 2. Ранен неолит (по Ганецовски 2009)

Fig. 2. Ohoden. Pit sanctuary: dug-out ritual feature No. 2 with graves Nos. 1 and 2. Early Neolithic (after Ганецовски 2009)

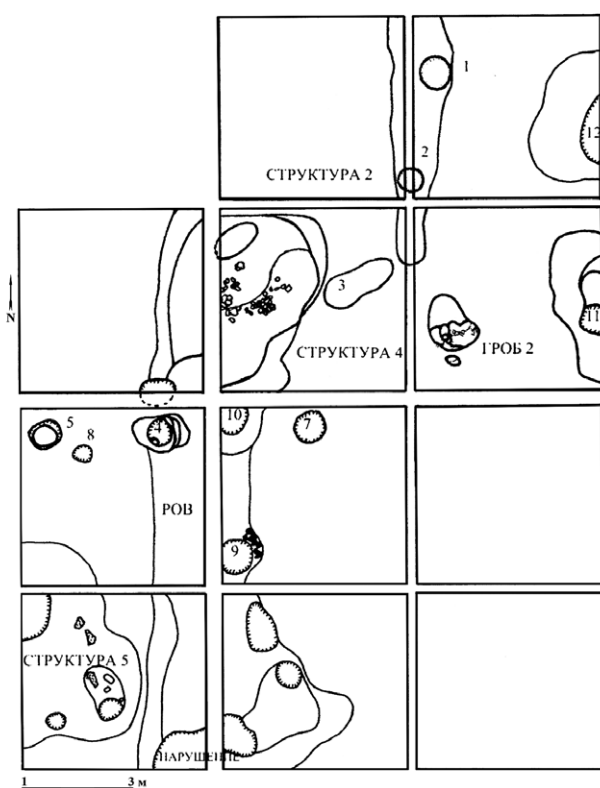


Обр. 3. Оходен. Ямно светилище: гробове 1 и 2 в обредна структура 2. Ранен неолит (по Ганецовски 2009)
Fig. 3. Ohoden. Pit sanctuary: graves Nos. 1 and 2 from ritual feature No. 2. Early Neolithic (after Ганецовски 2009)

цирани са фрагменти от овъглена дървесина, както и кости от говедо, овца, коза, свиня, глган и елен. Има и няколко недовършени костени оръдия, правени за краткотрайно използване, явно за конкретни обреди. Голяма част от керамичните фрагменти показват слабо изпичане, което подсказва, че конкретните съдове са предназначени само за обредни цели, а не за практическо използване. По западната, северната и източната периферия на структурата са установени дупки от дървени стълбове, които са поддържали покривна конструкция; западната подпорна линия е два пъти по-дълга от източната, като по този начин структурата е била отворена към югоизток и защитена с лека конструкция от студените ветрове и валежи от северозапад. Запълнителят на ямата и находките не подкрепят интерпретацията на структурата като жилище; въз основа на наблюденията при проучването на къснонеолитните светилища в Тракия, структура 1 край Оходен може да бъде

сигурно дефинирана като обредна. Определена група хора, може би една фамилия, са извършвали обреди, като на място са приготвяли храна чрез използване на огън; след общата трапеза в ямата и край нея остатъците са насипвани вътре. Покривната конструкция, вероятно с леки прегради от страни, е трябвало да пази ямата от природни въздействия и да осигурява нейното периодично обредно използване.

Структура 2. Тя е плитко вкопана на 25-30 см в древния терен и има силно удължена неправилна форма - коридор с ширина 1,5-2 м и дължина около 14,5 м, с едно разширение с чупка в средата (обр. 2). Ориентирана е в посока север-юг. В северния край структурата е силно разширена на запад, а в двете страни пред южния ѝ стесняващ се край са изкопани овални ями. Към съоръжението принадлежат още 7 кръгли ями, вкопани по-дълбоко от дъното му. Цялата структура с площ около 20 кв. м е запълнена с тъмнокафява пръст, която съдържа фрагменти от лошо изпечени керамични съдове, изпечени мазилки от стени на жилище, въглени, каменни и кремъчни артефакти, животински кости, овъглени зърна от лимец и ечемик. Намерени са и фрагменти от обредни предмети: крачета от зооморфни фигури и части от култови масички. В централната част на структурата, в разширението с чупка е открит гроб (№ 1) във вкопана в дъното овална яма, дълбока около 70 см. Запълнителят на гробната яма има характера на описания пласт в структурата, но съдържа и животински кости, подлагани на термично въздействие, както и такива със следи от удари по тях. В ямата е погребана жена на възраст 25-30 г. Тялото е свито наляво с глава на изток в необичайна позиция - краката са силно сгънати (вероятно вързани), тялото е изпънато нагоре, главата е извита назад, ръцете са в свободна позиция пред тялото (обр. 3 I). Посоката на тялото е перпендикулярна на оста на рова. В източната от двете ями пред южния край на рова е проучен скелет в подобна на описаната вече поза, но наядно, с глава на запад (гроб № 2) (обр. 3 2). Принадлежи на дете на възраст около 5 г. Силно е нарушен от животински дупки. Дълбочината на гробната яма е само 25 см от древния терен. Запълнителят, подобно на първия гроб, съдържа въглени и обгорели животински кости. До краката на погребаното дете е намерено оръдие от вносия за района халцедон. Според разкопвача структура 2 е имала обредни функции, което е напълно приемлива интерпретация. Бих добавил, че формата на съоръжението прилича на



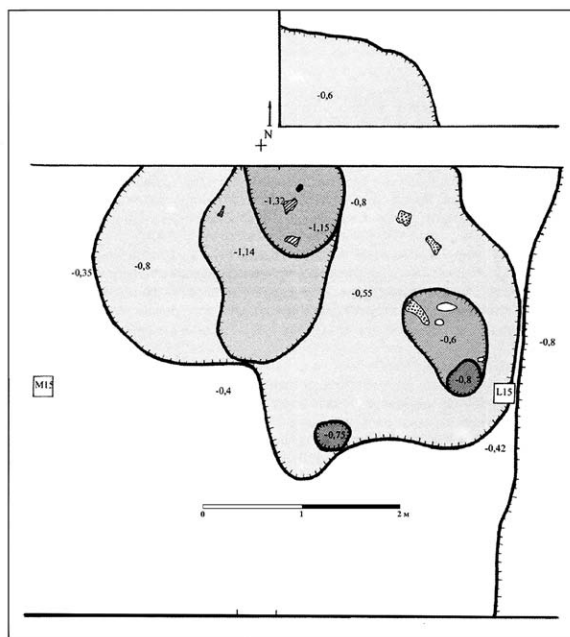
Обр. 4. Оходен. Ямно светилище: вкопана обредна структура 4. Ранен неолит (по Ганецовски 2008)

Fig. 4. Ohoden. Pit sanctuary: dug-out ritual feature No. 4. Early Neolithic (after Ганецовски 2008)

детеродния тракт на жената, в случая на богинята Майка, и погребването там явно е молба за скорошно прераждане на жената и на детето.

Структура 4 е слабо изместена на запад спрямо описаната и е разположена като продължение на предходното съоръжение, т.е. пак е ориентирана в посока север-юг (обр. 4). Вкопана е в стерилната основа, дължината ѝ е над 15 м, а ширината варира от 2 до 4 м. Северната половина на структурата е явно основната ѝ част - тя е по-широка (около 4 м) и по-дълбока (до 90 см), с удължена овална форма, вкопана стъпаловидно, докато южната половина е нейно продължение с вид на коридор, широк около 2 м и дълбок около 30 см. На прехода между двете части се намират няколко кръгли ями, разположени по линия изток-запад. В запълнителя на всички елементи на структурата са налични археологически материали (включително в малките ями), но максималната им концентрация е в овалната северна яма: фрагменти от керамични съдове, животински кости, кремъчни и каменни артефакти, късове изпечени стенни мазилки. В запълнителя на североизточната зона на ямата е локализирано овално петно с концентрация на въглени, пел,

изпечени мазилки и овъглени животински кости. Около него са установени по-едри и по-дребни натрошени варовикови камъни, всички със следи от опалване, но също и многобройни фрагменти от керамични съдове. Явно на това място чрез огън е извършвано жертвоприношение и е приготвяна обредна храна. В централната зона на ямата, близо до това петно е проучено още едно, с много фрагменти от керамични съдове и слабо изпечени мазилки, животински кости. В югозападната част на структурата е установено трето струпване на животински кости, изпечени мазилки, фрагменти от керамични съдове, кремъчни люспи и каменни сечива. Четвърто подобно струпване на археологически материали е констатирано в северозападната част на ямата. Във всички тези плитко заоблени ями има концентрация на находки от типа на представените по-горе, но в една от тях, наред с другото, са намерени бучки червена охра (приема се като символ на огън и живот). „Коридорът” на юг е победен на археологически материали. Описанието на структурата и нейния запълнител не оставя съмнение, че става дума за обредно място със следи от поредица от ритуални действия, свързани с приготвяне и консумиране на храна. Формата на структура 4 още по-ясно подсказва потърсена връзка с детеродния тракт на жената, в случая на богинята Майка, като обредните действия са били концентрирани в северна-



Обр. 5. Оходен. Ямно светилище: вкопана обредна структура 5. Ранен неолит (по Ганецовски 2008)

Fig. 5. Ohoden. Pit sanctuary: dug-out ritual feature No. 5. Early Neolithic (after Ганецовски 2008)

та по-дълбока овална част, която може да бъде оприличена с утробата ѝ.

След анализа на формата и запълнителя на последните две структури може да се предположи, че такава форма, по-скоро като структура 4, ще има и структура 1 след цялостното ѝ проучване, като дължината ѝ може би ще достигне 20 м.

Структура 5 се намира в близост до предходната; има овална форма с размери 4,20 x 3,20 м, дълбочина до 80 см (обр. 5). В дъното ѝ са врязани три овални ями със сравнително големи размери; най-голямата се намира в центъра на съоръжението. В запълнителя са установени обичайните археологически материали (въглени, фрагменти от керамични съдове, изпечени мазилки, животински кости), включително голямо петно с въглени и опалени камъни по периферията. Споменава се за останки от пещ и подиум, вероятно преотложени там. Въпреки предложената от разкопвача интерпретация на ямата като къща, съоръжението изобщо няма такива белези и се вписва добре в контекста на другите ритуални структури в обекта.

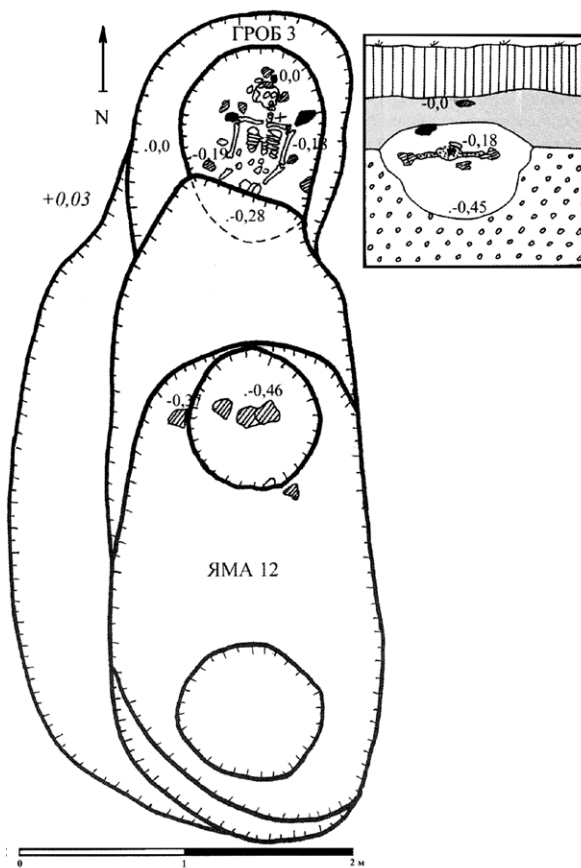
На изток от представените структури са проучени няколко самостоятелни ями със сравнително големи размери и дълбочина до един метър. В една от тях, интерпретирана от проучвателя на обекта като ритуална, са открити два керамични съда, разтрошени на място, и глава на керамична статуетка. Между ямите, на около 4 м източно от гроб 1 (в структура 2) и на 8 м североизточно от гроб 2 е открит следващ гроб (№ 3) - на 13-14 годишно момиче. Тялото е положено в овална плитка яма по гръб с глава на север; краката са свити и наведени наляво (обр. 6).

Структура 7 лежи непосредствено на изток от гроб 3. Размерите ѝ са 2,70 x 2,30 м, дълбочина - до 65 см от нивото на древния терен. Запълнителят ѝ съдържа всички елементи на материалната култура, характерни за другите структури: фрагменти от керамични съдове, въглени, изпечени мазилки, животински кости, кремъчни артефакти.

Гроб № 4 се намира на 6 м южно от съоръжението на гроб 1. Скелетът е на около 35-годишен мъж, ориентиран с глава на север, в полусвита поза наляво. В гробната яма е поставен гробен инвентар.

Откритите досега четири ранненеолитни гроба са концентрирани в тесен район, три от тях лежат почти в линия.

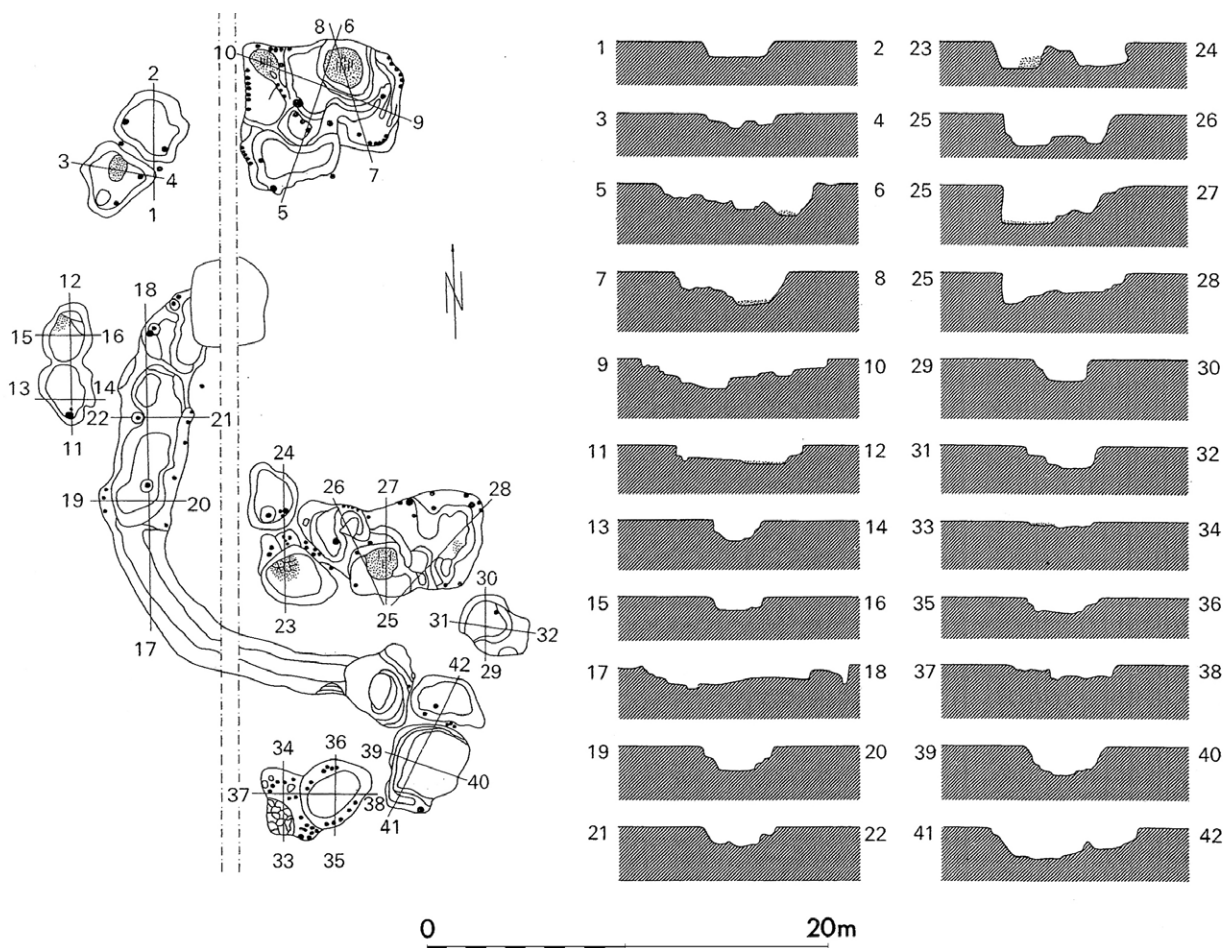
Анализирах по-подробно проучените досега в Оходен структури, за да покажа, че няма



Обр. 6. Оходен. Ямно светилище: гроб 3 и обредна яма 12. Ранен неолит (по Ганецовски 2009a)

Fig. 6. Ohoden. Pit sanctuary: grave No. 3 and ritual pit No. 12. Early Neolithic (after Ганецовски 2009a)

никакви основания да се определят като селищни. Наличната досега информация е достатъчна, за да се обособи един нов вид археологически обект през ранния неолит и съответно да се отвори нова страница в знанието за първата половина на VI хил. пр. Хр. По наклонената на изток към р. Скът тераса през този период са изкопавани различни по вид и големина ями, използвани за обредни цели. Към първата група се отнасят вкопани структури 1, 2 и 4, които имат силно удължена форма: едната половина е по-широка и по-дълбока, другата е оформена като по-плътък „коридор”; следите от обредните действия са оставени предимно в по-дълбоката част. Другите структури (5 и 7) са овални, понякога в тях са вкопани още няколко по-малки ями. Третата група са единичните обредни ями с по-малки размери. Появата на ямно светилище през ранния неолит следваше да се очаква след регистрирането на този вид обредно място в археологическия ландшафт на късния неолит в Тракия. Беше въпрос на време да бъде открито такова светилище или като такова да бъде реинтерпретиран проучен или проучван,



Обр. 7. Голямо Делчево. Вкопани обредни структури под селищната могила. Ранен-късен неолит (по Todorova 1982)
Fig. 7. Golyamo Delchevo. Dug-out ritual features under the tell site. Early to Late Neolithic (after Todorova 1982)

като в случая, обект. Изненадваща е появата на гробове в или между обредните структури, което е много важно в контекста на липсата на неолитни некрополи на Балканите, включително в дн. български земи. С тази реинтерпретация се отваря нова тема в проучването на ранноземеделската обредност, включително на погребалната. Всъщност по този начин Оходен става първото място в дн. български земи, където са установени гробове извън границите на раннонеолитното село.

При спасителни разкопки на археологически обект до **Крум**, близо до Димитровград (в Тракия) започна проучването на вкопана праисторическа обредна структура с диаметър около 5 м и дълбочина до 60-70 см (разкопки на Б. Борисов през 2010 г., вж. АОР през 2010 г., 517). Дъното ѝ е конкавно, с десетина малки ями в него. В някои от тези ями са установени скелети в свита позиция - засега общо пет, но броят им вероятно ще се увеличи. Съоръжението най-вероятно се отнася към началото на късния неолит. Датировка и интерпретация

може да бъде предложена след завършване на разкопките, но и сега е очевидно типологическото му сходство с ямното светилище до Оходен.

Под халколитния пласт на селищна могила **Голямо Делчево**, Варненско, са проучени поплитки или по-дълбоки вкопани в стерилната основа структури (обр. 7), отнесени към втората половина на ранния неолит, които са интерпретирани като землянки и полуземлянки, т.е. като останки от селище (информацията за обекта от: Тодорова 1975, 14-20). Те са разкопавани с тази презумпция, което личи ясно от начина на поднасяне на публикуваната информация. Липсват данни за характера на профилите във вкопаните обекти и за структурата на запълнителя в тях. Все пак кратките публикувани сведения, включително за изключително „начупения” релеф на евентуалните подове на вкопаните жилища, както и констатацията, че в никой от вкопаните обекти няма останки от съоръжение или предмет, които да са на мястото си, дават сериозни основания да се мисли, че

интерпретацията им като жилищни структури не намира основания. Освен това анализът на малобройната публикувана керамика показва принадлежност към края на ранния и трите етапа на късния неолит (Николов 1998, 209-210), т.е. вкопаните обекти не са съществували едновременно, има хронологическа разлика между тях, което също не подкрепя предложената от Х. Тодорова реконструкция.

Предполагам, че удобното издигнато място на брега на р. Луда Камчия, на нос между две дерета е използвано в края на ранния и през целия късен неолит (втората половина на VI хил. пр. Хр.) за обредна дейност. Според публикувания топографски план, както и от дадените описания, налични са две големи обредни структури 3 и 4, възникнали като по-малки ями, но постепенно разширявани чрез други кръгли или овални ями. Вероятно заради това е забелязаната от разкопвача разлика в цвета на запълнителя на различните части на вкопаните обекти - от смолосточерен до сиво-кафяв. Площта на двете структури е съответно около 55 и 50 кв. м. Третата голяма структура (1) представлява комплекс от дълга овална яма с дълбочина около 1 м, ширина около 2 м и дължина 10,90 м, която продължава чрез дъговидно извит „коридор“ с дължина 14 м и ширина 2 м; „коридорът“ постепенно губи дълбочината си по посока от ямата към изхода. Ако изключим дъговидната извивка на целия комплекс, по същество той има типологическо сходство с трите големи структури в Оходен. Край този комплекс са установени още няколко отделно лежащи двойки ями.

В запълнителя на по-дълбоките вкопани структури (достигащи до 2,10 м) са се виждали пластове от пепел, дребни фрагменти от керамични съдове, късове изпечена глинена мазилка, дребни камъни, което не е характерно за плитките ями. На дъното на една от дълбоките съставни ями на структура 3 е отбелязан пепелен слой с дебелина 30 см, над който са се намирали дебели напластявания от опалени глинени мазилки с отпечатъци от плет, а в други ями от структурата са установени части от огнища или пещи, както и опалени мазилки. В най-дълбоката яма от структура 4 е констатиран пласт от пепел и единични опалени глинени мазилки над него, в друга по-плитка яма запълнителят има същия характер. Дъното на ямата в структура 1 е покрито с черен пласт. В плитката част на двуделната яма 2 с размери 4,90 x 3 м и дълбочина съответно 40 и 65 см е установено огнище, покрито с опалени мазил-

ки, долен и горен хромелен камък, три керамични съда и костена лъжичка. Вероятно във всички вкопани структури са намерени огладени и грубо очукани оръдия на труда, кремъчни артефакти. Макар и откъслечни, публикуваните данни могат да бъдат успешно вписани в характеристиките на археологически засвидетелстваните останки от неолитни ямни светилища в дн. български земи.

Ямно светилище *Халка бунар* до Георги Белево, Чирпанско, късен неолит - I етап (5500-5400 г. пр. Хр., период Караново III), разкопки на М. Тонкова и А. Сидерис през 2010 г. Близко до силен извор е установен единичен засега вкопан обреден комплекс. Селището от същия период се намира в близост, но засега поне изглежда, че обредната структура лежи извън него.

През периода 2006-2010 г. при спасителни археологически разкопки са проучвани големи площи от къснонеолитни археологически обекти в Тракия, в които за първи път в българските земи са разпознати неолитни ямни светилища. Всъщност първото разпознаване и интерпретиране като обредно място, а не като селище на такъв обект стана възможно при разкопките край Любимец през 2006 г. Всички тези обредни комплекси, които накратко ще бъдат представени тук, се намират извън селища, обикновено до река или извор. Датират се към втория и третия етап на късния неолит в Тракия и Причерноморието (към периодите Караново III-IV и Караново IV).

Ямно светилище *Любимец-Дана бунар 2*, късен неолит - II и III етап (5400-5000 г. пр. Хр.), разкопки на В. Николов и В. Петрова през 2000, 2006-2007, 2010 г. (Николов 2007; Nikolov 2009). Археологическите проучвания през 2006-2007 г. на площ около 2000 кв. м в местността Дана бунар 2 край Любимец, Хасковско разкриха два културни пласта от втория и третия период на късния неолит в Тракия. Културните напластявания на това място са резултат от няколковековно функциониране на първото разпознато ямно светилище в Югоизточна Европа.

В централната му зона се намира т. нар. Централна яма с кръгла форма, диаметър около 4,60 м и дълбочина около 50 см, в центъра на която е установена плитка дупка с диаметър 30 см. Запълнителят представлява тъмна пръст с пепел и въглени. Наситен е с фрагменти от керамични съдове и животински кости. Открито е също голямо количество кремъчни артефакти, култова масичка, костено шило, камен-



Обр. 8 Къснонеолитно ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. Обмазана обредна яма 4 (горен пласт). Култура Караново III-IV. Сн. В. Николов

Fig. 8. Late Neolithic pit sanctuary at Lyubimets-Dana Bunar 2: plastered ritual pit No. 4 (upper layer). Karanovo III-IV culture (photo V. Nikolov)



Обр. 9. Къснонеолитно ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. Обмазана обредна яма 4 (среден пласт). Култура Караново III-IV. Сн. В. Николов

Fig. 9. Late Neolithic pit sanctuary at Lyubimets-Dana Bunar 2: plastered ritual pit No. 4 (middle layer). Karanovo III-IV culture (photo V. Nikolov)



Обр. 10. Къснонеолитно ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. Обмазана обредна яма 4 (долен пласт). Култура Караново III-IV. Сн. В. Николов

Fig. 10. Late Neolithic pit sanctuary at Lyubimets-Dana Bunar 2: plastered ritual pit No. 4 (lower layer). Karanovo III-IV culture (photo V. Nikolov)

на чукалка и фрагменти от два хромелни камъка. Ямата е била централното място за извършване на обреди с огън и жертвена храна в култа към богинята Майка, т.е. в култа към плодородието. Във всички посоки от нея са установени и проучени около 110 по-малки приблизително цилиндрични обредни ями с диаметър от 0,70-1,60 м. Дълбочината им варира от 0,60-1,40 м (обр. 8-10).

Стените и дъното на 27 от тези ями са обмазани с бяла, жълта или жълто-зелена глина с дебелина до 3-4 см, диаметърът им най-често е от 75 до 95 см. Обикновено цялата или голямата част от ямата е врязана в стерилната основа, но в някои случаи тя е вкопана в натрупалия се вече културен пласт. Върху дъното на ямата почти винаги има пласт от пепел с дебелина 3-4 см, обилно примесен с въглини; в някои случаи в долната част на стените има ясни следи от огън. В запълнителя на ямата нагоре следват няколко пласта, често с различен цвят, но с пепелива структура. Понякога пластове са разделени с тънка плътна глинена прослойка. Всеки пласт от запълнителя по правило съдържа керамични фрагменти или разчупени на място керамични съдове (в отделни случаи са останали почти цели), както и животински кости. Другите съставки на запълнителя варират, но като цяло включват необработени или речни камъни, хромелни камъни, кварцитни топки, каменни, кремъчни, костени и рогови сечива, дребни предмети от глина и кост, включително антропоморфни фигури, култови масички, черупки от миди и т.н.

Останалите 83 обредни ями в светилището имат обикновено по-голям диаметър и не носят следи от обмазване, макар че някои от тях също са частично вкопани в стерилната основа. Структурата на запълнителя им е сходна с вече представената за обмазаните ями.

Картината на създаването на този археологически обект изглежда вече в значителна степен изяснена. В резултат от няколковековното използване на ямното светилище, възникнало на наклонена към юг тераса, ограничена от две дерета, в едното от които тече водата от намиращ се наблизо силен извор, се е натрупал бял пепелив пласт с дебелина от 1,00 до 1,50 м. Извън ямите, в постепенно натрупващия се културен пласт, в който постоянно са вкопавани нови ями, са намерени огромно количество фрагменти от обредно разтрошени керамични съдове, фрагменти от антропоморфни и зооморфни фигури, костени и каменни оръдия и изключително много кремъчни артефакти.

Проучено е и ритуално място с вертикално поставен череп, обърнат на юг, към протичащата на около един километър река Марица.

Вероятно всяко семейство от околните ранноземелски селища е имало жертвена яма, край която на определен ден от годината, най-вероятно през есента, е палело огън и е извършвало жертвоприношение с растителна и животинска храна. Керамичните съдове, в които е била храната, са чупени на място край огъня или са хвърляни в ямата. По всяка вероятност при обредите само част от останките от жертвоприношението са насипвани в ямата или пък ямите са чистени периодично, а извадените останки са насипвани наоколо. Докато обредната яма има женска символика - представя утробата на богинята Майка, огънят с извисяващите се нагоре пламъци символизира мъжкото начало, фалоса. Затова бялата пепел от изгорените в огъня дървета, която представя мъжкото оплождащо семе, е насипвана в ямата-утроба заедно с останките на керамичните съдове и обредната храна, а понякога и други ритуални предмети. Така семейството символично осъществява сексуален акт за зачеване на новата земеделска реколта, за плодородие в дома. Сред най-характерните черти на керамиката от втория етап на късния неолит са паниците с прегънато устие, кани с вертикални дръжки с плоски израстъци и голямото количество кремъчни артефакти. Характерна черта на керамичния комплекс от третия етап на късния неолит е богатата и инкрустирана с бяло украса, както и украсата с бяла боя. Открити са антропоморфни и зооморфни фигури, много рядко костени и каменни оръдия. Кремъчните артефакти са в изключително голямо количество.

Ямно светилище **Сърнево**, късен неолит - II етап (5400-5200 г. пр. Хр.), разкопки на К. Бъчваров през 2008-2010 г. (Бъчваров 2010). На площ около 5200 кв. м са проучени над 70 вкопани в стерилната основа обредни структури. Най-многобройни са големите ями с неправилна овална, четиристранна и кръгла форма с максимален размер от 3 до 6 м и дълбочина до 1 м. Малките ями са по-малобройни, имат формата на големите, но с по-малки размери. Големите структури, които са около 10, имат неправилна овална форма и максимален размер около 20 м и дълбочина до 1,50 м. Някои от тях са резултат на последователно вкопавани обредни ями около една централна, при което се оформя специфичен обреден комплекс. Запълнителят на обредните комплекси включва

фрагменти от хромели, рога от говеда, тур и елен, фрагментирани и рядко цели керамични съдове, животински кости и задължително са затрупани с купчини късове от изпечени до червено стени на постройки.

Ямно светилище **Събрано**, Новозагорско, късен неолит - II етап (5400-5200 г. пр. Хр.), разкопки на А. Божкова през 2009 г. (Божкова 2010). Проучени са около 30 кръгли или елипсовидни ями, които в три случая са групирани в комплекси. Размерите на единичните ями не надминават 3 м, а дълбочината им достига 1,60 м.

Ямно светилище **Езеро**, Новозагорско, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на И. Сотиров и Т. Стефанова през 2009-2010 г. (Сотиров 2010). В проучената му северна част са установени над 30 единични плиткени обредни ями в пространство, оградено с плитък ров с диаметър около 60 м, ширина до 2 м и дълбочина до 80 см. На северната страна в рова е оставен вход. В ограденото свещено пространство е разкопан и един по-голям обреден комплекс, какъвто е установен и непосредствено извън рова.

Ямно светилище **Биково**, Новозагорско, късен неолит - II етап (5400-5200 г. пр. Хр.), разкопки на К. Велков и Т. Кънчева през 2009 г. (Велков 2010). Проучени са няколко големи вкопани структури с овална форма и максимална дължина около 8 м и дълбочина до 1,20 м. Запълнителят включва всички характеристики на къснонеолитните обредни комплекси в Тракия. В една по-малка яма е открит череп на бик с рога.

Ямно светилище **Чокоба**, Сливенско, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на Л. Лещаков през 2010 г. (вж. АОР през 2010 г., 126). Установени са няколко единични обредни ями и една голяма вкопана структура (комплекс).

Ямно светилище **Хаджидимитрово**, Ямболско, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на В. Петрова през 2008-2010 г. (Петрова 2010). На площ около 12500 кв. м са установени над 200 вкопани в стерилната основа обредни структури, класифицирани в няколко групи. Обредните ями от първата група са почти цилиндрични, в някои случаи са обмазани със зеленикава глина. Диаметър - около 1 м, дълбочина - до 40-50 см. Запълнителят е в няколко пласта от пепел, фрагментирани и цели керамични съдове, хромелни камъни, животински кости. Обредните ями от втората група имат неправилна овална форма с полега-

ти стени. Максимален размер - от 1,50 до 6 м. Дълбочина - до 1 м. Запълнителят е от пръст с мазилки, фрагменти от керамични съдове, животински кости, въглени. Срещат се животински рога и животински черепи. Запълнителят на по-големите ями е натрупан в резултат на многократно използване на обредната структура. Третата група обредни структури обединява 7 големи комплекса с площ от 50 до 400 кв. м. Съставени са от последователно правени и запълвани по-големи и по-малки пресичащи се обредни ями. Запълнителят на обредните комплекси включва пепел, разтрошени и цели керамични съдове, животински черепи и рога, хромелни камъни, стенни мазилки, антропоморфни и зооморфни фигури.

Ямно светилище **Деветак**, Карнобатско, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на Д. Агре през 2009-2010 г. (Агре 2010). Близко до два извора са открити три приблизително овални вкопани структури с максимална дължина до 6 м и дълбочина до 90 см. Запълнителят им е от тъмна пръст с голямо количество къснонеолитни фрагменти от керамични съдове, също ситни въглени и разтрошени изпечени мазилки, животински кости, костени шила и т.н. Наоколо са установени и няколко приблизително цилиндрични ями с подобен запълнител, датиращ от същото време.

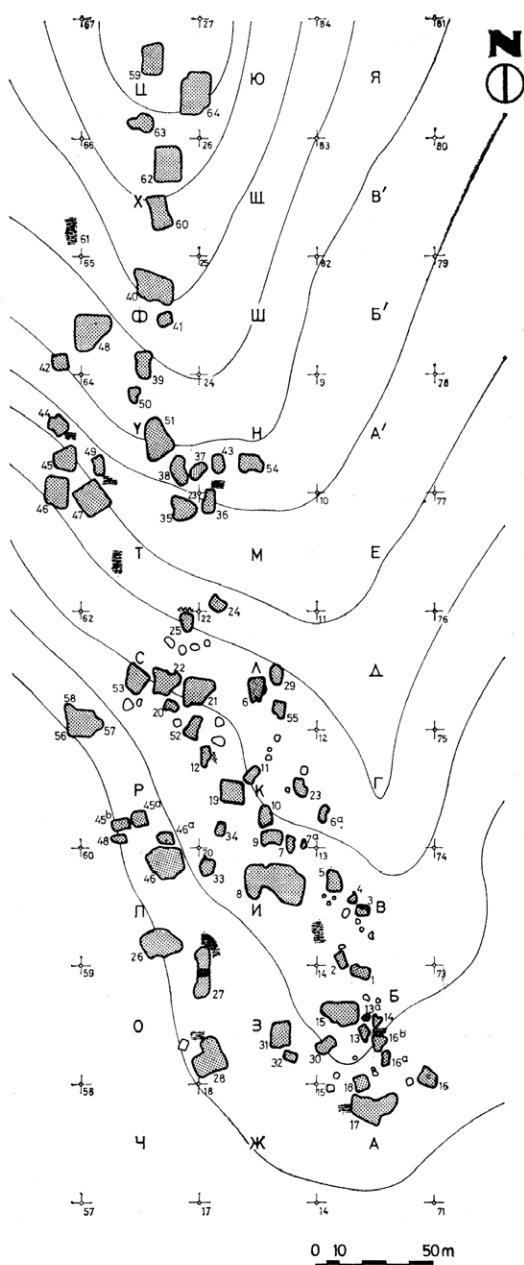
Ямно светилище **Черноморец**, Бургаско, късен неолит - II и III етап (5400-5000 г. пр. Хр.), разкопки на П. Лещаков и М. Класнаков през 2009 г. (Лещаков, Класнаков 2010). Проучен е голям обреден комплекс с площ около 80 кв. м. Представлява сложна система от голям брой малки ями, достигащи дълбочина 1,30 м. В запълнителя му е установен значителен брой археологически материали, обичайни за обредните структури от това време, както и пепел. Проучени са и около 40 обредни ями с неправилна или елипсовидна форма, сравнително малки размери и дълбочина до 1 м. Запълнителят в част от ямите се състои от няколко пласта, в които се срещат фрагменти от керамични съдове, животински кости, сечива от различни материали, антропоморфна и зооморфна пластика.

Ямно светилище **Буджаса-Созопол**, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на П. Лещаков през 2007-2010 г. (Лещаков, Самичкова 2010). Установени са десетки обредни ями, част от които са проучени. Обикновено имат кръгла форма. Съдържат обичайните обредни депозити. Разкрит е и обреден комплекс с площ около 30 кв. м, съставен от няколко последователно вкопани и съответно

запълнени, ями. Запълнителят включва пепел и въглени, фрагментирани керамични съдове, изпечена стенна мазилка, животински кости, сечива от кремък и кост, както и преотложени части от куполна пещ.

Събраната през последните години богата информация от проучването на къснонеолитни обредни обекти в Тракия и Причерноморието позволява реинтерпретация и на други къснонеолитни вкопани структури в дн. български земи.

Ямно светилище **Калугерово**, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на Н. Гиздова през 1976-1978 и 1981 г. (информацията за обекта от: Гиздова, Кънчев 2000, 14-89). Разположено е върху склон, наклонен към юг, в близост до силен извор и до р. Тополница. На площ около 12 дка са проучени 18 предимно големи и много големи вкопани структури, интерпретирани като жилища - земянки и полуземянки. Имат дълбочина от 0,30 до 1,20 м в стерилната основа (до това ниво е унищожен културният пласт - може би структурите са били по-дълбоки). Запълнителят им е черен или сиво-черен и съдържа голямо количество пепел и въглени, голямо количество фрагментирана керамика, както и цели (разтрошени на място) съдове, изпечени стенни мазилки (по-малко), животински кости, каменни и керамични артефакти, включително и много голям брой хромелни камъни (по изключение цели), антропоморфна и зооморфна пластика, култови масички, кремъчни артефакти, гривни от черупки на средиземноморски миди. Формата на вкопаните структури е неправилна (по-малките са приблизително овални). Площта им варира от 16 до 520 кв. м, но по този признак лесно се подразделят в три групи - от 16 до 42 кв. м, от 48 до 96 кв. м и от 255 до 520 кв. м. Разположени са „хаотично“, със сравнително големи разстояния между тях. Дупки от дървени колове практически не са фиксирани. Дъната на вкопаните структури са неравни, но поради липса на публикувана документация не могат да бъдат анализирани, което е особено важно с оглед възникването на големите структури. Съобщава се за затрупани с пепел и въглени „огнища“ на дъното на няколко ями, но информацията е оскъдна. В най-голямата структура с площ 520 кв. м са установени две такива „огнища“, край едното от които са намерени много фрагменти от антропоморфна пластика. Впечатляващо е общото количество събрани в „селището“ хромелни камъни - 7 цели и 282 фрагмента, всички във фаза на крайно износ-



Обр. 11. Усое-Аспарухово. План на разкопаната част на ямно светилище. Късен неолит (по Тодорова, Байсов 1993)

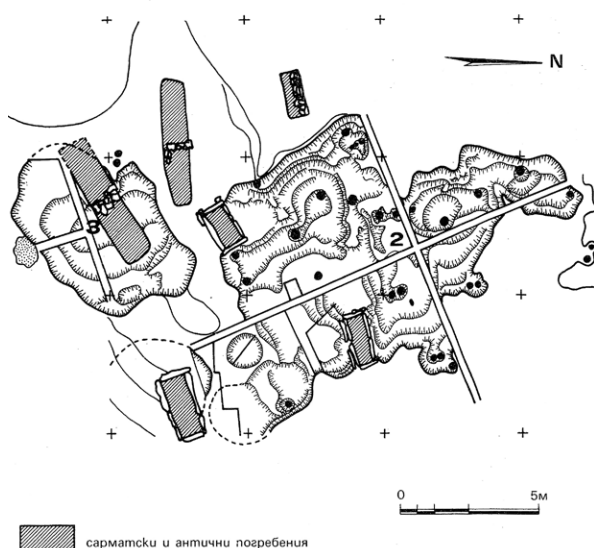
Fig. 11. Usoe-Asparuhovo. Plan of the excavated part of the pit sanctuary. Late Neolithic (after Тодорова, Байсов 1993)

ване. Само в „жилище № 6” с площ 442 кв. м са събрани 174 фрагмента, като част от тях са запълвали вкопана в дъното голяма яма (заедно с късове изпечена мазилка, фрагменти от керамични съдове, животински кости и пепел). Единични малки ями явно са изключение - в една такава, интерпретирана като боклучна, са намерени голям брой хромелни камъни, каменни чукалки, фрагменти от антропоморфна пластика, каменна гладилка и др. Във вкопаните структури са установени много кости, но изключително от домашни животни - общо от

11 свине, 17 овце и кози, и от 67 говеда. Всички резюмирани по-горе публикувани данни, както и данните за значителния брой заклани говеда на това място дават възможност къснонеолитното „селище” край Калугерово да бъде реинтерпретирано като ямно светилище.

Ямно светилище **Симеоновград**, късен неолит - II и III етап (5400-5000 г. пр. Хр.), разкопки на А. Радунчева през 1978-1982 и на Я. Бояджиев през 2005 г. (информацията за обекта от: Radunceva 2002; Радунчева 2003, 111; Бояджиев 2008). Съобщава се за много обредни ями (над 100), проучени близо до десния бряг на р. Марица, които прорязват напластяванията на раннонеолитно селище на това място. Някои от тези кръгли ями със сигурност принадлежат на втория и третия етап на късния неолит. Част от тях имат обмазани с бяла глина стени. Поне в три са депонирани от 3 до 7 керамични съда, хромелни камъни, дребни предмети и животински кости. На дъното на други е установен пласт пепел. В част от ямите са констатирани пластове от глинени замазки. Най-вероятно става дума за неразпознато ямно светилище от късния неолит, което заради липсата на публикация не може да бъде анализирано.

Ямно светилище **Усое** до Аспарухово, Дългополско, късен неолит - II и III етап (5400-5000 г. пр. Хр.), разкопки на Х. Тодорова през 1972-1976 г. (информацията за обекта от: Тодорова 1973; Тодорова 1973а). Заема площ около 50 дка върху слабо издигащо се между два плитки дола заоблено ребро с наклон от север на юг. Проучените 71 вкопани структури, интерпретирани от разкопвача като „землянки и полуземлянки”, са „хаотично” разпръснати в лента с дължина (север-юг) около 450 м и ширина (запад-изток) до 100 м - по-ранните са в южната, а по-късните са в северната част на обекта (обр. 11). Структурите са изкопани в червеникаво-жълтата стерилна глина и имат неправилна форма: големите достигат размери 21 x 8 м и дълбочина 1,20-1,90 м, а средните размери на малките са 8 x 5 м и дълбочина 0,30-0,50 м. Запълнителят им е смолисточерен. Публикуваната информация за теренните наблюдения по време на разкопките е повече от оскъдна. Запълнителят на вкопаните структури съдържа пепел, въглени, животински кости, значителен брой фрагменти от керамични съдове, цели съдове, кремъчни, каменни и костени артефакти, антропоморфна и зооморфна пластика, култови масички, керамични плочки с врязана орнаментация, хромелни камъни. Дъното на големите структури е неравно, на



Обр. 12. Дуранкулак-Нивата. Ямно светилище: две вкопани обредни структури (тъмните правоъгълници маркират местата на сарматски и антични гробове) (по Тодорова, Байсов 1993)

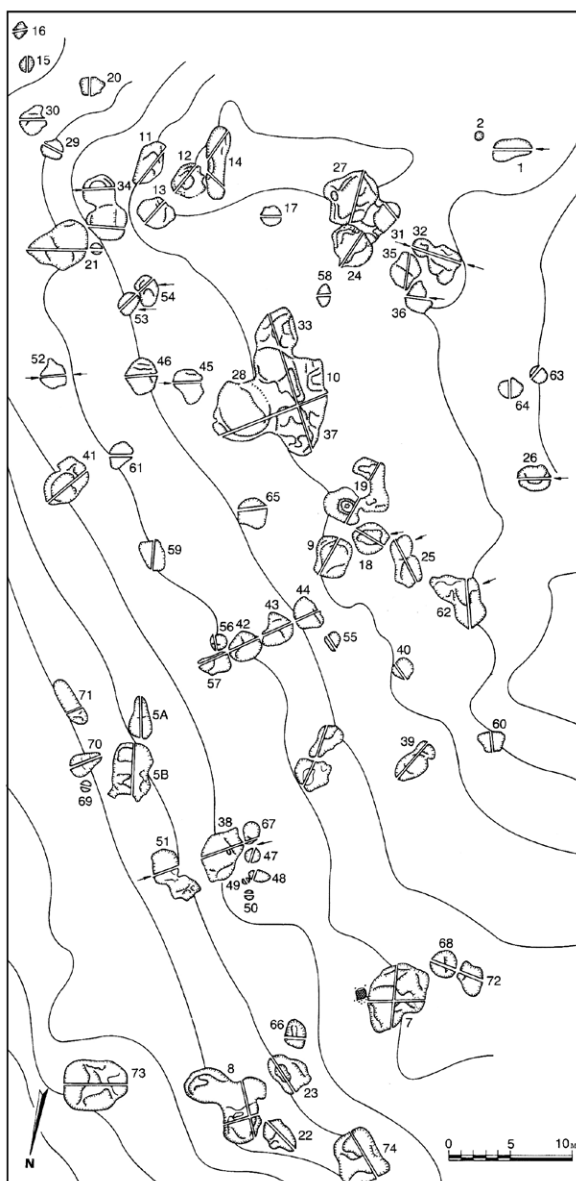
Fig. 12. Durankulak-Nivata. Pit sanctuary: two dug-out ritual features (dark rectangles mark the places of Sarmatian and Hellenistic graves) (after Todorova, Baišov 1993)

места изглежда като съставено от овални вкопани „гнезда“. На дъното на някои структури е регистрирано „огнище“, покрито с пластове пепел и въглени; в тези случаи около това място се забелязва концентрация на фрагментирани и цели предмети от вече изредените видове. Разкрити са и ями, за които разкопвачът смята, че са култови - например в стената на голям вкопан обект са монтирани череп на бик и череп на човек. Керамичните съдове и антропоморфната пластика са слабо изпечени. Фрагментирани или почти цели антропоморфни изображения (общо 228 броя), както и други неутилитарни предмети са пръснати из всички вкопани обекти. В една яма е намерено и парче медна руда (често явление в тракийските къснонеолитни светилища). Животинските кости (които са значително количество) са предимно от домашни животни - според броя на индивидите 48 % от тях са говеда, 22 % свине и 19 % кози и овце. Дори представената дотук ограничена информация показва, че неолитният обект Усое не може да бъде интерпретиран като селище, а носи установените вече белези на ямно светилище, при това едно от най-големите, регистрирани досега.

Ямно светилище **Дуранкулак-Нивата**, Добричко, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на Х. Тодорова и Т. Димов през 1978-1984 г. (информацията за обекта от: Димов 1982). На слабо издигнато място близо до

западния бряг на Дуранкулашкото езеро са проучени два големи вкопани обекта с неправилна форма и силно неравно дъно (обр. 12); публикуваната информация е в ограничен обем. Единият вкопан обект представлява неправилна овална яма с площ около 40 кв. м и дълбочина около 1 м. Вторият има неправилна форма с начупени граници, площ около 110 кв. м и дълбочина до 1,20-1,40 м; състои се от две по-големи и няколко по-малки ями, които частично се пресичат. Структурите са интерпретирани от разкопвачите като жилищни землянки. По своята конфигурация и характер на дъното те са много близки до големите обредни комплекси от Тракия (напр. от Хаджидимитрово и Сърнево). Съобщава се за изпечени глинени мазилки в запълнителя, за фрагменти от керамични съдове, кремъчни артефакти, малобройни сечива от камък, кост и рог. Наличната информация е много ограничена, но все пак е достатъчна за обосновка на становището ми, че става дума за обредни, а не за жилищни структури. Ако се съди по публикуваната документация, археологическият обект е само частично проучен.

Ямно светилище **Подгорица**, Търговищко, късен неолит - III етап (5200-5000 г. пр. Хр.), разкопки на И. Ангелова през 1981 г. (информацията за обекта от: Ангелова 2005). Проученият на площ около 6000 кв. м праисторически обект включва няколко купчини изпечени стенни мазилки и една купчина животински кости върху стерилната основа, както и 74 вкопани в стерилната основа структури с различна форма и размери (обр. 13), за които е публикувана обаче минимална информация. Обектът е интерпретиран като селище със землянки, в което влизат още ями за глина (?), боклучни, зърнохранилищни и култови ями. Вкопаните структури са запълнени с пластове черна пръст, червени изпечени мазилки и бяла пепел; животински кости, както и многобройни находки - антропоморфни керамични фигури, хромелни камъни, каменни тесли и брадви, костени оръдия и кремъчни артефакти, голямо количество цели и фрагментирани керамични съдове са съставна част от всички пластове. Животинските кости принадлежат на говеда, коза, овца и куче, елен, заек, тур, бизон, глиган, сърна и мечка. В „боклучните“ ями са намерени счупени сечива, фрагменти от керамични съдове и хромелни камъни. „Зърнохранилищните“ ями са старателно обмазани отвътре, в тях обикновено няма фрагменти от керамични съдове, но в отделни случаи вътре са намерени керамични лъжици. В „култовите“ ями са уста-



Обр. 13. Подгорица. Ямно светилище: план (по Тодорова, Байсов 1993)

Fig. 13. Podgoritsa. Pit sanctuary: plan (after Тодорова, Байсов 1993)

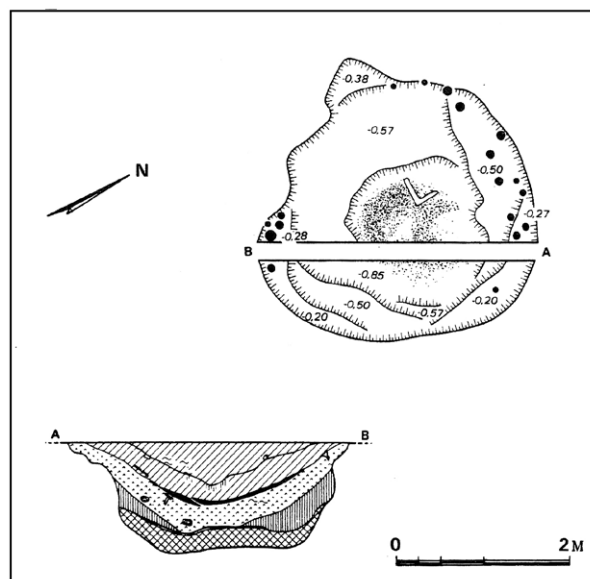
новени изпечени мазилки, понякога украсени от едната страна с врязана орнаментация, както и култови предмети. Край отвора на една от тези ями е имало глинобитна площадка с перваз, украсен с врязана украса. Проучени са и няколко комплекса с неправилна форма, състоящи се от група ями, които се намират плътно една до друга или са свързани помежду си (срв. Сърнево и Хаджидимитрово). Интерпретирани са като „жилищни земянки”. Тези комплекси имат дълбочина в различните си съставни части от 0,60 до 1,50 м, а максималните им размери достигат 8 м.

В една от малките ями, пълна с късове от изпечени глинени стенни мазилки, е открит

и фрагмент с врязан геометричен орнамент, а също торсо на голяма керамична фигура в адорация. В отделни ями са намерени и насечени човешки кости. На дъното на една яма лежат човешки кости от долните крайници и счупен на място керамичен съд. По срещуположните страни на друга (овална) яма са открити дупки от колове - предимно по северозападната и северната, и само няколко на южната (обр. 14); вероятно става дума за следи от леко покритие, което да пази ямата от най-разрушителните климатични въздействия (срв. Оходен).

В контекста на новите проучвания обектът може да бъде сигурно интерпретиран като ямно светилище. Включва както отделни ями, така и обредни комплекси.

Въпреки че само малка част от наблюденията на разпознатите светилища са публикувани, а за неразпознатите е налична само откъслечна информация, би могло вече да се твърди, че в последните години е очертано ново изследователско поле в праисторията на българските земи. Всички варианти на обредна дейност, доколкото могат да бъдат възстановени въз основа на теренните наблюдения и интердисциплинни изследвания, ще бъдат предмет на работата на съответните екипи. Но е очевидно, че ямните светилища дават значителна многовариантност на конкретните обредни действия, макар смисълът им да е бил насочен в една и съща посока. В сравнение с Любимец, а също с някои от новооткритите обредни полета като



Обр. 14. Подгорица. Ямно светилище: вкопана обредна структура (по Тодорова, Байсов 1993)

Fig. 14. Podgoritsa. Pit sanctuary: dug-out ritual feature (after Тодорова, Байсов 1993)

Събрано и Биково, където са регистрирани само единични обредни ями, макар и понякога по-големи, в останалите новооткрити светилища (Сърнево, Хаджидимитрово, Черноморец, Деветак и Созопол-Буджака) са проучени и комплекси, съставени от многобройни ями, правени една до друга и дори често пресичащи се, които оформят комплекси. Последното най-вероятно се отнася също за Голямо Делчево, Калугерово, Дуранкулак-Нивата и Подгорица. Случаят с Езеро засега е единствен - установен е ров, който огражда обредното пространство - теменоса. Доколкото има данни, светилището от Симеоновград може би принадлежи на първата обособена тук група - от единични ями. Всъщност, както посочих, едва ли има съществена разлика в характера на обредността; особеностите в археологически регистрираната ситуация вероятно са продукт на различия в социалната организация на обитателите на едно селище или на различия в организацията на обредните действия в едно ямно светилище (напр. евентуална традиция на едно семейство или род по някаква причина да извършва обредите си само на едно място, което да води до регистриране сега на обредни комплекси с по-малка или по-голяма площ).

В края на това изложение ще се върна към критериите за профанна или сакрална интерпретация на извънселищните вкопани структури и техните депозити (или депонати). Възможността за извличане на критерии е свързано задължително с комплексни теренни наблюдения, каквито за част от представените по-горе структури не са направени или поне не са публикувани. Предложената реинтерпретация се основава върху теренните наблюдения при ръководени от мен или от колеги разкопки в Тракия и Причерноморието през последните години, както и върху обширната западноевропейска, предимно немскоезична книжнина - теоретична, обзорна и публикации на вкопани обекти и комплекси (срв. Stjernquist 1963 и последно Beilke-Voigt 2007 с цит. там обхватна лит. - 330-375). Необходимо е бързото изграждане на пълни критерии за дефиниране на обредни структури и комплекси, което ще позволи достатъчно адекватно коригиране на използваната теренна методика, както и ще отвори път към друг съществен аспект от реконструкцията на ранното комплексно общество в дн. български земи.

Тук няма да дискутирам подробно критериите за дефиниране на праисторически вкопани обредни структури, но все пак ще посоча някои възможни посоки на разсъждения и

изследвания, които могат да станат база за по-нататъшно обсъждане и ще поставя въпроси, които вече е задължително да си зададем. Преди повече от 40 години Берта Щйрнквист предлага три критерия за дефиниране на жертвена структура, които нарича „квалифицирани обстоятелства” (Stjernquist 1970, 79). В последно време те са доразвити и допълнени от Инес Байлке-Фойгт в нейния хабилитационен труд (Beilke-Voigt 2007, 30-34). Съобразени с извънселищните археологическите структури и комплекси, които разгледах по-горе, критериите могат да бъдат съответно доразработени и конкретизирани.

1. Местоположение на комплексите и вид на вкопаните структури. Този аспект на изследване е много важен. Именно заради особености в местоположението си дори след много десетилетия активни праисторически проучвания този вид археологически комплекси оставаха нерегистрирани или неразпознати. Доколкото сега може да се обобщи, те се намират на ниски места, на слабо наклонени към река или поток терени, обикновено до силен извор, край или сред обработваемите земеделски земи, сравнително далече от селището или селищата. Дори местоположението им прави профанната („боклучната”) интерпретация най-малкото нелогична - защо древните земеделци биха използвали далечни и с добър природен изглед места за боклучища? Места, които явно са много по-подходящи за земеделско използване. И ако наистина е така, защо освен пренасянето на значителен обем „боклук” на голямо разстояние и то във времето преди появата на колелото и каруцата, той трябва да бъде депониран в безкрайна плетеница от малки ями, чието изкопаване изисква значително количество труд, а не просто насипан на повърхността? И защо тези „боклучни” ями обикновено имат малък обем, правилна цилиндрична форма, а и често са обмазани с по-светла глина отвътре? Защо се оформят понякога вкопани комплекси на няколко десетки метра един от друг, между които няма ями - или отделните семейства са си обособявали и местата за депониране на „боклука”? Не са ли вложени прекалено много труд, време и внимание в депонирането на „отпадъците”? Ако наистина е така, как тогава възникват културните пластове на праисторическите селища, особено селищните могили, щом „боклукът” се изнася далече извън пределите им?

2. Период за целесъобразното наличие на депоната във вкопаната структура. Ако целта

на депониращите е била депонатът да бъде обротно извлечен, т.е. по някаква причина е бил поставен за временно съхранение, неговата роля не може да бъде определяна като култова, а само като профанна. В случая с разгледаните по-горе комплекси от структури, разкопани през последните няколко години, целта явно е била депонатът да остане на мястото, където е възникнал - документираните профили и наблюдения не дават данни за вторично „ровене” в депоната за извличане на предмети, въпреки че самите комплекси обикновено са възниквали като дълга поредица от вкопаване на ями, които пресичат депонати на по-стари напълно запълнени ями.

3. Вид и състав на депоната. Интерпретацията на вкопани обекти трябва да се основава освен това на вида на запълнителя (напр. наличие или отсъствие на пепел) и на оценка на елементите му - човешки останки, животински останки, изработени от човека предмети и естествени предмети. По-нататък трябва да бъде изследвано съотношението, съотв. комбинациите между елементите на запълнителя с оглед установяване на трайното отсъствие на някои елементи, които могат да бъдат приети за преднамерено изключени от него; трябва да бъдат потърсени и съотношения вътре в групите елементи. Следващи наблюдения трябва да се отнасят до състоянието на намерените предмети - напр. евентуални деформации, вторично изпичане, следи от употреба и износване, полуфабрикати, степен на изпичане на керамичните съдове и т.н. Важно е наличието или отсъствието на предмети с престижен характер.

4. Структура и топография на депоната. Структурата на депоната може да даде данни за еднократност или многократност на възникването му; във втория случай отделните етапи в него биха могли да бъдат разделени чрез тънки глинени пластове или по друг начин. Топографията на предметите, както и начинът на полагане може да издава също преднамереност с определена цел.

Възможните наблюдения, очертани в т. 3

и 4, както и още други, непосочени тук, биха имали необходимата доказателствена сила предимно при установяване на повторемост. Но трябва да се има предвид, че върху характеристиките на депоната, както и да бъде интерпретиран той, се отразяват персонални, фамилни или родови, както и имуществени различия. Освен това със сигурност различия се дължат и на разликите в повода за възникването на един депонат, в годишното време и т.н.

Смисълът и причините за възникване на структура от обсъждания вид са завинаги загубени в техния пълен обем, но това не изключва необходимостта от комплексен анализ на археологическата субстанция, както и от търсене на изобразителни и писмени аналогии от Предна Азия и Източното Средиземноморие, на етнографски и фолклорни паралели от този или по-широк регион с оглед използването им в интерпретацията.

Традицията в археологическата книжнина на Балканите и конкретно в българската за интерпретиране на запълнени вкопани структури, предимно в селищен контекст като боклучни ями е дълга и явно е резултат на налагане на мисленето на човека от последното столетие в интерпретацията на древните структури по аналогия със съществуващи в модерното време. Тук няма да развивам тази тема, която може да бъде обстоятелствено представена. Но традиционната интерпретация на вкопаните структури като боклучни не е основание за продължаващо безкритично преповтаряне. В този смисъл и заради появяващото се противоречие с обредната им интерпретация е необходимо много бързо да бъдат потърсени критерии и за това, що е праисторическа боклучна яма в селищен и извънселищен контекст. Има ли изобщо боклучни ями и ако има, дали са целено изкопани или просто с „боклук” е запълнен направен с друга цел изкоп? Макар и поставен накрая, проблемът е актуален и обсъждането му трябва да върви успоредно с изследването на проблематиката за обредните ями и ямните светилища в късната праистория.

Цитирана литература:

Агре 2010: Д. Агре и др. Спасително археологическо проучване на обект № 27, ЛОТ 4 по трасето на АМ „Тракия”, км 311+ 150 – 311+500, с. Деветак, общ. Карнобат, обл. Бургас. - В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 167-169.
Ангелова 2005: И. Ангелова. Неолитното селище

„Подгорица” - предварителни резултати. - Известия на Исторически музей Търговище, 1, 2005, 14-22.

Божкова 2010: А. Божкова и др. Спасителни археологически проучвания на обект 12, лот 3 на АМ „Тракия”, км 231+950 до км 232+150, в землището на с. Събрано, община Нова Загора. - В: Археологи-

чески открития и разкопки през 2009. София, 2010, 164-166.

Бояджиев 2008: Я. Бояджиев и др. Праисторическо селище „Чавдарова чешма” - Симеоновград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2005 г. В: Търново, 2008, 95-135.

Бъчваров 2010: К. Бъчваров и др. Спасителни разкопки на ритуални комплекси от къснонеолитната, ранножелязната, късножелязната и римската епоха при с. Сърнево, Раднево (обект 5, ЛОТ 2, АМ Тракия, км 226+600 – км 226+850). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 47-51.

Велков 2010: К. Велков и др. Археологически проучвания на обект № 11, лот 3 на АМ „Тракия”, км. 258+250 до км 259+200, с. Биково, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 161-164.

Ганецовски 2008: Г. Ганецовски. Археологически разкопки на раннонеолитно селище в м. Валога (Долните лъки) край село Оходен, община Враца. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 30-35.

Ганецовски 2009: Г. Ганецовски. Оходен. Селище от ранния неолит. Разкопки 2002-2006 г. София, 2009.

Ганецовски 2009а: Г. Ганецовски. Археологически разкопки на раннонеолитно селище в м. Валога (Долните лъки) край село Оходен, община Враца. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 44-49.

Ганецовски 2010: Г. Ганецовски. Спасителни археологически разкопки на обект раннонеолитно селище в м. Валога (Долните лъки), село Оходен, община Враца. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 35-38.

Гиздова, Кънчев 2000: Н. Гиздова, К. Кънчев. Калугерово - къснонеолитното селище и тракийският могилен некропол. Пазарджик, 2000.

Димов 1982: Т. Димов. Землянка от неолитното селище при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. - Археология, 1982, 1, 33-48.

Лещаков, Самичкова 2010: П. Лещаков, Г. Самичкова. Спасителни археологически разкопки на къснонеолитно селище Буджака, Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 56-58.

Лещаков, Класнаков 2010: П. Лещаков, М. Класнаков. Спасителни археологически разкопки на праисторически обект в м. Аклади чеири, Черноморец. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 58-61.

Николов 2007: В. Николов и др. Археологическо проучване на къснонеолитно явно светилище Любимец-Дана бунар 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 44-47.

Николов 2008: В. Николов. Обредни структури

през неолита в българските земи. - In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 28-34.

Петрова 2010: В. Петрова. Археологически проучвания на къснонеолитен обект № 21, ЛОТ 3, АМ Тракия (км 275+250 – 276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 54-56.

Радунчева 2003: А. Радунчева. Късноенеолитното общество в българските земи. Разкопки и проучвания, 32. София, 2003.

Сотиров 2010: И. Сотиров и др. Спасителни археологически проучвания край с. Езеро, Новозагорско, обект 3, км 244+900 - 245+300, ЛОТ 3 по трасето на АМ Тракия. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 52-54.

Тодорова 1973: Х. Тодорова. Новая культура среднего неолита в Северо-Восточной Болгарии. - Советская археология, 1973, 4, 16-31.

Тодорова 1973а: Х. Тодорова. Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България. - Археология, 1973, 1, 59-64.

Тодорова 1975: Х. Тодорова и др. Селищната могила при Голямо Делчево. Разкопки и проучвания, 5. София, 1975.

Тодорова 1978: Х. Тодорова. Проучвания на неолита и енеолита в Лонгоза (началото на VI - края на V хилядолетие пр. н. е.). - Известия на Народния музей - Варна, 14, 1978, 1-9.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо - шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Beilke-Voigt 2007: J. Beilke-Voigt. Das “Opfer” im archäologischen Befund. Studien zu den sog. Bauopfern, kultischen Niederlegungen und Bestattungen in ur- und frühgeschichtlichen Siedlungen Norddeutschlands und Dänemarks. Berliner Archäologische Forschungen, 4. Rahden/Westf., 2007.

Nikolov 2006: V. Nikolov. Negative Features in Neolithic Houses. - In: Des trous... Structures en creux preet protohistoriques (sous la direction de M.-C. Frere Sautot). Montagnac, 2006, V-X.

Nikolov 2009: V. Nikolov. Neue Forschungsthemen in der späten Vorgeschichte: Ljubimec und Provadija (Ostbulgarien). - In: Zeiten, Kulturen, Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Langenweissbach, 2009, 141-149.

Radunceva 2002: A. Radunceva. Eine neolithische Siedlung am Ufer der Marica bei Simeonovgrad. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 225-243.

Stjernquist 1963: B. Stjernquist. Präliminaren zu einer Untersuchung von Opferfunden. Begriffsbestimmung und Theoriebildung. - Meddelanden fran Lunds Universitets Historska Museum, 1962-1963, 5-64.

Stjernquist 1970: B. Stjernquist. Germanische Quellopfer. - In: H. Jankuhn (Hrsg.). Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa.

Göttingen, 1970, 78-99.

H. Todorova 1982: H. Todorova. Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. MAVA, 13. München, 1982.

Neolithic pit sanctuaries (Abstract)

Vassil Nikolov

Until very recently, we knew nothing about the ritual activities of the Neolithic farmers in Bulgaria that took place beyond the settlements. The solving of this puzzle began in 2006, with the identification of the Late Neolithic pit sanctuary at Dana Bunar 2 near Lyubimets.

The identification of negative ritual features from the Neolithic clashes with “the garbage-pits syndrome” and the erroneous interpretation of large prehistoric dug-out features as dug-out dwellings. Several criteria are offered here for the definition of the dug-out Neolithic features as ritual.

The article presents a short review of some recently discovered pit sanctuaries, together with some long-known Neolithic sites that were reinterpreted as pit sanctuaries.

Archaeological excavations of an Early Neolithic site have been carried out in the last decade in Valoga locality near the village of **Ohoden**, Vratsa District. The director of the ongoing digs interprets the dug-out features (figs. 1-6) as the remains of a settlement. The analysis of the published information provides grounds to suggest that there was no settlement, but that the place was used for ritual practices. The appearance of graves in and between the ritual features is surprising and is of particular importance in the context of the absence of Neolithic cemeteries in the Balkans and in Bulgaria.

A dug-out ritual feature from the beginning of the Late Neolithic was excavated in the course of rescue digs of a site at the village of **Krum**, near Dimitrovgrad (in Thrace). Its base is concave and ten smaller grave-pits were dug into it. The typological similarity with the pit sanctuary at Ohoden is obvious.

Several shallow and deeper features, dug into the virgin soil (fig. 7), were excavated under the Chalcolithic layer of Tell **Golyamo Delchevo**; they were interpreted as sunken or semi-sunken

dwellings. After the analysis of the published information, arguments are put forward that the convenient high terrace over the shore of the river Luda Kamchia was used in the end of the Early Neolithic and throughout the Late Neolithic (second half of the 6th mill. BC) as a ritual place.

Halka Bunar pit sanctuary at the village of Georgi Belev, Chirpan Municipality, first phase of the Late Neolithic (5500-5400 BC, Karanovo III period), excavations 2010. Until now, only one large ritual complex was found.

Dana Bunar 2 pit sanctuary at **Lyubimets**, Haskovo district, second and third phases of the Late Neolithic (5400-5000 BC), excavations 2000, 2006-2007, 2010. Around 120 ritual pits (figs. 8-10) were excavated on 2000 sq. m.

Sarnevo pit sanctuary, second phase of the Late Neolithic (5400-5200 BC), excavations 2008-2010. Over 70 features dug into the virgin soil were excavated on over 4000 sq. m.

Sabrano pit sanctuary, Nova Zagora district, second phase of the Late Neolithic (5400-5200 BC), excavations 2009. Around 30 circular or oval pits were excavated, in three cases clustered in complexes.

Ezero pit sanctuary, Nova Zagora district, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 2009-2010. Over 30 shallow ritual pits were found in an area enclosed with a shallow ditch, 60 m in diameter.

Bikovo pit sanctuary, Nova Zagora district, second phase of the Late (5400-5200 BC), excavations 2009. Several large dug-out features with oval shape were excavated.

Chokoba pit sanctuary, Sliven district, third phase of the Late (5200-5000 BC), excavations 2009-2010. Several single ritual pits and a large dug-out feature (complex) were found.

Hadzhidimitrovo pit sanctuary, Yambol district, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 2008-2010. Over 200 ritual fea-

tures dug into the virgin soil were found on an area of 12,500 sq. m, including seven large complexes with an area between 50 sq. m and 400 sq. m.

Devetak pit sanctuary, Karnobat district, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 2009-2010. Three almost oval dug-out features were found.

Chernomorets pit sanctuary, Burgas district, second and third phase of the Late Neolithic (5400-5000 BC), excavations 2009. A large ritual complex (80 sq. m) was excavated, along with 40 ritual pits.

Budzhaka-Sozopol pit sanctuary, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 2007-2010. Several dozens of ritual pits were identified, some of which were excavated. A ritual complex with an area of 30 sq. m. was also discovered.

The rich information that was accumulated in recent years as a result of the excavation of Late Neolithic ritual sites in Thrace and on the Black Sea coast provides grounds for the reinterpretation of other Late Neolithic dug-out features in Bulgaria.

Kalugerovo pit sanctuary, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 1976-1978 and 1981. On an area of 1.2 ha, mostly large and very large dug-out features were excavated that were interpreted as sunken or semi-sunken dwellings. The published information suggests that the Late Neolithic 'settlement' could be reinterpreted as a pit sanctuary.

Simeonovgrad pit sanctuary, second and third phases of the Late Neolithic (5400-5000 BC), excavations 1978-1982 and 2005. Over 100 ritual pits are reported, some of which belong to the Late Neolithic.

Usoe pit sanctuary near Asparuhovo, Dalgopol Municipality, second and third phases of the Late Neolithic (5400-5000 BC), excavations 1972-1976. The area is around 5 ha, and the site is located between two shallow ravines. The excavated 71 dug-out features (fig. 11) were interpreted as 'sunken or semi-sunken dwellings'. The Neolithic site meets the established criteria for a pit sanctuary. Moreover, it is one of the largest sanctuaries identified so far.

Durankulak-Nivata pit sanctuary, Dobrich district, third phase of the Late Neolithic (5200-

5000 BC), excavations 1978-1984. Two large dug-out features with irregular shape and very uneven base were excavated on the western shore of Durankulak Lake (fig. 12). The features were interpreted as sunken dwellings. These, however, are ritual rather than dwelling features.

Podgoritsa pit sanctuary, Targovishte district, third phase of the Late Neolithic (5200-5000 BC), excavations 1981. The prehistoric site was excavated over 6000 sq. m and includes several piles of baked daub, a pile of animal bones on the virgin soil, and 74 features with different shape and dimensions, dug into the virgin soil (figs. 13 and 14). The site was interpreted as a settlement of sunken dwellings that also comprises clay pits (?), garbage-pits, storage pits, and ritual pits. Within the context of the new interpretation, the site can be considered as a pit sanctuary. It consists of individual pits and ritual complexes.

Although only a small part of the observations on the identified sanctuaries are published, it is possible to argue that a new research field has recently emerged in Bulgarian prehistory. It is obvious that the pit sanctuaries provide an important variability of ritual activities, despite their similar meaning. In comparison with Lyubimets and some newly discovered ritual fields, such as Sabrano and Bikovo, that contain single, although sometimes large ritual pits, the rest of the newly discovered sanctuaries (Sarnevo, Hadzhdimitrovo, Chernomorets, Devetak, and Sozopol-Budzhaka) consist of complexes of many pits, dug next to each other and even often inter-cutting. The latter is most probably valid for Golyamo Delchevo, Kalugerovo, Durankulak-Nivata, and Podgoritsa. So far, Ezero is the only site, where a ditch was discovered that encloses the ritual space - the temenos. As far as the evidence suggests, the sanctuary at Simeonovgrad perhaps belongs to the first group: the group of sanctuaries with single pits. However, there are hardly any differences in the ritual practices; the specifics of the identified features are most probably due to differences in the social organization or differences in the organization of the ritual activities in a sanctuary (for example, a hypothetical tradition of a family or a clan to perform rituals at the same place that could lead to the present identification of ritual complexes of different size).

Раннонеолитно селище Илинденци, община Струмяни.

Проучвания през 2004-2009 г.

Малгожата Гребска-Кулова, Илия Кулов,
Лор Саланова, Жулиен Виеге, Луиз Гомар¹

Географско разположение

Праисторическото селище се намира в западния край на село Илинденци, в м. Масовец, на западните склонове на Пирин, на около 4 км източно от река Струма. Разположено е върху дясна тераса на р. Шашка, десен приток на Струма. Площта му е около 30 дка, а надморската височина е 246-264 м (обр.1)². През северната му периферия минава асфалтов път, свързващ Илинденци и Струмяни. До края на 80-те години на XX в. теренът е бил обработван.

История на проучванията

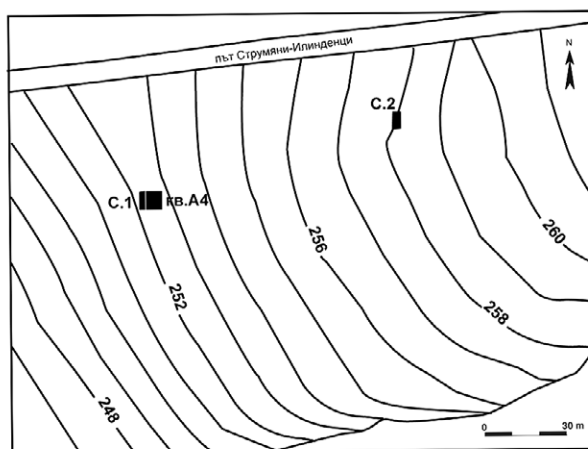
Праисторическото селище е регистрирано през 1991 г. по време на теренни археологически обхождания на експедиция от Югозападния университет «Неофит Рилски», Благоевград (Пенкова и др. 1992; Гребска-Кулова 2005). Системното проучване на селището започва през 2004 и продължава до 2009 г., с едногодишно прекъсване през 2008 г.³

През този период в централната част на селището са направени два сондажа на разстояние 60 м един от друг, всеки с размери 2 x 5 м. През 2006 г. сондаж 1 е разширен от източната страна с изкоп с размери 5 x 5 м (квадрат А4).

¹ Автори на "Раннонеолитна керамика от квадрат А4" са Л. Саланова, Ж. Виеге и Л. Гомар, а останалата част на статията е написана от М. Гребска-Кулова и И. Кулов.

² Топографското заснемане е извършено от Петър Зидаров в рамките на проект „Неолитни и халколитни селища: нови археометрични изследвания“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Министерство на образованието, младежта и науката. Орторектифицираната аерофотоснимка е заснета през 2006 г. и любезно предоставена от Министерство на земеделието и храните.

³ През периода 2004-2007 г. финансирането е осигурено от Община Струмяни, а през 2009 г. по проект «Рила- 4»/2009 «Неолитизацията в долината на река Струма, Югозападна България» с ръководители М. Гребска-Кулова и Л. Саланова, в рамките на програма Ежид (Франция) - Рила (България), 2009-2010 на Министерство на външните работи, от френска страна и Фонд «Научни изследвания» в Министерството на образованието, младежта и науката, от българска страна.



Обр. 1. Илинденци, Масовец. Ситуационен план на обекта
Fig. 1. Ilindentsi-Massovets. Contour map showing the location of the sondages

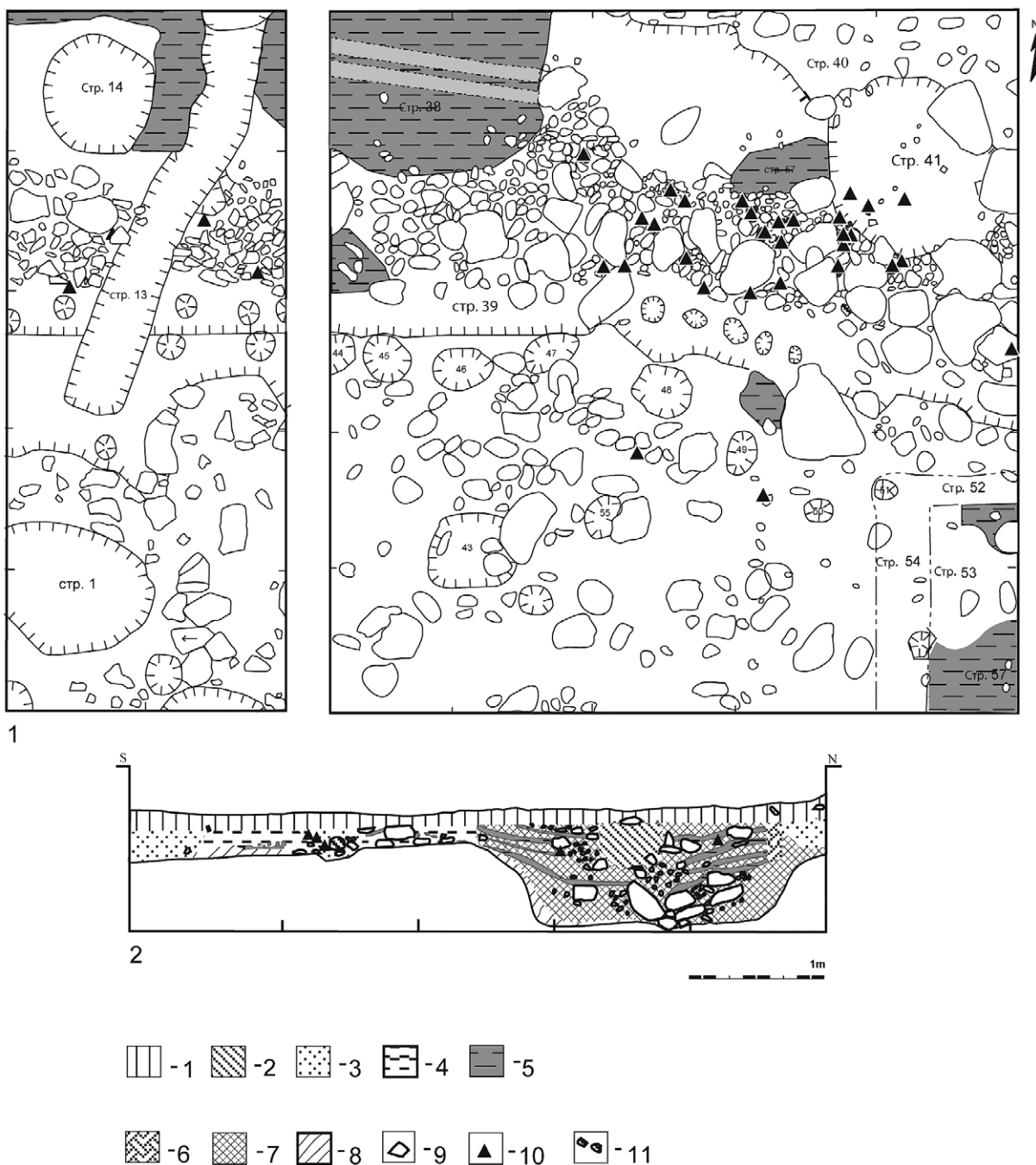
В резултат на проучванията става ясно, че на това място е имало селище от ранния (Илинденци I) и от средния (Илинденци II) неолит⁴. Двете селища почти не се припокриват стратиграфски, тъй като в сондаж 1 и кв. А4 е регистриран пласт предимно от ранния неолит и само няколко вкопани структури от средния неолит, докато в сондаж 2 е регистриран само среднонеолитен пласт.

Стратиграфия

Сондаж 1 и кв. А4

Дебелината на културния пласт в сондаж 1 и кв. А4 варира от 30-50 см, а вкопаните структури стигат до 1 м. В тази част на терасата, хумусният слой е с дебелина 10-20 см и има силен наклон в западна посока. В сондаж 1 под него следва пласт (1) от тъмнокафява, рохка пръст с дебелина от 5 до 15 см. Към пласт 1 принадлежат няколко ями и една траншея. Повечето от ямите от този пласт са доста дълбоки

⁴ Базирайки се на резултатите от изследвания керамичен материал от праисторическото селище при Българчево е приложена триделна периодизация на неолита в региона.



Обр. 2. Илинденци. Сондаж 1 и кв. А4. 1. Горизонтален план. 2. Кв. А4 - западен профил. Легенда: 1-орница; 2-съвременна вада; 3-пласт 1; 4-пласт 2; 5-подова настилка; 6-дупка от кол; 7-запълнител на траншея; 8-материк; 9-камък; 10-керамика; 11-мазилка

Fig. 2. Ilindentsi. Sondage 1 and sq. A4: 1 – horizontal plan; 2 – Square A4, western profile. Key: 1 plough zone; 2 present rivulet; 3 layer 1; 4 layer 2; 5 floor covering; 6 a post-hole; 7 trench filler; 8 bedrock; 9 stone; 10 pottery; 11 daub

(стигат до 1 м дълбочина) и са добре оформени, с диаметър от 0,60 до 1,20 м. Те са запълнени с рохка пръст, малко фрагменти керамика и мазилки. Траншеята е ориентирана СИ/ЮЗ и е с ширина 50 см и дълбочина 40 см. В нея са разкрити две дупки от колове с диаметър 30 см. Траншеята и една от ямите са унищожили пласт от бели конкреции, разкрит в северната

част на сондажа. Керамиката, намерена в пласт 1, принадлежи към средния неолит.

В кв. А4 непосредствено под орницата следва пласт 2 от сива сбита пръст, с голямо количество средно големи чакълести камъни, парчета бяла глина, малко керамика и кости, почти без изпечени мазилки. В долната част сивият пласт има жълтеникав оттенък. В този вид е

засвидетелстван под пласт 1 в южната част на сондажа. Сивият пласт е с дебелина 20-30 см и лежи върху материковата скала. Материалът от този пласт принадлежи към ранния неолит.

Към пласт 2 принадлежи голямото вкопаване, условно определено като траншея и няколко ями (обр. 2). Траншеята минава през кв. А4 и сондаж 1, и продължава в двете посоки, извън разкопаната площ. Тя е ориентирана изток-запад с отклонение на ЮИ в източната половина на кв. А4 и е вкопана 60 см в материковата скала. Ширината ѝ е от 2,20 м в западната до 1 м в източната част. Тя се стеснява до 1,70 м към дъното в западната част, докато в източната остава с непроменена ширина. Дъното е равно, с лек наклон в западна посока. Южната стена е много добре оформена, почти вертикална, докато северната е значително по-полегата. В западната част тя е покрита с пласт бяла глина. Пълнежът ѝ не е еднороден, като в западната част пръстът е значително по-твърда и има добре изразени четири пласта от жълтеникава глина с дебелина 2-4 см, разделени от пластове сива, твърда пръст с дебелина до 6 см. Сивият пласт съдържа старателно подредени чакълести камъни и фрагменти керамика. В източната част пръстът е значително по-рохка и съдържа дребни въгленчета и късове мазилки, а напластяванията не са ясни, с изключение на двата пласта от сива и жълтеникава, силно трамбована глина. Те се намират почти на дъното на траншеята и в източната част са унищожени от голяма яма. По цялата дължина на траншеята, от южната страна има ивица от големи камъни, подредени в почти права линия. До тях, от северната страна допира пласт чакълести камъни и фрагменти керамика, широк 0,60-1,00 м. В западната част камъните са силно обгорели, пръстът между тях е черна, а по някои от камъните има полепнала изпечена глина. На 1,80 м от западния профил, на дълбочина 30 см, жълтият пласт рязко приключва и се оформя ивица компактна сива пръст с посока С-Ю и ширина около 30 см. Под тази пръст отдолу се разкри ивица от камъни и чакъл със същата посока. До южната стена на траншеята е оставено пространство с ширина 30-40 см, запълнено само с рохка пръст. В тази ивица в сондаж 1 и в източната част на кв. А4 са открити няколко дупки от колове, докато в западната част такива не са установени. Пластовете в западната част на траншеята имат наклон към центъра и са прекъснати от камъни с различни размери и кафява, рохка пръст между тях. Това е съвременна вада, която частично е разрушила



Обр. 3. Илindenци. Пластична и вдълбана украса.
Сн. Л. Саланова

Fig. 3. Ilindentsi. Relief and impressed decoration
(photo L. Salanova)



Обр. 4. Илинденци. Фрагменти от керамични съдове с бяло рисувана украса
Fig. 4. Ilindentsi. Fragments of white painted ware

пластовете. В североизточната част траншеята е частично унищожена от голяма яма с овална форма. Ямата е с диаметър 1,20 м и дълбочина 0,80 м. Запълнена е със сива рохка пръст, фрагменти керамика и мазилки, а по северната ѝ периферия има големи камъни. Освен нея, в южната част на кв. А4 е разкрита още една плитка яма, запълнена със сива пръст. В ямата беше намерена вертикално забита каменна тесличка. В южната, по-висока част на кв. А4 са намерени няколко дупки от колове, като

една част от тях е лежи около южната граница на траншеята.

В ЮИ ъгъл са регистрирани две перпендикулярни траншеи, ориентирани по посоките на света и пласт бели конкреции между тях. Траншея И-3 е с ширина 35 см. В нея са разкрити две дупки от колове с диаметър 20 см, като едната от тях е обмазана с бяла глина. Втората траншея С-Ю е с ширина 50 см и е запълнена с тъмна пръст. В разкритата ѝ част не бяха намерени дупки от колове, а само около северната

й периферия.

Архитектура

В пласт 2 са разкрити частично три постройки. Не са намерени всички съоръжения, характерни за къщите и поради тази причина се въздържахме от термина «къща».

Постройка 1. Южната част на тази постройка се намира в СЗ ъгъл на квадрат А4 и в северната част на сондаж 1. Към нея принадлежи пластът от бели конкреции, а под него - четири пласта от жълта трамбована глина, разделени с пластове от сива пръст с чакълести камъни и керамика. Постройката е ориентирана по посоките на света. Не може да се дадат точните размери, защото е разкрита само югоизточната ѝ част. Към нея принадлежи редица от дупки на колове в посока изток-запад, регистрирани във вкопаната част в сондаж 1, както и най-вероятно дупките от колове върху наземната част в кв. А4. Те определят южната стена на постройката, докато източната е маркирана от ивицата твърда пръст с камъни в основата. Тези наблюдения насочват към техника *pisé* с глинобитна стена широка около 30 см, поставена върху фундамент от камъни. За тази техника свидетелстват и остатъците от изпечена глина, запазена между камъните в линията И-З. В южната част постройката е изградена върху вкопаването, като непосредствено до южната му периферия има ивица рохка пръст и дупки от колове в нея. На дъното на вкопаването са намерени фрагменти от голям гърневиден съд, счупен на място. Той свидетелства, че вкопаната част е била кухня. Южната стена вероятно е била преместена от вкопаната част към наземната при престрояването на постройката.

Във вкопаната част са разкрити пет подови замазки със средна дебелина 2 см - четири от жълта глина и най-късната от бяла глина. Жълтите подове са разделени с прослойки от сива сбита пръст с дебелина около 6 см. В южната им периферия има старателно подредени чакълести камъни и фрагменти керамика. В една от прослойките камъните имат силни следи от обгаряния. Някои пластове съдържат голямо количество дребни въглени (следи от дървена поддържаща конструкция?). Елементи от дървена конструкция (скара) е намерена и под първият под от бели конкреции. Тя представлява две успоредни ивици от пепелива пръст с ширина около 20 см, ориентирани в посока ЮИ-СЗ. Приключват точно пред линията на предполагаема стена с посока С-Ю. Следи от дървена конструкция са намерени и в сондаж 1 под същия под от бели конкреции, във вид на

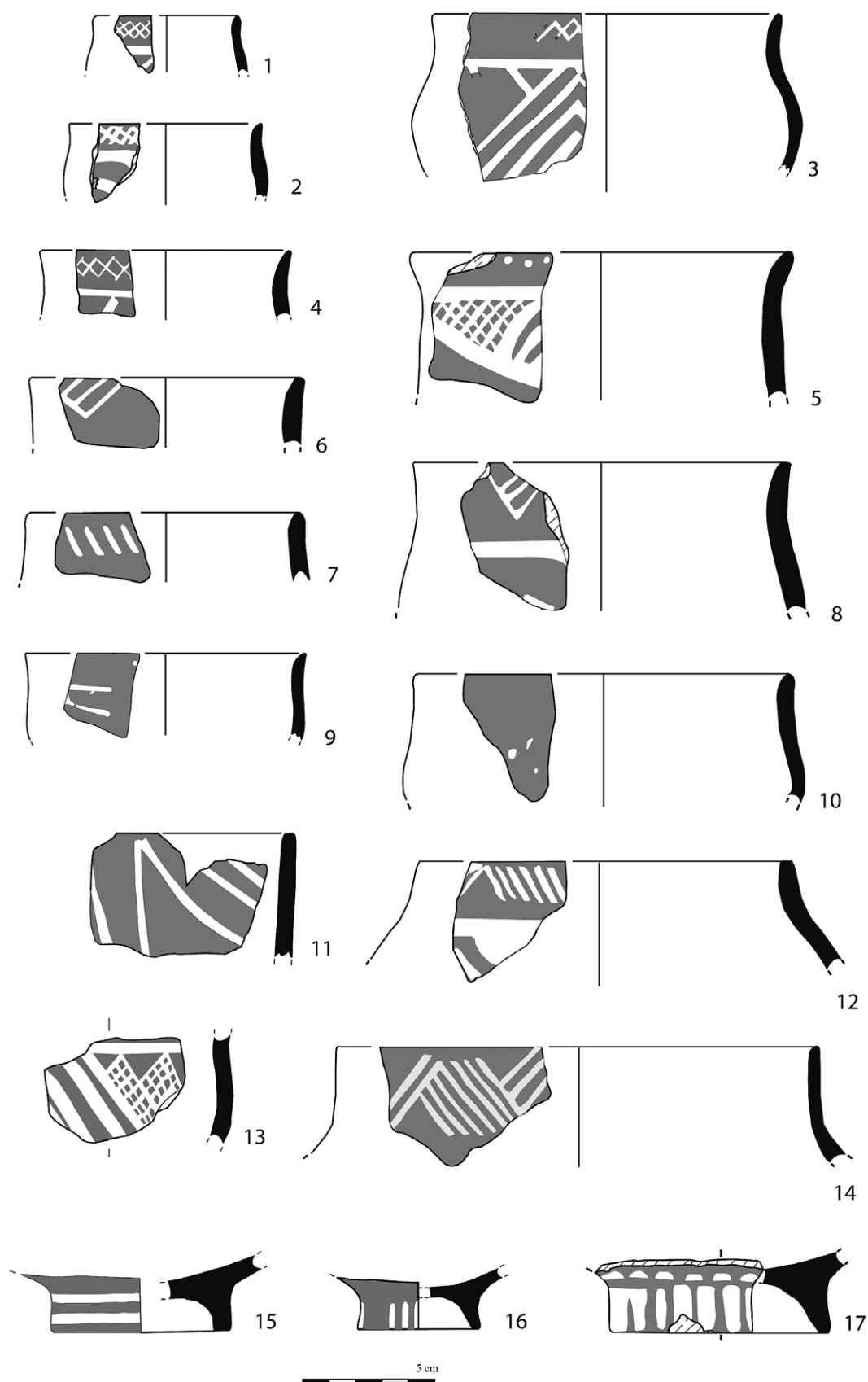
успоредно разположени кръгли петна с диаметър около 25 см.

Постройка 2. Следи от втора постройка са засвидетелствани на изток от първата и до голяма степен повтарят начина на построяване и ориентация на гореописаната, само че тук южната стена на вкопаването не е толкова старателно оформена и има слабо отклонение в ЮИ посока. Вътрешната стена е много по-добре изразена чрез 6 дупки от колове с диаметър 10-12 см. Има и следи от стена с посока С-Ю. Тя е успоредна на предишната и е изградена по сходен начин, чрез фундамент от камъни и ивица от много сбита глина върху тях (техника *pisé*). Почти на дъното във вкопаната част са намерени два пласта от силно трамбована глина. Горният пласт е сив, а долният жълтеникав. По южната периферия на сивия пласт също има старателно подредени камъни и керамика. За разлика от постройка 1, пръстта, запълваща северната част на вкопаното пространство, е рохка и съдържа въглени и фрагменти керамика.

Възможно е да е имало два етапа от съществуването на постройките 1 и 2, с по-късно преместване на южната стена извън вкопаната част.

Постройка 3. Следи от нея са разкрити в ЮИ ъгъл на квадрат А4. Там са открити две перпендикулярни траншеи с ширина съответно 40 см и 50 см и пласт от бяла глина (подова замазка) между тях. Постройката е ориентирана по посоките на света.

Представените постройките по начина на изграждането си намират най-близки аналогии в раннеолитното селище при Ковачево и поспециално в по-късните етапи Ковачево Ic и Id. В Ковачево многократно е засвидетелствано изграждането на подовите върху вкопани структури, междинни пластове със старателно подредени чакълести камъни и керамика, използване на леки дървени скари, както и техника *pisé* (Lichardus et al. 2002, 108-114). В Българчево I, в къща 1 от края на ранния неолит също е регистрирана кухня част под подовата настилка, само че там подът е направен по друг начин - чрез скара от дървени греди, покрити отгоре с дебел (13 см) слой глинена замазка (Perničeva et al. 2000). Използването на дървена скара за основа на под е регистрирано и в още няколко раннеолитни селища на територията на България: Добринище (Николов, Радева 1992, 1-3), Слатина (Николов 1992, 29-44), както и в Дивостин (Lichter 1993, Taf. 55) и Тършине (Lichter 1993, Taf. 63) на територията на Сърбия.



Обр. 5. Илинденци. Фрагменти от керамични съдове с бяло рисувана украса
 Fig. 5. Ilindentsi. Fragments of white painted ware

Използването на каменна основа за техника *pisé* е характерна особеност за архитектурата на Илинденци, досега несрещана в Юго-западна България, а само в раннонеолитното селище Ябълково в Горнотракийската низина (Leshtakov et al. 2007, 194).

Раннонеолитна керамика от квадрат А4

Резултатите от изследванията на керамика-та от раннонеолитното селище при Ковачево дадоха тласък за провеждане на сравнителен анализ, използващ същите методи върху керамични комплекси от други обекти в региона.

Керамичният комплекс от Илинденци е подложен на много изчерпателно проучване. Направени са подробни изследвания относно изходните суровини, украсата върху керамика-та (Л. Саланова), техниките на производството (Л. Гомар), формите и функцията на съдовете (Ж. Виеге). Регистрацията на данните е извършена според методите, приложени върху керамичния материал от Ковачево (Саланова, Виеге, Гомар 2010).

В квадрат А4 в Илинденци са намерени 1654 фрагменти керамика. Те не са равномерно разпределени, като траншеята съдържа почти две трети от керамиката и само 10% произхожда от пласта.

Всички фрагменти съдържат минерални примеси, най-вероятно естествени съставки на глината, използвана за изработката на съдове. Органичен опостнител е добавен в 60% от съдовете. Тази добавка присъства във всички керамични типове фина и груба керамика, с украса или без. Наблюденията с просто око показват, че примесите са с доста големи размери: 50% от фрагментите съдържат непластични

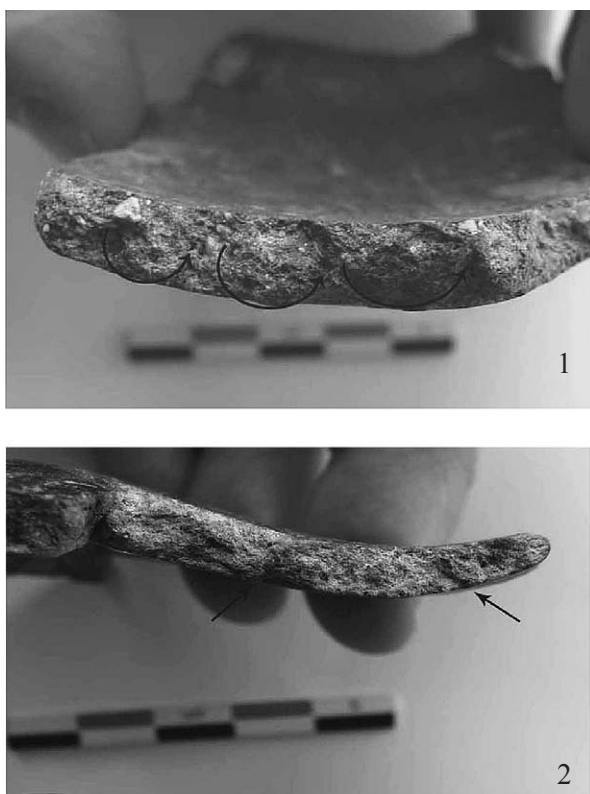
елементи, по-големи от 2 мм и само 11% имат примеси по-малки от 0,5 мм, най-вероятно резултат от старателното пречистване на глината. Независимо от размерите, плътността на добавките не е много голяма, съставят не повече от 15% от глинената маса.

Светлите цветове на външната повърхност (бежов, виненочервен, оранжев и червен) преобладават. Повърхността е старателно обработена, като две трети от съдовете са излъскани. Най-често те (1/4 от тази група) имат ангоба, положена върху външната и вътрешната повърхност. Прилагането на барботина се наблюдава върху 14,5% от съдовете, като са разграничени няколко вида. В Илинденци често се среща аркадна барботина или чрез провлачване с пръсти. В някои случаи организираната барботина може да се възприеме и като украса (обр. 3 4).

Украса е регистрирана върху 9,5% от фрагментите или върху 63 съда. Регистрирани са пет техники на украса, от които рисуваната слабо доминира, следвана от набодената и пластичната. Пластичната украса присъства под формата на пластична лента с ямички, разположена върху тялото на дебелостенните съдове (обр. 3 1, 2). Има и един фрагмент със спираля, направена от пластична лента и загладена с пръсти. Набодената украса най-често е нанесена върху устията (11 съда) под форма на широки и дълбоки вдълбавания (обр. 3 3). Един фрагмент е украсен със свободно нанесени отпечатьци от нокът, а друг - с подредени в линия набождания под устието. Върху три съда има отпечатьци от пръсти, нанесени върху дебел слой барботина. Тези отпечатьци мо-



Обр. 6. Илинденци. Налепи върху керамични съдове: (1) черни (2) бежови. Сн. Ж. Виеге
Fig. 6. Ilindentsi. Crusted vessels: 1 black; 2 beige (photo J. Vieugué)



Обр. 7. Илинденци. Профил на «маркуч»: (1) почти кръгъл, съединяващ се само в една точка; (2) почти елипсоиден, съединяващ се чрез наклонена площ с променяща се ориентация. Сн. Л. Гомар

Fig. 7. Ilindentsi. Profile of coil-built vessel: 1 sub-circular, connecting at regular points; 2 sub-ellipsoid, connecting at oblique alternating points (photo L. Gomart)

гат да бъдат свързани със самото поставяне на барботината, но поне в единия случай е направен опит за създаване на украса под формата на лъчи (обр. 3 4). Врязаната украса има само върху три фрагмента от съдове, като върху единия фрагмент врязванията са по устието, а върху другите два поради малките им размери мотивите не могат да бъдат възстановени.

Рисуваната украса винаги е върху ангоба (обр. 4 5). Рисунокът е сравнително добре запазен. Бялата боя е използвана почти във всички фрагменти, но при 8 тази фина бяла глина покрива повърхността на съдовете. Рисуваната украса е нанесена главно по външната страна на съдовете. Използвана е само широколинейна техника на рисунката, тънките линии напълно отсъстват. Само върху 9 фрагмента украсата е нанесена и от вътрешната страна. Тя е лошо запазена, но в два случая личи спирала (обр. 4 3, 6).

От външната страна на съдовете украсата е разпределена по следния начин:

- Подустийна украса: мрежа (обр. 4 4; 5 1, 3, 4), наклонени черти (обр. 5 7, 12, 14), точки

(обр. 5 5), заштриховани триъгълници (обр. 5 8) и концентрични полукръгове (обр. 4 2).

Подустийната украса е често отделена с хоризонтална линия (обр. 4 1, 7; 5 1-4, 13) от орнаменталната композиция върху тялото на съда.

- Украса върху тялото (основна композиция): тя е възстановима върху незначителен брой съдове и е представена от лентовидни мотиви съчетани с мрежести триъгълници (обр. 5 3, 5, 13), вписани полуелипси, придружени от вертикални или наклонени плътни ленти (обр. 4 1, 2, 7; 5 11) или плътни спирали разположени по вътрешната страна на паниците (обр. 4 3, 6).

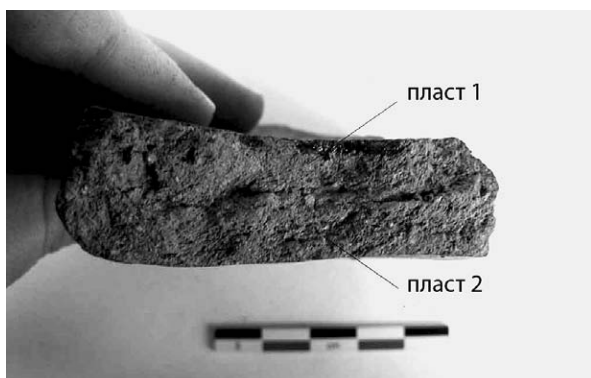
- Украса върху дъна: тя е доста еднообразна и се състои от успоредни хоризонтални ленти (обр. 5 15) или вертикални коси черти (обр. 5 16, 17).

Украсата е много сходна с известната от края на ранния неолит от други селища в региона като Ковачево Ic, Id (Lichardus-Itten et al. 2000, Abb. 3 1, 4, 5, 7; 4 1-5; Lichardus-Itten et al. 2002, Pl. 12 1-5, 14, 15; 14 11, 13, 15), Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 30 5; 36 2, 3; 40 1), Добринище (Николов, Радева 1992, обр. 8e), Елешница (Тао 2000, fig. 2 15, 26, 32, 34, 35; Николов 2002, таб. 26 5-7; 27 9, 10; 29 17) и Ракитово (Николов 2002, таб. 45 42; 52 69; 55 77; 75 2; Радунчева и др. 2002, обр. 34, 43, 44). Отделянето на подустийната украса от основната композиция с ограничителна линия е много характерен белег за културата Караново I (Николов 1983, 33). Украсата от точки под устието и издължени триъгълници, запълнени с мрежа е пък типична за група Гълъбник (М. Чохаджиев 1990, обр. 2 3, 5, 6, 8-10)

В Илинденци украсата от големи вписани ъгли по тялото и вертикални линии по столчетата е доминираща и само украсата от лъчи, изпълнени в барботинна техника, е доста необичайна.

Типологията и функцията на керамиката от Илинденци е анализирана чрез три критерия: форма, размери и следи от използване. Приложени са две нива на анализ: първото засяга съдовете с половин запазен профил и два възстановими диаметра, а второто ниво включва останалите фрагменти.

В типологическият анализ са използвани фрагменти от съдове с възстановими два диаметра, дръжки и дъна. Приложените критерии са: симетрия, пропорционалност, степен на отвореност на устието, профил на съда, тип на дръжките и дъната.



Обр. 8. Илинденци. Дъно на керамичен съд, моделирано чрез наслагване на две плоски парчета глина.

Сн. Л. Гомар

Fig. 8. Ilindentsi. Base of vessel that was modeled by overlaying two flat disks of clay (photo L. Gomart)

Функционалният анализ на керамиката е направен върху същия керамичен комплекс, като са добавени и фрагменти, по които има налепи. При изследването на следите от употреба са използвани следните критерии: характер, размери и местоположение, както и профил на следите. Взети са проби от налепи за анализ, за да се характеризира съдържанието на съдовете⁵.

Морфологическите и функционалните изследвания на керамиката се базират върху 7 почти цели съда, 10 фрагмента от стени, 64 дръжки и израстъци и 109 дъна.

Обособени са 4 типа: Тип 1 е представен от купа, слабо затворена и заоблена. Характеризира се с криволинеен профил (обр. 5 1-3, 5, 8, 10). Тип 2 – към него принадлежи заоблена паница (обр. 4 3-5). Тип 3 принадлежи на ниска паница с обърнато пресечена конусовидна форма (обр. 4 1, 2, 6, 7). Тип 4 се характеризира с квадратно тяло, като пропорциите и профила са неопределени.

Най-често се срещат въжести дръжки (64%) следвани от езичести израстъци (14%), пъпковидни израстъци (14%) и лентести дръжки (8%).

Най-популярни са плоските, профилирани отстриани дъна (52%) и цилиндричните столчета (29%). Някои от съдовете са снабдени с плоско непрофилирано дъно (10%), ниско пръстененовидно (2%) или конично столче (7%).

В Илинденци не са намерени цели съдове. Поради тази причина няма информация за техните размери и обем. Максималният диаметър варира между 20-32 см и показва разлики в обема, което предполага различно предназначение на съдовете.

⁵ Анализът се извършва в Лабораторията на Центъра за изследвания и реставрация на Музеите във Франция под ръководството на М. Регер, С. Мирабо, А.-С. Лео и Е. Лавал.



Обр. 9. Илинденци. Дъно на керамичен съд, моделирано чрез една глинена плочка със добре изразено суб-концентрично подреждане на частици и кухини.

Сн. Л. Гомар

Fig. 9. Ilindentsi. Base of vessel made from a single disk of clay; sub-circular orientation of grains and porosities in radial plan (photo L. Gomart)

Повечето от съдовете носят следи от използване (81%). Те са под формата на налепи (1%) или износвания (80%).

Органичните налепи са два вида: единични налепи или плътно покритие с импрегнираща материя. Налепите се разделят на два типа: черни с неравна повърхност, слабо проникващи във вътрешността на стените на съдовете или бежови със загладена повърхност, по-добре проникващи във вътрешността на стените (обр. 6).

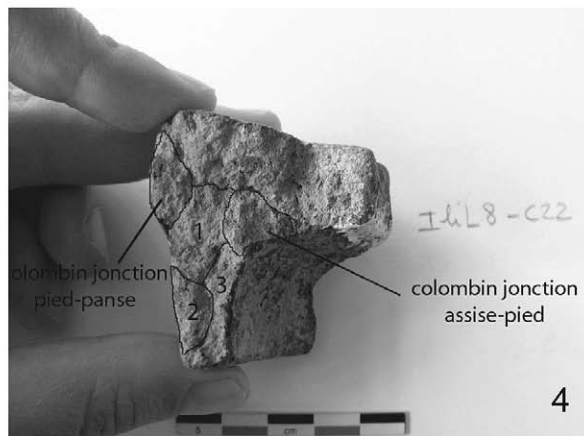
Следите от износване се локализират най-често върху дръжките и по дъната. Най-ярко изразено и най-често срещано е износването по външната страна на дъната (81%), където следите се характеризират със сравнително големи размери. По вътрешната страна на дъната, също се намират ясно изразени следи от използване, но те са сравнително по-редки (3%). По дръжките се повтарят едни и същи следи от използване, повлияни от тяхната изпъкналост и перфорация (21%).



Обр. 10. Илинденци. Дъно на керамичен съд, моделирано с помощта на спираловидно оформено плоско парче глина и «маркуч», прилепен под прав ъгъл на прелома дъно-стена.

Сн. Л. Гомар

Fig. 10. Ilindentsi. Base of vessel that was modeled by spiral-like flat disk of clay and a coil attached at right angle at the transition base-wall (photo L. Gomart)



Обр. 11. Илинденци. Оформяне дъната на керамични съдове: (1) чрез спираловидно оформено плоско парче глина и «маркуч» при прехода дъно-стена във вид на столче; (2) чрез плоско парче глина и «маркуч» при прехода дъно-стена във вид на столче, а още един «маркуч» е залепен при прехода дъно-столче; (3) чрез обикновено плоско парче глина и наслагване на три «маркуча», а още един «маркуч» е прикрепен на прехода дъно-столче; (4) чрез плоско парче глина и наслагване на три «маркуча», а допълнителен «маркуч» е прикрепен на прехода дъно-столче и още един на прехода столче-стена. Сн. Л. Гомар

Fig. 11. Ilandentsi. Shaping of bases of vessels: 1 by spiral-like flat disk of clay and a coil at the transition base-wall in the shape of a pedestal; 2 by flat disk of clay and a coil at the transition base-wall in the shape of a pedestal, while another coil is attached at the transition base-pedestal; 3 by ordinary flat disk of clay and overlaying three coils, while another coil is attached at the transition base-pedestal; 4 by flat disk of clay and overlaying of three coils, with additional coil attached at the transition base-pedestal, and another coil attached at the transition pedestal-wall (photo L. Gomart)

Анализът на техниките на моделиране се базира върху 7 възстановими форми, 24 фрагмента от стени и 109 дъна. Той се състои от два етапа. Първият включва наблюдения на макроследи по външната и вътрешната повърхност, оставени по време на тяхното моделиране. Този анализ обръща внимание на характеристиката на повърхността, разликите в дебелината, текстурата и ориентацията на линиите на счупване. Вторият етап представлява анализ на дребните частици и кухни в глината.

Този подход цели да се възстанови последователността на процеса на моделиране на съдовете, от суровината до крайния продукт, като дава възможност да се разграничат различни производители или групи производители и се отчитат специфичните им предпочитания (Gosselain 2002; Latour, Lemonnier 1994; Roux,

Courty 2007).

Анализът на съдовете със запазен профил дава възможност да се възстановят техниките, използвани при оформяне на тялото на съда. В профилите винаги остават макроследи, характерни за моделирането чрез т.нар. техника «маркуч». При тази техника, организацията на микроскопични частици и грапавини в глината е почти концентрична и се наблюдават кухи пространства, които свидетелстват за последователността на поставяне на маркуч. Определени са три начина за поставянето му. При първият, който преобладава количествено (14 примера), в прелома се наблюдава-присъствие на няколко маркуча с почти кръгло напречно сечение, които се съединяват помежду си само в една точка (обр. 7 1). В тези случаи, маркучът е само слабо деформиран при поставянето



Обр. 12. Илинденци. Дъно на керамичен съд, оформено чрез наслагване на три плоски парчета глина.

Сн. Л. Гомар

Fig. 12. Ilindentsi. Base of vessel that was formed by overlaying three flat disks of clay (photo L. Gomart)

му. Вторият начин на моделиране (9 случая) се характеризира с маркучи, имащи почти елипсовидни напречни сечения, съединяващи се посредством наклонена площ с променяща се ориентация (обр. 7 2). Третият начин на моделиране се характеризира с наличието на маркучи с неравномерно оформен профил (8 екземпляра). При тях не се наблюдават предпочитания в ориентацията (наклона) на елементите. В керамиката, подбрана за анализ, не се наблюдават изявени предпочитания към някой от трите методи за тази техника.

Анализът на дъната даде възможност да се идентифицират 6 различни техники, използвани за моделиране на 81 дъна.



Обр. 13. Илинденци. Дъно на керамичен съд, оформено чрез наслагване на две плоски парчета глина и «маркуч», оформящ прехода дъно-стена. Сн. Л. Гомар

Fig. 13. Ilindentsi. Base of vessel that was formed by overlaying two flat disks of clay and a coil shaping the transition base-wall (photo L. Gomart)



Обр. 14. Илинденци. Дъно на керамичен съд, оформено чрез наслагване на три плочки и «маркуч», оформящ прехода дъно-стена. Сн. Л. Гомар

Fig. 14. Ilindentsi. Base of vessel that was formed by overlaying three plates and a coil shaping the transition base-wall (photo L. Gomart)

Първа техника е идентифицирана върху 16 съда. Тя е лесна за определяне, защото в лома винаги наблюдаваме два пласта глина, поставени един върху друг (обр. 8). При всички екземпляри се наблюдава концентрично подреждане на малки частици и кухини, което подсказва спираловидно моделиране с маркуч.

Втора техника е регистрирана върху 2 екземпляра. Подобно на първата, в лома се наблюдава концентрично подреждане на малки частици и кухини (обр. 9). Тези наблюдения свидетелстват за спираловидно моделиране на дъното с маркуч, но от един пласт глина.

Трета техника е установена върху 32 дъна. В прелома тя се характеризира чрез слаба концентричност на частиците и кухините, което подсказва моделиране с помощта на маркуч. Освен това, наблюдаваме присъствие на маркуч при прелома между дъното и тялото, поставян под прав ъгъл (обр. 10) или стъпаловидно (обр. 11). При този начин на моделиране са разграничени осем варианта.

Четвърти начин за моделиране е регистриран върху един екземпляр, при който три плочки са моделирани спираловидно с маркуч и са положени една върху друга (обр. 12).

Пета техника се наблюдава върху 28 фрагмента. В прелома се разграничават 2 плочки от глина положени една върху друга. Маркуч е прилепен на прелома между дъното и тялото, за да оформи столче (обр. 13).

Шеста техника е регистрирана върху 2 фрагмента и се характеризира с поставяне на 3 плочки една върху друга. И тук маркуч е прилепен, там където дъното преминава в тяло, за да се оформи столче (обр. 14).

Представеният керамичен комплекс е много еднороден по отношение на всички показате-



Обр. 15. Илинденци. Сондаж 2 - субструкция
Fig. 15. Ilindentsi. Sondage 2, substructure

ли. Този факт намира обяснение в стратиграфските наблюдения, че се отнася за еднослойно селище, с един хоризонт на обитаване.

Украсената керамика е основно рисувана бяло върху червено. Най-често срещаната рисунка по тялото се състои от лентовидни мотиви придружени от мрежести триъгълници.

Независимо от наличието на общи характеристики, няколко декоративни елемента различават Илинденци от другите раннонеолитни обекти по долината на Струма:

- столчетата най-често са украсени с вертикални черти;
- спиралите по тялото са придружени от мрежести триъгълници.

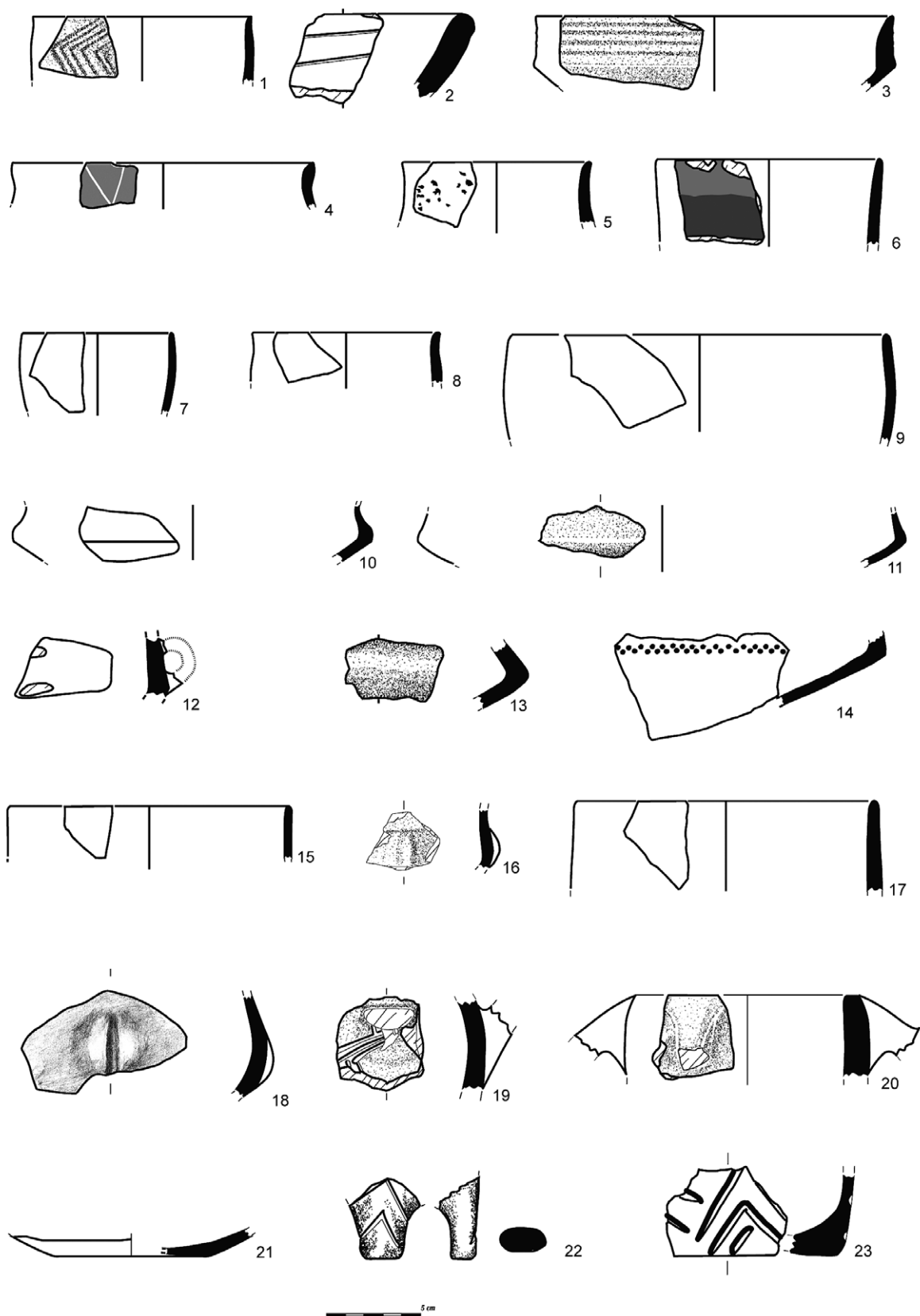
Трябва също да се отбележи, че някои мотиви се срещат за първи път в региона, като например лъчи направени с пръсти в барботинна техника. Еднородността по отношение на стила на орнаментацията контрастира с техническото разнообразие, което е по-скоро резултат на индивидуалните предпочитания, а не на хронологическите разлики. Твърде е възможно, няколко производители, с различни умения и традиции в производството на съдове, да са

работили по едно и също време.

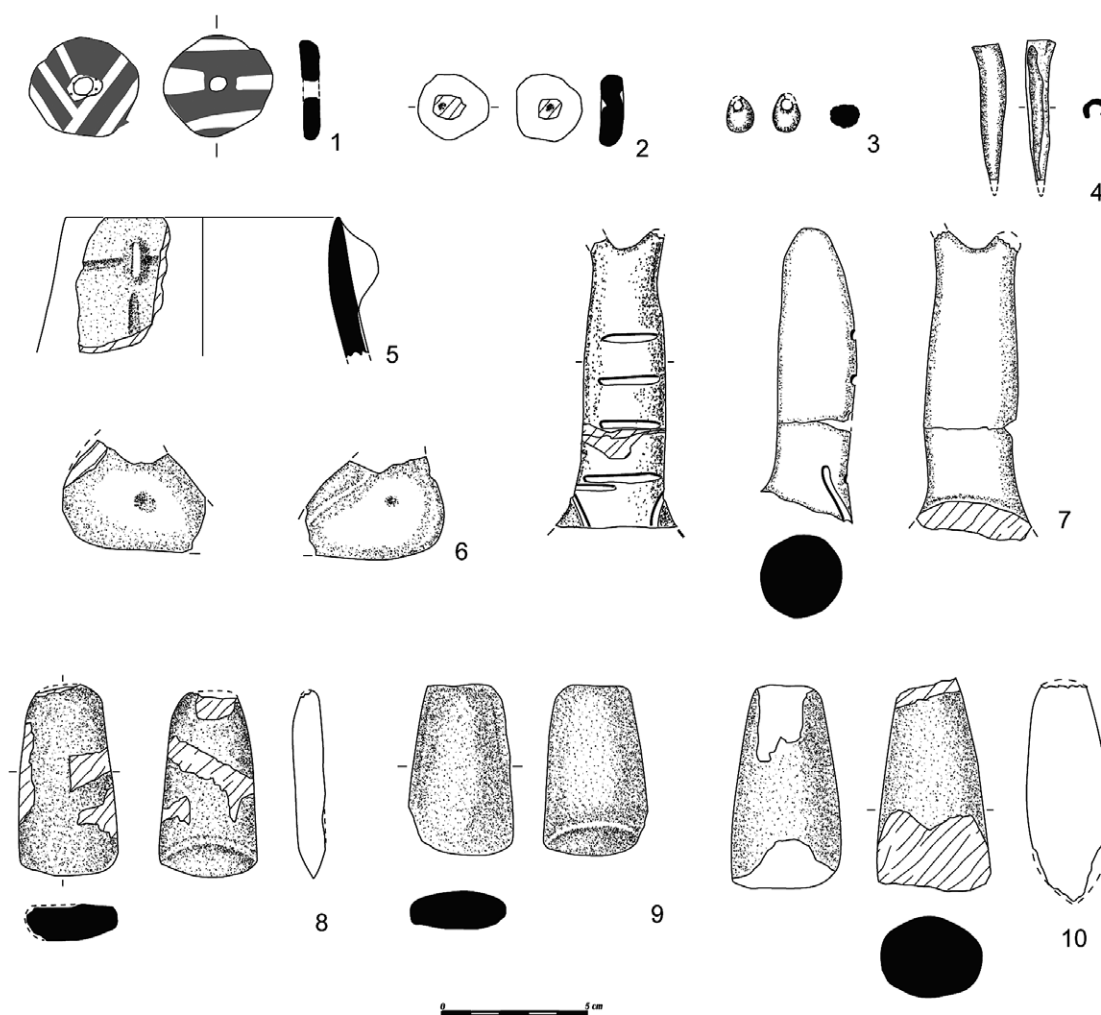
Сондаж 2 (обр. 15)

Той се намира на около 60 м на изток от сондаж 1. Дебелината на културния пласт е около 80 см, а при вкопаните структури стига до 1,40 м. Културният пласт е еднороден и се състои от тъмна рохкава пръст, наситена с късове изпечени мазилки. Регистрирани са по-голямо количество вкопани структури (дупки от колове, ями, траншея), отколкото в сондаж 1 и в кв. А4. Дупките от колове са по-големи, с диаметър между 40 и 50 см. Някои от тях се подреждат в прави линии, но не се откриват очертания на къщи. Регистрирана е една траншея с посока СИ-ЮЗ и ширина 30 см. Най-дълбока е ямата в ЮЗ ъгъл на сондажа. Тя е с диаметър над 1 м, дълбочина 1,40 м и е запълнена с камъни, голямо количество кости, изпечени мазилки и фрагменти керамика (в това число няколко фрагмента с бяла рисунка).

Най-интересна е вкопаната структура, разкрита до западния профил на дълбочина 90 см от повърхността. Това е едно вкопаване, което в източната периферия слиза стъпаловидно в дълбочина. Ориентирано е в посока СЗ-ЮИ,



Обр. 16. Илинденци. Сондаж 2. Фрагменти от керамични съдове. Среден неолит
 Fig. 16. Ilindentsi. Sondage 2. Ceramic sherds, Middle Neolithic



Обр. 17. Илинденци. Находки от сондаж 1 и кв. А4. Ранен неолит
Fig. 17. Ilindentsi. Sondage 1 and sq. A4. Early Neolithic finds

вкопано е 0,50 м в материка и е широко 1,50 м. Дължината му не е известна, тъй като продължава в СЗ посока. Пълнежът се състои от пластове светла глина, разделени с по-дебели пластове тъмна пръст. Формата на ямата, запълнителя, както и стъпаловидното оформяне на една от стените наподобяват съоръженията, използвани за стопански дейности, регистрирани в Българчево II, в среднеолитния пласт (Grębska-Kulova 2006, 77-78), както и в редица селища на Балканския полуостров (Lichardus-Itten 2006) и по-специално в кръга на култура Старчево (Minichreiter 2001, Fig. 16, 17). По-късно, през късния неолит, подобни структури, но с култови функции, са засвидетелствани и в Тракия (Петрова 2009, 55).

Керамиката от сондажа е от средния неолит. Фината керамика е с черна и сива излъскана повърхност. Глината е много добре пречистена, без примеси. Ломът и вътрешната повърхност са винаги сиви. Върху един от фрагмен-

тите (обр. 16 6), под устието има сива ивица (*grey-topped*), което е прототип на по-късната техника *black-topped*. Този специфичен ефект е регистриран и в други среднеолитни селища от долината на Средна Струма (Pernicheva 1995, 114). Присъстват сравнително прости едноделни и двуделни форми: конични или заоблени паници (обр. 16 2, 7), цилиндрично-конични купи (обр. 16 3, 12, 14, 15, 17), някои с две вертикални дръжки в горната част, биконични купи, биконични купи с конкавна горна част и удебелен или не среден ръб (обр. 16 10, 11), купи със слабо изразена шия (обр. 16 1, 8), заоблени купи с две дръжки от устието (обр. 16 9, 20), гърнета (обр. 16 5, 6). Дъната са плоски, профилирани или ниски столчета; срещат се и ниски крачета (обр. 16 21-23). За фината керамика е характерна украса от зигзаговидни или хоризонтални канелюри (обр. 16 1, 3), набождания тип Долна Рибница, подредени в два реда над прелома (обр. 16 14), плас-

тични пъпки по прелома (обр. 16 16) и битумна рисунка (обр. 16 4, 5). Върху обикновената и дебелостенната керамика често се среща врязаната украса (обр. 16 2, 19, 22, 23). За този комплекс са характерни хоризонталните или вертикални лентести, въжести и псевдовъжести дръжки (обр. 16 18). Тази керамика намира най-близки аналогии в среднеолитните селища в долината на Средна Струма: Ковачево II (Demoule, Lichardus 1994, fig. 9), Българчево II (Pernicheva 1995, 112-113), Долна Рибница (Гергова, Перничева 2001). Сходна керамика е регистрирана в няколко селища в долината на Горна Струма: Сапарева баня (Georgiev et al. 1986, 129-133; Вандова 2000, обр. 3 4, 5; 5 16-18), Ваксево IV (Чохаджиев 2001, 63-68), Невестино (Генадиева 1991) и Берсин (Вандова 2010). В тези селища липсват обаче някои диагностични елементи, характерни за културна група Българчево II – Долна Рибница, като набождания над прелома, купии с малки вертикални дръжки и зигзаговидни врязани линии под дръжките.

Находки

Находките, намерени в сондаж 1 и в кв. А4 са малобройни - предимно инструменти, направени от керамични фрагменти - гладилки и кръгли плочки, които понякога могат да бъдат и пробити. Намерени са пет каменни сечива, две керамични фигурки, фрагмент от антропоморфен съд, костено шило и мънисто от зелен камък (обр. 17).

Една фигурка има дълга цилиндрична шия, завършваща с два рогови израстъка в горната част (обр. 17 7). По предната част има плитки хоризонтални врязвания, а в долната – две наклонени резки, вероятно имитиращи ръце. Антропоморфните фигурки с дълга цилиндрична шия са характерни за най-ранните пластове в Ковачево (Lichardus-Itten et al. 2002, 125, pl. 22. 1-8), само че там имат добре представено лице, прическа във вид на кок и два триъгълни израстъка, имитиращи ръце. Типологически най-близки са две фигурки, намерени в пещерата Франхти в среднеолитния пласт, синхронизиран с култура Сескло (Hansen 2007, Taf. 83 7, 8). Много близка е и фигурката от Тумба в Породин в Пелагония (Симоска, Санев 1976, сл. 80). Приликата е в оформянето на горната част на главата и в позата на ръцете, само че в Породин всички елементи са много пластично представени, а прическата се състои от три кока. Обектът в Македония се отнася към средния неолит по локалната периодизация и отговаря на втората половина на ранния неолит

в българските земи. Доста сходни са фигурките от група 2 от Българчево (Перничева 2008, 83-84). Те се характеризират с удължени цилиндрични или сплеснато-цилиндрични глави, преминаващи в шии. Всички те имат добре представен нос и очи, а отпред по врата - най-често кръгли или елипсоидни вдълбавания. Някои от тях, включително и от група 1 (Перничева 2008, обр. 2 1, 11), имат наченки на роговидни израстъци в горната част на главата. В Българчево те присъстват в пласта Българчево IV, отнесен към самия край на ранния неолит и към Българчево II – среден неолит. Фигурка с дълга цилиндрична шия и прическа от два кока, наподобяващи рогчета, е намерена и в Гълъбник III (Hansen 2007, Taf. 162 9).

Този кратък преглед показва, че статуетките с дълга цилиндрична шия се появяват в началото на ранния неолит и най-често имат прическа от кок в задната част на главата. Те продължават да се срещат през втората половина на ранния неолит и през средния неолит, но засега са засвидетелствани само в по долината на Струма, Вардар и в Гърция. През този период прическата им се променя, като вече се появяват два или даже три кока върху главата. Част от тях имат един и същ жест на ръцете, събрани върху корема или в подкоремната област.

Втората намерена фигурка е двуделна, с добре изразена стеатопигия, без украса (обр. 21 6). Този тип е често срещан в Югозападна България. Появява се през ранния неолит и съществува до късния неолит. Не може да се определи дали тази фигурка е от средно- или раннеолитния пласт.

Намерен е фрагмент от антропоморфен съд (обр. 21 5) с пластично изразен нос и резки, имитиращи очи и уста. Този тип е доста характерен за региона и се среща през ранния и средния неолит. Принадлежи към група на антропоморфни съдове с неубеделена устийна част.

Датиране и културна принадлежност

Илинденци I. Раннеолитното селище принадлежи към културната група, развивала се в долината на Средна Струма между Кресненското и Рупелското дефиле през втората половина на ранния неолит с най-вероятен център в Ковачево. Тя е определена като Югозападен вариант на култура Караново I (Николов 1996). Освен безспорни прилики по отношение на керамичния материал с други селища от този ареал като Добринище, Елешница и Ракитово, Илинденци I показва най-близки сходства с фазите Ic и Id в Ковачево. Приликите в архи-

тектурата се изразяват чрез използване на техника на изграждане на част от къщите върху вкопани структури, както и техника *pisé* при изграждане на стените. Особеност за Илинденци е използването на каменна основа в конструкцията на стените.

Твърде е възможно селището да е възникнало в резултат на пряка миграция на население от Ковачево, имайки предвид изключително сходство на керамичния материал и представените особености в архитектурата. Трябва да се отбележи, че през този период селището в Ковачево, фази Ic и Id е имало големи размери, т.е. имало е чувствително увеличение на популацията.

В Илинденци са регистрирани няколко фрагмента (с точкова подустийна украса, вана с назъбено устие), много характерни за група Гълъбник и напълно отсъстващи в Ковачево. Тези елементи показват, че селището е имало контакти с територията на север от Кресненското дефиле. Не е изключено през този период да е имало и придвижване на хора от Горна Струма в южна и югоизточна посока, свързано с появата на елементи на култура Старчево в долината на Горна Струма. Керамиката и пластиката от Илинденци I сочат към финала на ранния неолит.

Илинденци II принадлежи към културна група Българчево II-Долна Рибница, развивала се в долината на Средна Струма през средния неолит. Селищата от този период са основани върху раннонеолитните (Ковачево, Плоски, Българчево) или върху незаселени по-рано територии (Долна Рибница, Голешово), но със същата топографска характеристика (предпланински региони, отдалечени от

коритото на Струма). Засега не е установено еднозначно дали между двата периода съществува хронологически хиатус или се развиват непосредствено един след друг. Имайки предвид финалната фаза на ранния неолит, втората хипотеза изглежда по-вероятна. В селището присъстват всички диагностични елементи, характерни за групата Българчево II-Долна Рибница: черна излъскана керамика със сива вътрешна повърхност и лом, *gray-topped* керамика, набодена украса тип Долна Рибница, пластични малки израстъци, цилиндрични купи с плоски вертикални дръжки над прелома и врязани зигзаговидни линии под дръжките при дебелостенните съдове. Специфично в Илинденци е присъствието на керамика с битумна украса. Този вид украса е широко разпространена в долината на Средна Струма през късния неолит, но използването ѝ започва през средния неолит. Използването на битум е регистрирано и в Ковачево II (Гребска-Кулова 2003). През този период рисунката е много проста и се състои от големи пространства, покрити с битум и тънки праволинейни пространства без това покритие, т.е. получен е негативен орнамент.

Проучванията в Илинденци имат важен принос при изследването на културното развитие в южната част на Средна Струма през втората половина на ранния и през средния неолит, както и за контактите със съседните региони. Те дават възможност за прецизни наблюдения относно архитектурата, характера на материалната култура и до известна степен механизма на миграционните процеси по долината на Струма, които са осъществявани в две посоки, от юг на север и от север на юг.

Цитирана литература:

Вандова 2000: В. Вандова. Керамичният комплекс на 4 строителен хоризонт в неолитното селище Кременик край Сапарева баня. - Известия на Исторически музей Кюстендил. Приложение I, 2000, 36-50.

Вандова 2010: В. Вандова. Археологически проучвания на неолитното селище в с. Берсин, община Кюстендил. - В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 39-41.

Генадиева 1991: В. Генадиева. Археологически данни за поселищен живот в местността «Мощенци» край с. Невестино, Кюстендилско. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 3, 1991, 5-18.

Гергова, Перничева 2001: Д. Гергова, Л. Перничева.

Сондажни проучвания в землището на с. Долна Рибница, обект 2, местността Орешките. - В: Разкопки и проучвания, 27, 2001, 22-25.

Гребска-Кулова 2003: М. Гребска-Кулова. Късно-неолитната керамика с битумна украса от Югозападна България. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 8, 2003, 5-10.

Николов 1983: В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. - Археология, 1983, 1-2, 29-43.

Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). Разкопки и проучвания, 25, 1992.

- Николов 1996:** В. Николов. Югозападен вариант на култура Караново I. - Археология, 1996, 2-3, 1-8.
- Николов 2002:** В. Николов. Раннеолитна рисувана керамика. София, 2002.
- Николов, Радева 1992:** В. Николов, М. Радева. Сондажни проучвания на раннеолитното селище в Добричице, Разложко. - Археология, 1992, 1, 1-14.
- Пенкова и др. 1992:** Е. Пенкова, А. Божкова, С. Пищалов. Теренни обхождания в Кресненската котловина. - В: Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 140-141.
- Перничева 2008:** Л. Перничева. Антропоморфна пластика от праисторическо селище Българчево, Благоевградско. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: нови предизвикателства. София, 2008, 81-91.
- Петрова 2009:** В. Петрова. Археологически проучвания на късноолитен обект № 21, лот 3, АМ Тракия (км 275+250-276+100) при с. Хаджидимитрово, Община Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 54-56.
- Радунчева и др. 2002:** А. Радунчева, В. Мацанова, И. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Е. Чакалова, Е. Божилова. Неолитно селище до град Ракитово. Разкопки и проучвания, 29. София, 2002.
- Саланова, Виеге, Гомар 2010:** Л. Саланова, Ж. Виеге, Л. Гомар. Методика на изследване на големи керамични комплекси: неолитна керамика от Ковачево, Санданско. - Археология, 2010, 3-4, 7-23.
- Симоска, Санев 1976:** Д. Симоска, В. Санев. Праисторија во Централна Пелагонија. Битола, 1976.
- М. Чохаджиев 1990:** М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 2, 1990, 5-22.
- Чохаджиев 2001:** Ст. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. Велико Търново, 2001.
- Demoule, Lichardus-Itten 1994:** J. P. Demoule, M. Lichardus-Itten. Fouilles franco-bulgares du site néolithique ancien de Kovačevo (Bulgarie du sud-ouest). - Bulletin de Correspondence Hellenique, 118, 1994, 561-618.
- Georgiev et al. 1986:** G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čohadžiev. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. - Studia Praehistorica, 8, 1986, 108-151.
- Gosselain 2002:** O. Gosselain. Poteries du Cameroun méridional. Styles, techniques et rapports à l'identité. Paris, 2002.
- Grębska-Kulova 2006:** M. Grębska-Kulova. Structures en creux du Néolithique de la moyenne vallée de la Struma (Bulgarie). - In: M. Ch. Frère-Sautot (ed.). Des trous... Structures en creux pré- et protohistoriques. Montagnac, 2006, 75-82.
- Hansen 2007:** S. Hansen. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. Mainz, 2007.
- Latour, Lemonnier 1994:** B. Latour, P. Lemonnier. De la préhistoire aux missiles balistiques. L'intelligence sociale des techniques. Paris, 1994.
- Leshtakov et al. 2007:** K. Leshtakov, N. Todorova, V. Petrova, R. Zlateva-Uzunova. O. Özbek, T. Popova, N. Spassov, N. Iliev. Preliminary report on the salvage archaeological excavations at the Early Neolithic Site of Yabalkovo in the Maritsa Valley, 2000-2005 field seasons. - Anatolica, 33, 2007, 184-234.
- Lichardus-Itten 2006 :** M. Lichardus-Itten. «Habitations en fosses». Mythe ou réalité au Néolithique ancien balkano-carpatique? - In: M. Ch. Frère-Sautot (ed.). Des trous... Structures en creux pré- et protohistoriques. Montagnac, 2006, 202-211.
- Lichardus-Itten et al. 2000:** M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. Zur bemalten Keramik aus der frühneolithischen Siedlung von Kovačevo (SW-Bulgarien). - In: S. Hiller. V. Nikolov (Hrsgs.). Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 27-50.
- Lichardus-Itten et al. 2002:** M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. The site of Kovačevo and the beginnings of the Neolithic period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986-2000. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu Jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 99-158.
- Lichter 1993:** C. Lichter. Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Internationale Archäologie, 18, Bonn, 1993.
- Minichreiter 2001:** K. Minichreiter. The architecture of Early and Middle Neolithic settlements of the Starčevo culture in Northern Croatia. - Documenta Praehistorica, 28, 2001, 199-214.
- Pernicheva 1995:** L. Pernicheva. Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. - In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22. Madison - Wisconsin, 1995, 99-147.
- Perničeva et al. 2000:** L. Perničeva, I. Kulov, M. Grebska-Kulova. Early Neolithic house from Bălgarčevo, Blagoevgrad region (SW Bulgaria). - Archeologia Bulgarica, 2000, 3, 1-10.
- Roux, Courty 2007:** V. Roux, M.-A. Courty. Analyse techno-pétrographique céramique et interprétation fonctionnelle des sites: un exemple d'application dans le Levant Sud chalcolithique. - In: A. Bain, J. Chabot, M. Moussette (eds.). La mesure du passé: contributions à la recherche en archéométrie (2000-2006). British Archaeological Reports, International Series 1700. Oxford, 2007.
- Tao 2000:** M. Tao. The Early Neolithic Pottery from Delnicite near Elešnica. - In: S. Hiller. V. Nikolov (Hrsgs.). Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000. 51-57.

The Early Neolithic settlement of Ilindentsi, Strumyani Municipality. Excavations 2004-2009 (Abstract)

**Malgorzata Grębska-Kulova, Iliya Kulov, Laure Salanova,
Julien Vieugué, Louise Gomart**

The prehistoric settlement of Ilindentsi-Masovets is located on the western slopes of Pirin Mountain, in the valley of Struma between the villages Strumyani and Ilindentsi (fig.1). The site was investigated from 2004 until 2009, with two trenches 2 x 5 m in its central part, and in the area of Square A4, measuring 5 x 5 m. It was established that there was a settlement from the Early Neolithic (Ilindentsi I) and the Middle Neolithic (Ilindentsi II).

The cultural layer is up to 0.50 m thick in Trench No. 1 and Sq. A4 (fig. 2). Two layers were identified: Layer 1 - brown with daub, and Layer 2 - grey and compact. A large dug-out structure, provisionally named a 'trench', was discovered. It was from 1 to 2.20 m wide and 0.60 m deep. The fill of the 'trench' consists of alternating layers of yellowish clay, gray soil and large stones. The stratigraphic observations provide grounds for the identification of three buildings in the area of Trench No. 1 and Sq. A4. All of them follow the cardinal directions and two are built above the dug-out structure. Their closest parallels are the buildings from the late stages of the Early Neolithic site at Kovačevo. A particular architectural feature at Ilindentsi is the stone foundation of the walls that were made in pisé technique, together with a wooden floor construction.

The pottery assemblage from Ilindentsi is very homogenous in terms of raw material, decoration, production techniques, shapes and functions of the vessels. There are five decoration techniques (channeling, in relief, incised, punctate and painted) and the painted decoration dominates. The paint is only white on red, wine-red or orange slip and the ornamental composition (figs. 4, 5) is most often under the rim (net, oblique lines, dots, etc.). A horizontal line separates it from the main composition on the body that very often consists of a spiral or hanging angular motifs and net-like triangles. The feet are most often decorated with vertical lines. This decoration has closest analogues in Kovačevo Ic and Id, and to a lesser extent in

Vaksevo, Dobribinishte, Eleshnitsa, and Rakitovo. The decoration of dots under the rim and elongated triangles filled with net-like motif is typical for the Galabnik Group. Among the shapes that could be restored, four types were identified. Most common are the vertically perforated lugs, flat bases with profiled sides and cylindrical feet. High technological variability could be observed in the modeling of the vessels. Three manners of coil-building are distinguished, together with six different ways of modeling of the bases. The diversity of technology of manufacture is due to individual choices, rather than chronological difference. It is possible that several potters with different skills and traditions in pottery production were working at the same time.

Trench No. 2 (fig. 15) is located at 60 m to the east of Trench No. 1. The cultural layer is some 0.80 m thick, up to 1.40 m in the dug-out structures. It is homogenous and consists of dark, crumbly soil, heavily mixed with pieces of daub. A large number of negative structures were registered (post-holes, pits, a trench). The shape, the size, the fill and the step-like appearance of the eastern wall of one of the pits are reminiscent of the household structures in Balgarchevo II, as well as of many other Balkan settlements, especially those from the Starčevo Group.

Fine black and grey burnished ware was found in the trench. The shapes are fairly simple – open and carinated. The fine ware features channeled decoration (fig. 16 1, 3), punctate of the Dolna Ribnitsa type, with lines in two rows over the carination (fig. 16 14), relief knobs over the carination (fig. 16 16), and bitumen painting (fig. 16 4, 5). Incised decoration is frequently met on the coarse and thick-walled ware (fig. 16 2, 19, 22, 23). This ware finds its closest analogues in the Middle Neolithic settlements along the Middle Struma valley: Kovačevo II, Balgarchevo II, Dolna Ribnitsa, etc.

Special finds are rare, consisting mainly of tools made of shards, stone and bone tools, figurines, and a pendant made of greenstone (fig. 17).

One of the figurines has a rod-shaped head and two horn-like lugs in the upper end (fig. 17 7). It is very close typologically to two Middle Neolithic figurines from the Franchthi Cave, to figurines from Toumba Porodin in Pelagonia, to figurines from Group 1 and Group 2 from Balgarchevo I and II, and to a figurine from Galabnik III. They all date from the second half of the Early Neolithic.

The Early Neolithic settlement of Ilindentsi I belongs to the cultural group that inhabited the area between Kresna and Rupel gorges in the Middle Struma valley in the second half of the Early Neolithic, and Kovačevo was most probably its center. It is very likely that the settlement was founded by migrants from Kovačevo, having in mind the extraordinary similarities in the pottery

assemblage and the architectural features. In this period (phases Ic, Id), the settlement at Kovačevo was very large, i.e. there was a significant population increase.

The settlement of Ilindentsi II belongs to the Balgarchevo II – Dolna Ribnitsa cultural group, distributed in the Middle Struma valley in the Middle Neolithic. All diagnostic elements for this group were registered in the settlement: black burnished ware with grey inner surface and section, gray-topped ware, punctate decoration of Dolna Ribnitsa type, small plastic knobs, cylindrical bowls with flat vertical handles above the carination and incised zigzag lines under the handles of the thick vessels. A particular feature in Ilindentsi II is the pottery with bitumen decoration.

Гробниците в Тракия: мавзолеи, храмове, хероони? Част I

Костадин Рабаджиев

Подмогилните гробници, изградени в тракийска среда, основателно предизвикват любопитство и дискусия за тяхната функция, най-вече по отношение на наблюдаваното многообразие и тълкуването му като регионална специфика или изискване на ритуала, обусловено от статута на погребания мъртвец. Дефинирането на ясна позиция за традицията и модните тенденции в погребалната практика са пътят към прочита на регистрираните в археологическото проучване ритуали, след като монументалната украса на някои от гробниците и елементите в композицията дават основание да се предполага нещо повече от гробно съоръжение за останките на мъртвия. Въпросът всъщност е за анализ, който би дефинирал по-ясно функцията на сградата и доколко основателно тя е определяна като гробница, мавзолей, храм или пък хероон, което е и целта на предложения тук текст. А това ще е и отправна точка в стремежа ми да открия спецификата на тракийските представи за Отвъдното.

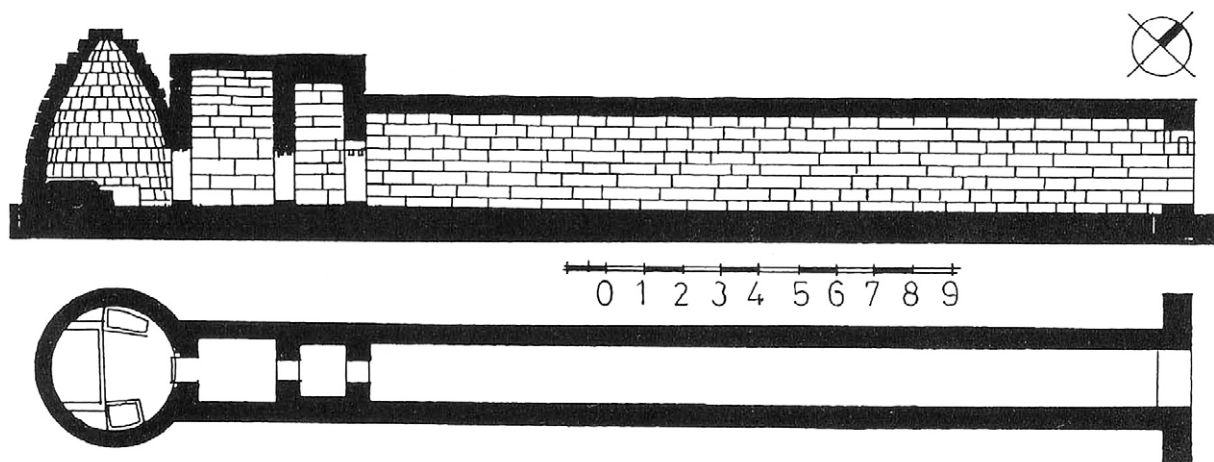
1. Датата. Един от трудните въпроси би бил опитът да се дефинира владетелската гробница - богатството вътре и украсата отвън не биха могли да бъдат единствен критерий за функцията на сградата като царска гробница, оттук и

несполучливите опити да бъдат разпознати днес вечните обиталища на именити тракийски владетели. Затова и първото важно уточнение се отнася до датата на градените подмогилни гробници в земите на траките, която за почти всички известни до днес е не по-ранна от средата на IV в. пр. Хр.¹ По-точно те се отнасят към времето след 341 г. - годината на фаталния за Одриската династия поход на Филип II в тракийските предели, затова и гробниците се откриват във вътрешността на Тракия, в нововъзникналите в ранноелинистическата епоха политически центрове.

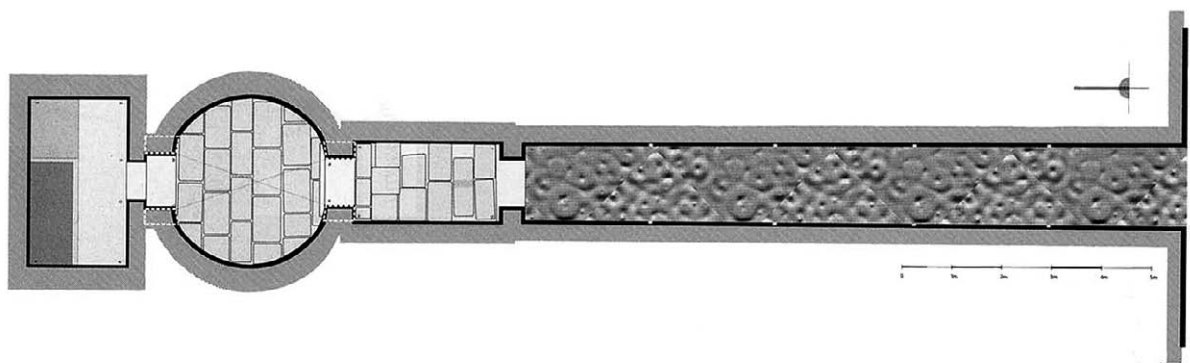
Това наблюдение изключва опитите някои от новооткритите гробници да се приписват на царе от Одриската династия (напр. гробницата в Четиньова могила край Старосел наречена на Ситалк)², както и прокламираната като турис-

¹ Относно датите на гробниците, коригирани в анализа на архитектурната украса, и на гробния инвентар, вж.: Stoyanov, Stoyanova 2010.

² Китов 2002b, 11. В своя публикация И. Христов споменава за стратиграфски наблюдения, илюстрира открита керамика, но без анализ и коментар на факти той „датира“ съоръжението през V - първата половина на IV в. пр.Хр. (Христов 2008, 5-12); сходен „метод“ е приложен и от А. Койчев, който „успява“ да идентифицира гробниците на цялата одриска династия, опирайки се единстве-



Обр. 1. Мезек. Гробницата в Мал-тепе. Архитектурен план и надлъжен разрез (по Русева 2002, 165)
Fig. 1. Mal-tepe tomb at Mezek. Architectural plan and longitudinal cross-section (after Русева 2002, 165)



Обр. 2. Казанлък. Гробницата в могила Голяма Косматка. Архитектурен план (по Китов 2005b, обр. 101)
Fig. 2. The tomb in the Golyama Kosmatka tumulus near Kazanlak. Architectural plan (after Kitov 2005b, обр. 101)

тическа атракция „Долина на тракийските царе“ в района на дн. Казанлък трудно би могла да бъде интерпретирана като одриски царски некропол, и основанията за това са не само датите на откритите гробници, но и географската им ситуация в периферията на Одриското царство. Различна картина подсказват долмените в юго-източните предели на Тракия. Сходни в план с гробниците, което подсказва и традиция в есхатологията поне от РЖЕ, те са в пространството на регистрираната през V в. държава на одрисите, но предполагат процеси на консолидиране далеч преди това, което личи в уеднаквяването на консервативните погребални обичаи и в социалната изява на аристократичен елит, за каквито тези надгробия свидетелстват.

Това е първата трудност пред дефинирането на гробницата като владетелска - проблемът с царската власт в ранноелинистическа Тракия, във времето, когато Лизимах е отстоявал твърде успешно властта си над тракийските предели. Датировката на тракийските гробници поставя и друг проблем - те произхождат от период, когато тракийската държава е разпокъсана и властта несигурна, а погребенията - всъщност най-представителни и богати (!)³. Дали тази ситуация, освен като мода на епохата, повлияна от македоните, не е израз и на нестабилността на елита - нуждата от демонстрация на богатство, за да легитимира своята позиция в обществото (Morris 1996, 25-28; Рабаджиев 2005, 124-127)? Това е подсказано и с използването на стари могилини насипи, тълкувано по-вероятно като стремеж за вписване в традицията (Маразов 2005a, 80; 2005b, 94-96; Рабаджиев 2010), отколкото

следване на микенска практика за вкопаване на гробниците в склонове⁴.

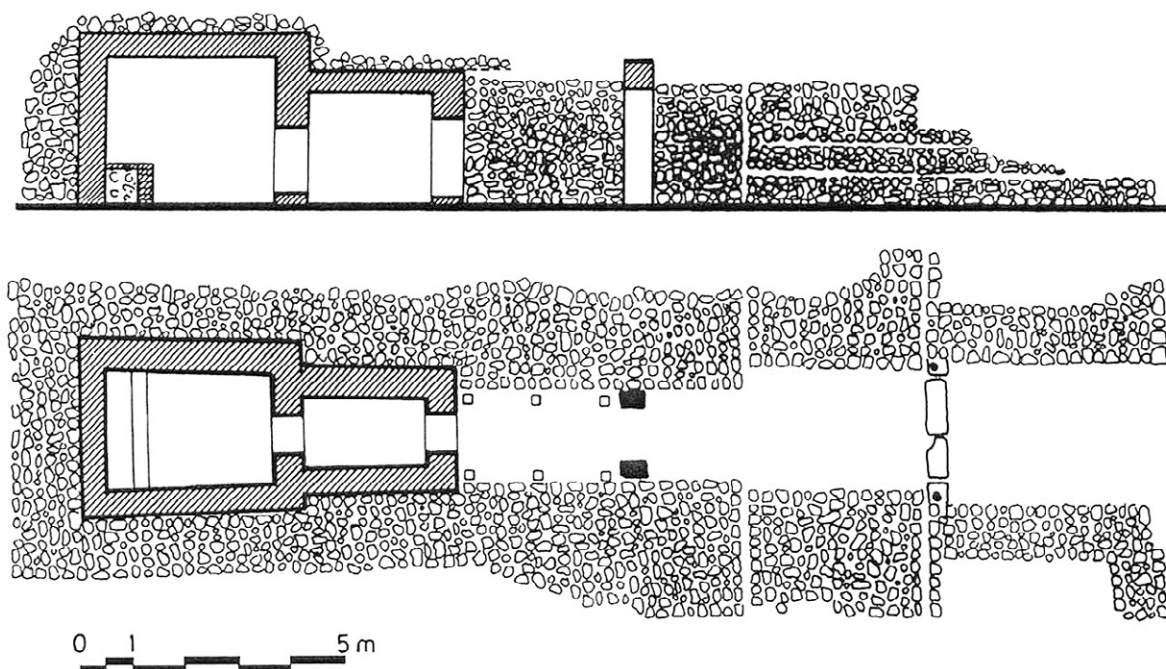
2. Храмовете на траките (?): Представително оформената фасада на гробниците е породила идеи за различна от погребалната функция на сградата. Но това е тънката граница, която в някои от вариантите на модерната интерпретация е прескочена, редом със задължението да градим реконструкциите си въз основа на известното и доказаното. Така „храмоподобната“ гробница („temple-like“ tomb, за термина виж: Fedak 1990, 19-21) е тълкувана като храм, в който са били изпълнявали ритуали/ мистерии, преди да бъде превърната в гробница. Всъщност, от идеята за гробницата-мавзолей, в чиято погребална камера са били осъществявани последователни погребения и изпълнявани ритуали (Китов 1977, 16; 1989, 37), Г. Китов разви идеята за гробницата-храм, която първоначално е била ритуална сграда за практикуване на мистерии, а впоследствие в нея са погребвали и мъртвия владетел⁵. Основания за така реконструираната картина са намерени в осигурената достъпност на пространството, в монументално украсената фасада и износените от употреба прагове, във вратите, които се заключвали отвътре, и в ритуалното унищожаване/ затваряне на сградата (Китов 2005a, 90-99; 2005c, 20; 2006a, 82-113; Kitov 2007, 308-314), а практикуваните пред гробницата и вътре ритуали са „прочете-

но на насилени исторически факти, без анализ на конструкции и архитектурни форми, нито на датите, които гробният инвентар предполага (Койчев 2008a, 295-313; 2008b, 120-174).

³ Появата на „богатите“ погребения в Тракия е обяснявана с възникването на държавата (Домарадски 1988, 85), но всъщност гробниците от втората половина на IV-III в. бележат значително по-голям разход на средства за погребение

⁴ Изразеното мнение принадлежи на Г. Китов, според когото вкопаваните в по-ранни могили гробници, са проява на микенската традиция в строителството на гробници-толоси (Китов 2006a, 107-109; Бонев 2003, 147-148), което много трудно би могло да бъде потвърдено при хилядолетна разлика във времето и отсъствие на среда, в която информацията да бъде съхранявана.

⁵ Според Г. Китов използването на термините „храм“, „гробница“ или „мавзолей“, поединично или в съчетание, е еднакво оправдано, тъй като планираните и градени като храмове монументални могилини съоръжения впоследствие са били използвани за погребване на владетели или аристократи, което ги превръщало в гробници, а извършваните в тях церемонии в памет на обожествените (хероизирани) владетели ги прави и мавзолеи (Китов 2006a, 82).



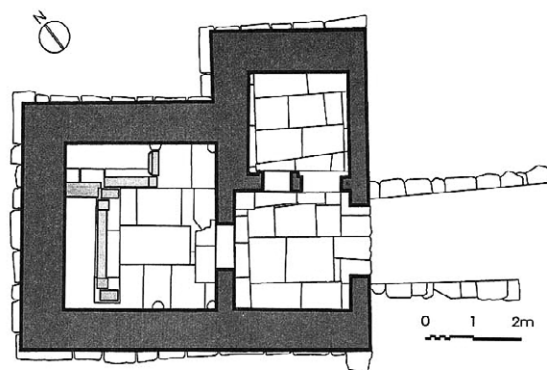
Обр. 3. Гробницата в Мъглиж. Архитектурен план и надлъжен разрез (по Гетов 1988, обр. 3 и 4)

Fig. 3. Maglizh tomb. Architectural plan and longitudinal cross-section (after Гетов 1988, обр. 3 and 4)

ни” и върху стените на амфората-ритон от Панагюрското съкровище (Китов 2006b, 66-69). Според него това е основанието за разглеждане на клинето вътре като ритуално, но не и погребално, а подиумите като място за седане на участниците в ритуалите (Китов 2003a, 19), които за гробницата в Александрово са предположени като „посветителни орфически мистерии” - от 5 до 10 души, събрани в камерата, където на леглото е бил изпълняван определен ритуал (?), а отстрани той е бил „наблюдаван, аплодиран или коментиран” (Китов 2009, 25-26). Така възстановената картина съдържа следните ясно доловими противоречия: затваряната отвътре врата към гробната камера е обяснена с желанието на участниците да се усамотят и да изпълняват на спокойствие обредните практики (Китов 2009, 25), а предположеното разбиване отвътре на залостената отвън врата е тълкувано със затварянето на живи хора в гробната камера - „пратеници” до Залмоксис, разбили я, за да се измъкнат (Китов 2009, 26).

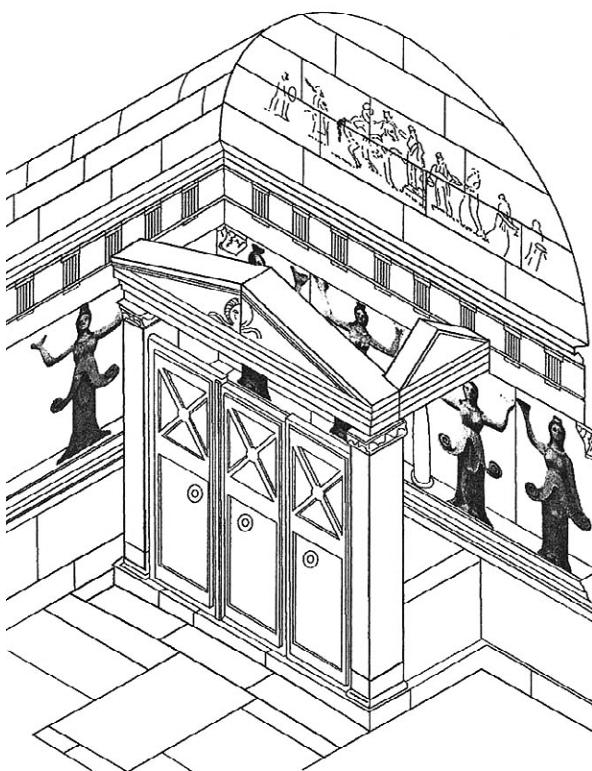
Традицията в използване на подмогилната сграда като храм е изведена още от РЖЕ в скално-изсечените гробници, отнесени към III-II хил. пр. Хр. единствено по идейни съображения (Фол 2000, 40) и в опит да се преодолее „беспомощността на изследователите пред безмълвието на археологическите обекти“, те са интерпретирани като „мистериални храмове” (Фол 2000, 46-68). Същата идея е проследена в

зиданите гробници от КЖЕ, за да се обоснове доктрината на тракийския орфизъм (Димитрова 2000, 44-59; 2005a, 110-114; 2006, 114-128). Така храмът-святилище е съчетан с могилата в значението на пещера/утроба, с което са обяснявани предполагаемите инициационни ритуали за обезсмъртяване на погребаните и превръщането им в херои, функции, сходни с херооните в гръцкия свят (Фол 2004, 191-197; Fol 2005, 67-77). Същевременно гробницата в Жаба могила при Стрелча странно е оприличена на храм от „мега-ронов тип” (Fol 2007, 78), след като в пространството вътре липсва огнището, което е белег на този ранен тип храмове в гръцкия свят (Nilsson



Обр. 4.1. Свещари, Исперихско. Гробницата в Гинина могила. Архитектурен план (по Чичикова 2002, обр. 1)

Fig. 4.1. The tomb in the Ginina mogila tumulus near Sveshtari, Ispirih district. Architectural plan (after Чичикова 2002, обр. 1)



Обр. 4.2. Свещари, Исперихско. Гробницата в Гинина могила. Графична реконструкция на т. нар. наискос в аксиометричен изглед (по Чичикова 2002, обр. 9)

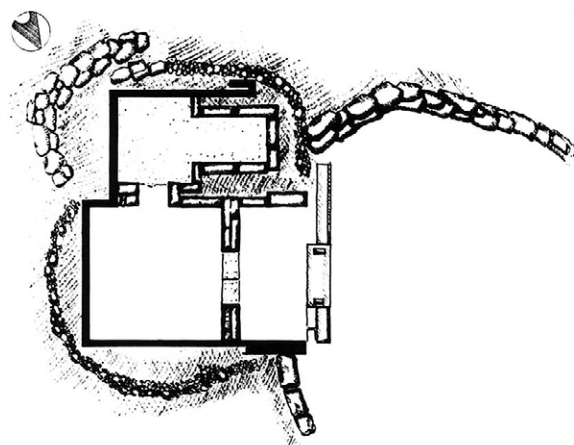
Fig. 4.2. The tomb in the Ginina mogila tumulus near Sveshtari, Ispirih district. Graphic reconstruction of the so-called naiskos in axonometric projection (after Чичикова 2002, обр. 9)

1952, 704-710). Така пък гробницата в могилата Шушманец е видяна като реплика на Сабазиевия храм, описан от Макробий (Фол 1999, 153; Фол 2000, 57-59), при положение, че единственото общо между двата би била кръглата форма на помещението, което нито е отворено отгоре, за да прониква светлина, нито колоната може да се интерпретира като проникнал слънчев лъч - необходимо е нещо повече от идейно подобие, за да градим хипотеза. А и как тогава би могла да бъде обяснена единичната колона в преддверието?⁶ Идеята за храм е проследена и в гробницата в Четинова могила при Старосел, където е била изпълнявана „инициационна

⁶ Тя е посочена от В. Фол като изработена в 'грубова дорийски стил', след като е видно, макар и недовършена, че се доближава до йонийския ордер, а е поставена да крепи свода, който не е 'полуцилиндричен' както се твърди в текста (Фол 2000, 57), или поне само имитира такъв, но всъщност е конзолен/ фалишив свод, който, така оформен, не би издържал собствената си тежест и се е наложило вероятно да бъде подпрян и с колона (обр. 9.3). Сходна ситуация се наблюдава и в лийкийска скална гробница от III в. пр. Хр. при Кианеа. Нейната йонийска фасада е странно оформена с една колона между двете анти, може би и заради тежестта на поставения над фронтона саркофаг за собственика и неговата съпруга, както свидетелства запазеният надпис (обр. 18), но и в двата случая има сходно функционално решение.

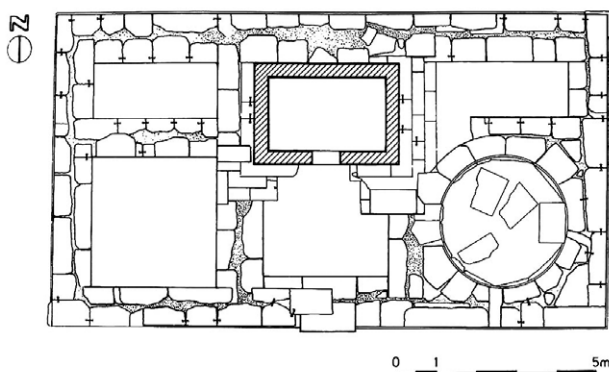
и мистериално-доктринална обредност", но същевременно и обожествяването на мъртвия владетел, подчертано във възкачването, различно от идеята за слизване в подземното царство (Фол 2003, 225-233). Опит за просветление в интерпретацията е написаното от А. Фол, според когото е възможно сградата да е част от комплекс, включващ и отделно пространство за погребение в централната част на могилия насип, докато разкритата сграда е светилището, в което покойният цар се е превъплъщавал в „щастливо-демонната си безсмъртност“ (Фол 1994, 225-227; 2002, 217-219).

В този случай гробницата-храм е замислена като пространство за поменални дейности, както я тълкува и Д. Гергова - свещена сграда, в която е практикуван обредът на обезсмъртяването, състоящ се в ритуално разчленяване и изнасяне на мъртвите от гробната камера, обвързано с идеи от мита за Дионис-Загрей и Орфей (Gergova 1992, 290-291; Гергова 1996, 96-109), които не биха могли да бъдат доказани в археологическия контекст, нито пък при съответен анализ на митовите (Рабаджиев 2002, 97-108). Още повече, ако пространството е било необходимо единствено за кратко време, то как бихме си обяснили многобройните гробници, дори и в рамките на един некропол? Идея, доведена до абсурд в написаното от А. Койчев за действията, свързани с обезсмъртяването - изпълнението на „кукерски“ ритуали в гробната камера, цел на които било тайнството на възкресението (Койчев 2008b, 124). Подобна реконструкция звучи като пародиен прочит на християнския мит, но според автора обяснявала и препогребването



Обр. 5. Стрелча. Гробницата в Жаба могила. Архитектурен план (по Кумов 2008, обр. 27)

Fig. 5. The tomb in the Zhaba mogila tumulus near Strelcha. Architectural plan (after Кумов 2008, обр. 27)



Обр. 6.1. Казанлък. Гробницата в могила Оструша при Казанлък. Архитектурен план на съоръжението (по Китов 2008, обр. 74)

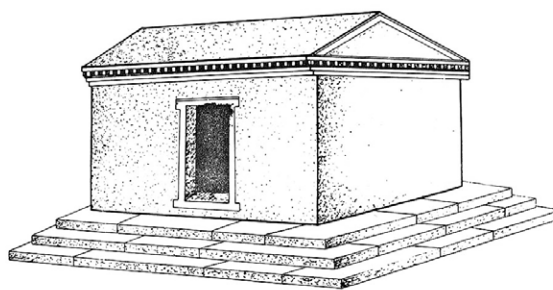
Fig. 6.1. The tomb in the Ostrusha tumulus near Kazanlak. Architectural plan of the structure (after Kitov 2008, obr. 74)

на тялото на Терес II в каменен саркофаг в м. Червенаковец, след като бил изнесен от построената за него гробница в Жаба могила (Койчев 2008а, 297)?

Не е по-различно и предложеното от К. Бошнаков тълкуване на ситуацията в гробниците, че подмогилната камера е била обитавана приживе от владетеля, който по примера на Залмоксис след тригодишен престой вътре е постигал психо-соматично безсмъртие, за да се завърне в гробницата след физическата си смърт (Бошнаков 2000, 136-137). Неприемливата идея за тригодишна аскеза в непригодното за обитаване вътрешно пространство (за възраженията: Рабаджиев 2002, 95) всъщност бе коригирана с предложената от И. Маразов интерпретация, че подмогилната сграда била строена за коронацията на владетеля, за извършваните вътре ритуали, в които той периодично е обновявал своята власт, за да бъде положен отново вътре след земния си край (Маразов 2007, 8).

3. Контрааргументи:

3.1. Достъпното пространство е първото основание за тълкуване на подмогилната сграда като място за култови дейности (Китов 2005а, 91). Но дефинираме ли гробницата като различна от гроба (гробна яма, зидан гроб), ще установим, че ако той е съобразяван с размерите на положеното в него мъртво тяло, а след погребението е запълван с пръст и става недостъпен, то гробницата е съобразена първо с мерките на живия човек и второ - осигурена е възможност за многократно влизане/излизане, или тя може да бъде определена с идеята за оформеното подмогилно **достъпно/обитавано/ритуално пространство**⁷. Кое не прави ситуацията с тракийските



Обр. 6.2. Казанлък. Гробницата в могила Оструша при Казанлък. Графична реконструкция на предполагаемия първи период на функциониране (по Китов, Krasteva 1994-1995, fig. 5)

Fig. 6.2. The tomb in the Ostrusha tumulus near Kazanlak. Graphic reconstruction of the presumed first period (after Kitov, Krasteva 1994-1995, fig. 5)

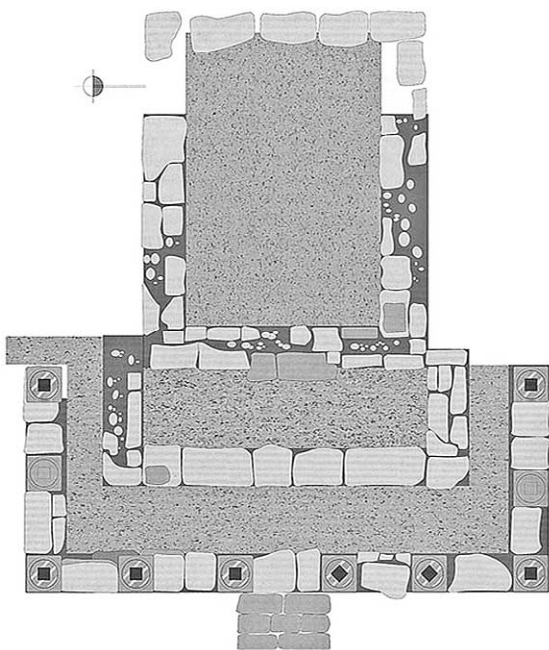
памятници уникална, за да търсим и уникални отговори. Наличието на отворено преддверие или дромос очевидно зависи от ситуирането на гробницата под могиления насип, като и в двата случая е осигуряван достъп до вътрешното пространство. Въпросът е дали това е резултат от конструктивни познания/умения, или носи и идеята за ритуални различия. Защото, ако издълженият дромос символизира дългия път към Отвъд (Маразов 1992, 415), то какво е търсеното внушение за преддверието, което в няколко от подмогилните съоръжения е със значителни размери и въздейства наистина монументално? И дали то може да бъде обяснено с практикуваните в пространството ритуали и броя на участниците в тях, което е предмет на дискусията по-долу. Документираното удължаване на дромоса в случаите на вторично използване на помещението трябва да бъде обяснено. Най-вероятно това се е налагало заради донатрупване на могиления насип⁸, което би означавало, че насипването на могилата като ритуална дейност е елемент от погребалния ритуал. Но осигуреният достъп едва ли е бил необходим само за възможността да се положат тленните останки вътре, тъй като натрупването на насипа се е осъществявало вероятно след погребението, когато тялото е било вече вътре⁹. Остават възможните две основания: използване на вътрешността за многократно повторение на погребенията или пък за изпълнение на ритуали.

достъп, а съграждането им е от нетрайна конструкция, която бързо се разпада - т.нар. псевдо-гробници (Китов 2002а, 146-147).

⁸ Според изследователя Г. Китов причината за това е в разнасянето на могиления насип (Китов 2005а, 93), макар в повечето случаи да се касае за значително удължаване на дромоса, което изключва подобно обяснение.

⁹ Археологическата ситуация в Голяма Косматка подсказва това (вж.: Китов 2006а, 97, 105).

⁷ За терминологични уточнения: Русева 1995, 130; 2002, 16. Съществува и преходна група от съоръжения, до които не е осигурен



Обр. 7.1. Старосел, Пловдивско. Гробницата в могила Хоризонт. Архитектурен план (по Dimitrova 2007, fig. 2)
Fig. 7.1. The tomb in the Horizont tumulus near Starosel, Plovdiv district. Architectural plan (after Dimitrova 2007, fig. 2)



Обр. 7.2. Старосел, Пловдивско. Снимка на реставрираната колонада видяна от югоизток (по Китов 2008, обр. 289)
Fig. 7.2. The tomb in the Horizont tumulus near Starosel, Plovdiv district. Photo of the restored colonnade from the southeast (after Kitov 2008, обр. 289)

Тракийските гробници, с ограничено по размерите си пространство на камерата и единствено клине¹⁰, не са предлагали възможност за многократни погребения. Вторично използване на гробницата не е предвидено и в самия ѝ градеж,

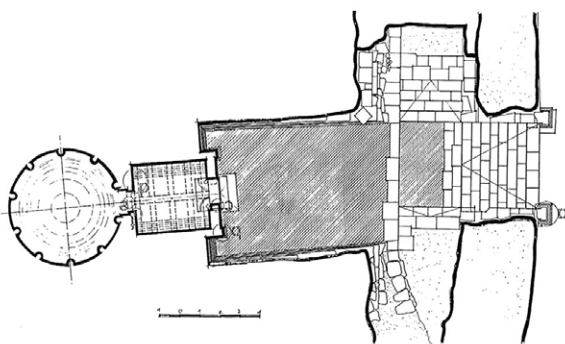
¹⁰ Второ клине има в гробницата в Гинина могила при Свещари, но то е поставено допълнително, с което са нарушени не само декоративните принципи, но и сакралното пространство, което пък е наложило ограничаването на първото клине със затворен наискос (Рабаджиев 2002, 96-97). Второ клине е предположено и в гробницата при Мъглиж, но по-малката и твърде разрушена конструкция вероятно е била от подиум (Гетов 1988, 14) или пък маса, каквито откриваме в интериора и на други гробници.

тъй като липсват отредените за това пространство/локули, известни във фамилните гробници за последователни погребения (Fedak 1990, 93). Дори някои от документираните археологически ситуации подказват по-скоро непочтително отношение към по-рано погребаните (напр. в гробницата в Гинина могила при Свещари: Fol et al. 1986, 26-28; Рабаджиев 2002, 97). И докато не се докаже ритуалното препогребване на останките от по-ранните погребения¹¹, това би могло единствено да означава, че осигуреният достъп е за ритуални практики, от които по-късните обитатели са се възползвали, макар и не по предназначение.

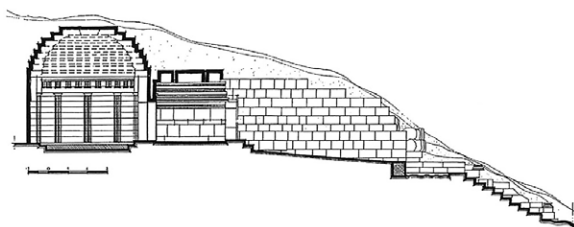
Погребението във вътрешността на гробната камера е извършвано чрез инхумация, като тялото е било полагано върху клине¹², обикновено каменно, тухлено, а в някои случаи и дървено. То обаче не е било заравяно в земята или в саркофаг, каквато е обичайната практика в македонските гробници за полагане на кремнираните останки в имитиращ клине саркофаг. Но това поставя и следващия въпрос - за достъпа до гробната камера, което едва ли се е случвало, поне за годините на изтляване на меките тъкани на трупа - в тракийска среда няма следи или сведения за практики на мумифициране, подобно на разказаното от Херодот за скитите (Hdt. 4: 71). Достъпна за ритуали би била предкамерата, до времето, когато на пода ѝ е бил полаган/жертвено умъртвяван кон/коне (?), който понякога е бил поставян и пред самия вход на гробницата, но кости са откривани и в камерата, и в дромоса, без да сме сигурни в последствията от по-късни вмешателства. Дискусията е за обвързване на действието със самото погребение

¹¹ Г. Китов въз основа на открит фрагмент от амфора предполага препогребване на мъртвия от гробница в могилата Хелвеция (Казанлъшката долина), което е било извършено в гроб в близката могила Синева (Kitov 1999, 8), но без необходимата информация за начина на погребение - инхумация в анатомичен порядък на костните останки или кремация, за да се изясни времето на престой в гробницата, а защото изнасянето на тялото би могло да има и друго смислено обяснение (Рабаджиев 2002, 98). Това е предположено и за разкритото богато погребение в Пейчова могила, където е бил препогребан мъртвият от гробницата в Четинова могила, следвайки предписанията на орфически ритуал (?) (Китов 2008, 161-165; Христов 2010, 94-98), но освен интригуващата идея, реконструкцията е неубедителна. Липсват публикувани данни и за евентуални проучвания под подовете на гробниците, с изключение на документираното от Б. Филов за гробницата в Мал-тепе при Мезек, където под плочите са открити по-късни погребения (Филов 1937, 18).

¹² Сред изключенията е гробницата при Белово, в която срещу входа има поставен граден каменен саркофаг, самата гробница е твърде необичайна - само кръгла камера с вход, без дромос или предкамера (Велков 1943, 37-44); в гробницата в Мал-тепе при Мезек от двете страни на клинето има два каменни "сандъка", интерпретирани като урни (Филов 1937, 25-27).



Обр. 8.1. Старосел, Пловдивско. Гробницата в Четиньо-
ва могила. Архитектурен план
Fig. 8.1. The tomb in the Chetinyova tumulus near Starosel,
Plovdiv district. Architectural plan

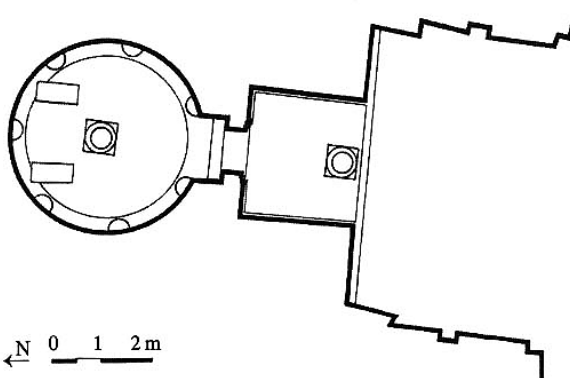


Обр. 8.2. Старосел, Пловдивско. Надлъжен разрез на
гробната конструкция (по Китов 2008, обр. 194а)
Fig. 8.2. The tomb in the Chetinyova tumulus near Starosel,
Plovdiv district. Longitudinal cross-section of the burial
structure (after Китов 2008, обр. 194а)

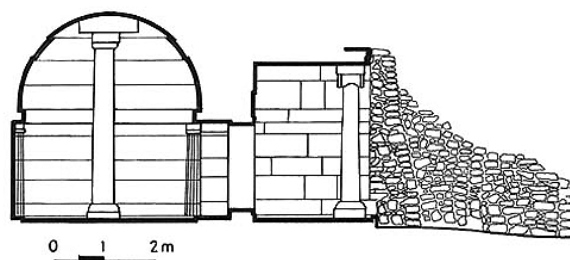
или със затварянето на гробницата - „запечатване на свещеното пространство” след последното погребение, както го тълкува Г. Китов с идеята за многократно използване на подмогилните помещения (Китов 1989, 37-38). Съмнение за подобен сценарий обаче пораждаат трупове на коне в могилни погребения, за които не е изградено достъпно пространство. Това показва, че умъртвяването на животното и поставянето му при мъртвия е част от предписанията на ритуала, извършван едновременно с погребението или непосредствено след това (Георгиева 1999а, 198; 1999b, 226). Съобщеното за ежемесечно принасяне на кон на Кир Велики от служителите маги при неговата гробница (вж. част II на статията в сл. брой) едва ли има проявление в Тракия, където традицията, регистрирана от РЖЕ, включва еднократно умъртвяване на един, два, най-много три коня¹³. Поставен върху пода, в близост до мъртвия, конят носи внушението за необходимия спътник в Отвъдното¹⁴ - идеята

¹³ Ситуацията в Истрия е изключение, вероятно влияние на скитски практики, но и там умъртвяването им вероятно е извършено еднократно (Георгиева 1999а, 196).

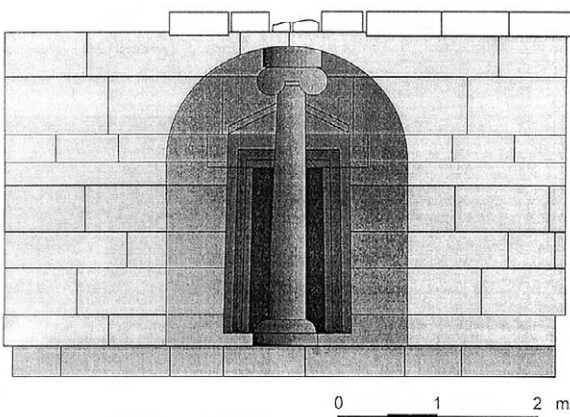
¹⁴ Дали наистина можем да определим умъртвяването на коня като ‘жертвоприношение’, което е със значението на трапеза за обитателите от другите светове - богове или мъртви, след като няма регистриран случай на кулинарна обработка на конски останки (Кузманов 2005, 104), с изключение на единствен пример от РЖЕ



Обр. 9.1. Казалък. Гробницата в могилата Шушманец. Архитектурен план (по Димитрова 2005, обр. 5)
Fig. 9.1. The tomb in the Shushmanets tumulus near Kazanlak. Architectural plan (after Димитрова 2005, обр. 5)



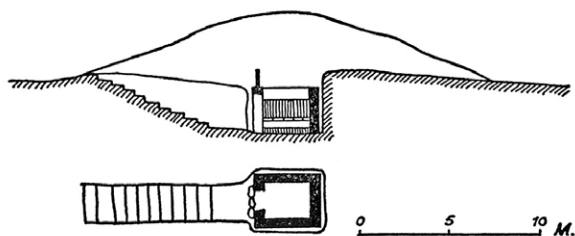
Обр. 9.2. Казалък. Гробницата в могилата Шушманец. Надлъжен разрез (по Китов 2008, обр. 163)
Fig. 9.2. The tomb in the Shushmanets tumulus near Kazanlak. Longitudinal cross-section (after Китов 2008, обр. 163)



Обр. 9.3. Казалък. Гробницата в могилата Шушманец. Графична реконструкция на фасадата (по Китов 2003а, обр. 11)
Fig. 9.3. The tomb in the Shushmanets tumulus near Kazanlak. Graphic reconstruction of the façade (after Китов 2003а, обр. 11)

за конника, засвидетелствана в множество образи и сцени. Това, в което мога да съм сигурен в интерпретацията днес е, че полагането на кон вътре в помещенията или отпред пред входа бележи края на достъпа до гробницата и е ритуал, обвързан с всяко погребение - как иначе може

(Георгиева 1999а, 195), което пък подсказва, че поставянето му в близост до мъртвия е с идеята да му служи в (не)битието отвъд?

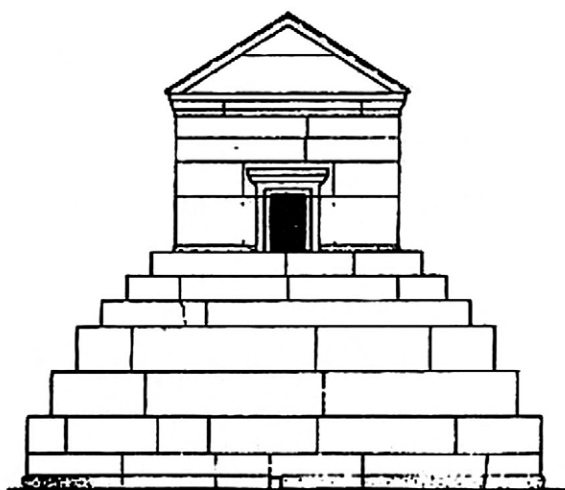


Обр. 10. Олинт. Подмогилна гробница от IV в. пр. Хр. На-
пречен разрез на могилния насип и архитектурен план (по
Kurtz-Boardman 1971, fig. 40)

Fig. 10. Olynthus. A tomb under tumulus from the 4th c. BC:
transverse cross-section of the tumulus and architectural plan
(after Kurtz-Boardman 1971, fig. 40)

да се обясни кой и кога е преценявал кое погребение да е последното?

А това поставя дискусията в различна светлина. В своя най-масов вариант гробницата представлява триделно съчетание от гробна камера, предкамера и дромос/отворено преддверие (по Русева 2000, 49-64, табл. 1). Този план е твърде близък до пространствената структура на храма в елинския свят: преддверието като пронаос, предкамерата като наос и погребалната камера като адютон, което подсказва сходство на идеите в изграждане на свещеното пространство, като е възможно те да очертават и ниво на достъпност във вътрешността, както е при храма, но едва ли биха били основание за търсена идентичност. Така гробниците с допълнителни помещения и усложнен план биха осигурили достъп до част от вътрешността дори и след полагането на тялото на мъртвия в гробната камера и на кон в едно от помещенията (виж съоръжението в могилата Оструша, където конят е положен в юго-западното помещение, вляво от предкамерата (Kitov, Krasteva 1994/95, 20), което предполага и по-сложен ритуал. При гробницата в Мал-тепе при Мезек (Фиров 1937, 1-28) в осева линия (анфиладен подход) са подредени дългият дромос, две последователни предкамери и гробната камера (обр. 1). Сходен е планът на гробницата в Голяма Косматка при Казанлък (Китов 2005b, 67-92), където след дългия дромос следват две предкамери и гробна камера (обр. 2). С подобен план е гробницата при Мъглиж (Гетов 1988, 10-18), състояща се от тясно отворено преддверие, фланкирано от две помещения и дълъг дромос, част от който е преградена в отделно пространство. Следват предкамерата и гробната камера, отличаващи се със своя различен градеж. Сложният план е резултат и от вторично използване на пространството, видно и в удължения дромос, прилепен на фуга към по-ранния градеж, както и прилепеното на фуга отворено преддверие с помещенията при входа (обр. 3).



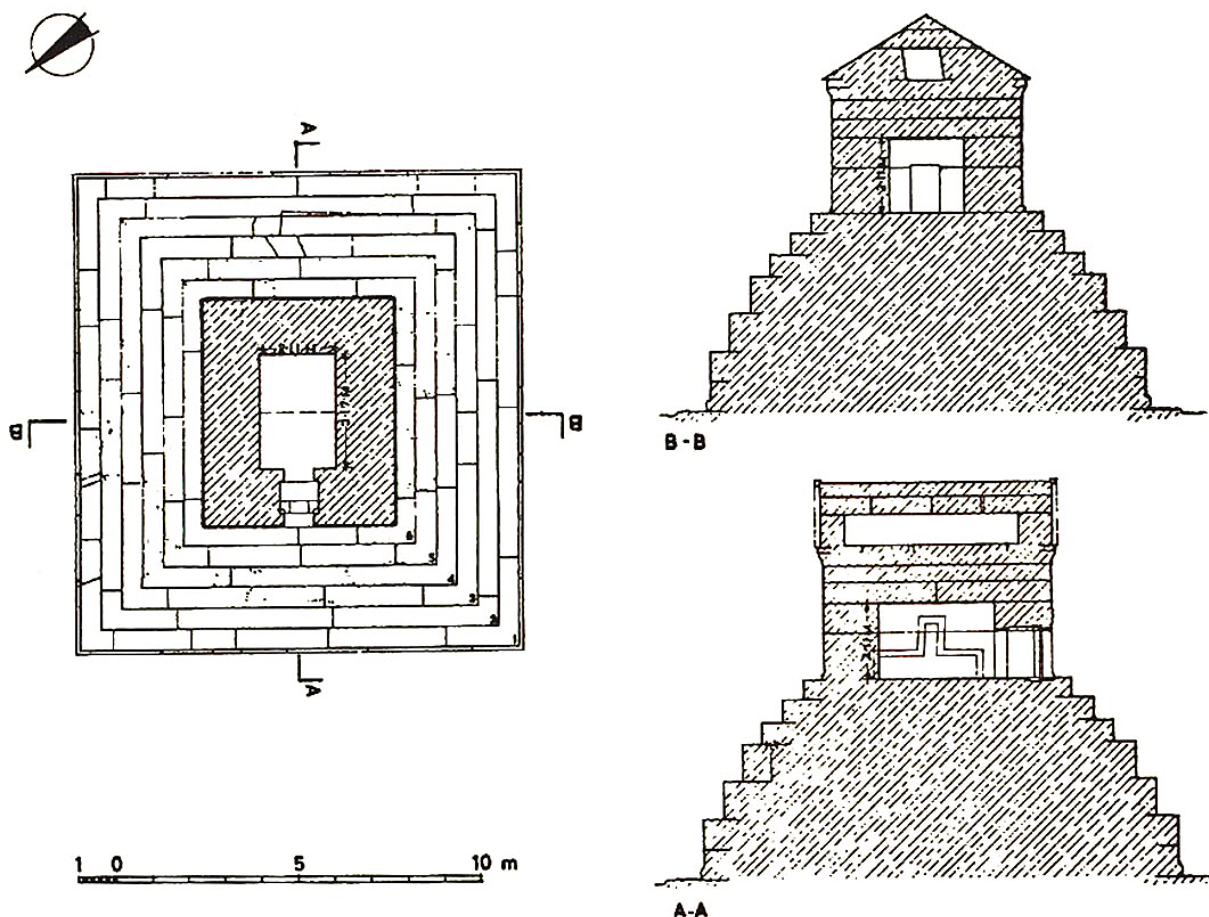
Обр. 11.1. Пасаргада. Гробницата на Кур Велики. Рису-
нка на реконструираната фасада (по Fedak 1990, fig. 4c)
Fig. 11.1. The tomb of Cyrus the Great in Pasargadae.
Drawing of the reconstructed façade (after Fedak 1990, fig. 4c)

рие с помещенията при входа (обр. 3).

Усложненият план на подмогилното пространство е засвидетелстван особено ясно в гробницата в Гинина могила от некропола на Хелис/Свещари (Fol et al. 1986, 37-59), където има трето помещение, но разположено встрани на предкамерата (обр. 4), както и при съоръжението в Жаба могила до Стрелча, също така необичайно по форма и подредба. При последното е оформено пространство пред фасадата и вероятно затворено с врата преддверие, което води към предкамера, встрани на която има вход към успоредно разположено помещение, което се стеснява в дъното (Китов 2006а, 84-86). Всички входи са почти централно разположени, като и тук идеята е за верижно преминаване от едно в друго, но те не са разположени в осева линия и впечатлението ми е за приспособяване на възможното пространство в съществуващия могилен насип, за да се осигурят необходимите за ритуала помещения (обр. 5).

Най-многобройни са помещенията на съоръжението в могилата Оструша при Казанлък (Kitov, Krasteva 1994/1995, 7-28)¹⁵. Съставена е от: централно разположена предкамера с достъп към две странични помещения, лявото право-

¹⁵ Неясната ситуация около гробницата възпрепятства нейната интерпретация. В лично наблюдение успях да се убедя, че капакът на саркофагоподобната камера е изнесен силно назад (по-широк е от монолитното корито), което поставя под въпрос дали зидът отзад, опрян плътно до камерата, се е издигал над двускатия капак. А това поставя под съмнение реконструкцията на супер-струкцията, макар че самите зидове са стабилно изградени с метални скоби и достатъчно дебели, за да са издигнати високо, а има запазени и архитектурни детайли от фасадна декорация.



Обр. 11.2. Пасаргада. Гробницата на Кир Велики. План на гробницата, надлъжен и напречен разрез (no Fedak 1990, fig. 4d)

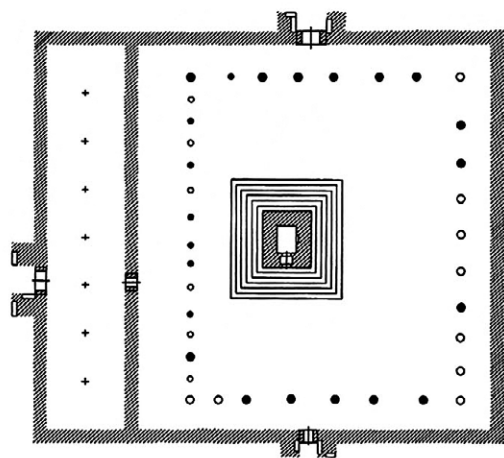
Fig. 11.2. The tomb of Cyrus the Great in Pasargadae. Plan of the tomb, longitudinal and transverse cross-section (after Fedak 1990, fig. 4d)

гълно, а дясното с кръгъл план, а отпред - към саркофагоподобната гробна камера, от двете страни на която пък има две малки правоъгълни помещения (обр. 6.1). Предложената рекон-

струкция на гробната камера върху тристъпален стереобат в първия период от функциониране на съоръжението (обр. 6.2), е логично изградена, но интерпретацията остава несигурна¹⁶.

Това, което днес може да се предположи е, че усложненият план предполага и по-различен погребален ритуал, практикуване на действия, представляващи не само култ към погребания мъртвец (*tomb cult*), но са по-скоро религиозен такъв (вж. част II на статията в сл. брой). Наблюдава се сред паметници от древния свят, при които се разграничава гробната камера (обикновено подземна) и помещения/отделна сграда за изпълнение на култови действия.

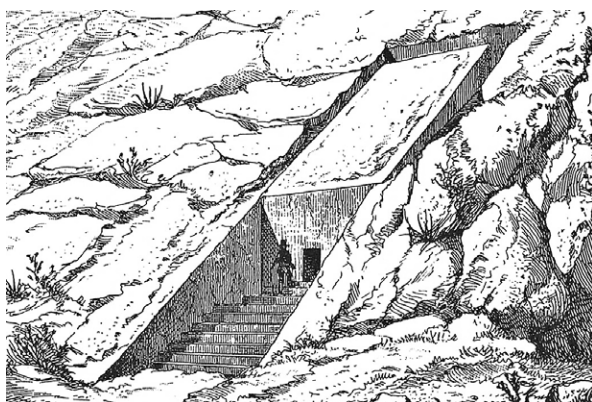
3.2. Представителната фасада. Сходството с елинския храм е доловимо не само в плановата схема, но една значителна част от подмог-



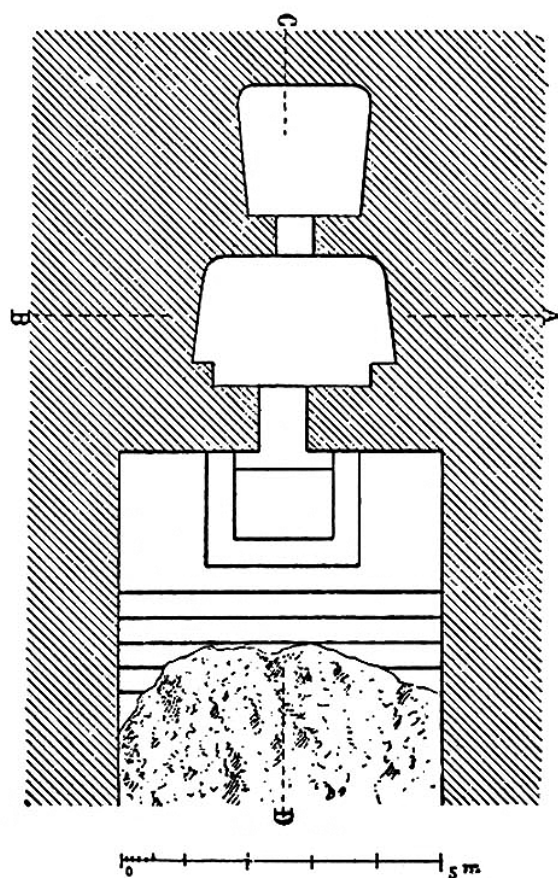
Обр. 11.3. Пасаргада. Гробницата на Кир Велики. Архитектурен план на теменоса (no Fedak 1990, fig. 4b)

Fig. 11.3. The tomb of Cyrus the Great in Pasargadae. Architectural plan of the temenos (after Fedak 1990, fig. 4b)

¹⁶ Това, което снимките показват, е конструкция, разрушена на ходовото ниво на саркофага, и в такъв случай би могло да е и обратното. Отсъствието на публикувани стратиграфски наблюдения и заснети детайли от ситуации в археологическото проучване възпрепятства всеки опит да се търси различна интерпретация. Нескопосано проектираната защитна сграда пък лишава от каквато и да е възможност за лични наблюдения извън гробната камера.



Обр. 12.1. Лидия, дн. Маниса. Т. нар. Гробница на Св. Хараламби. Общ поглед, рисунка (no Fedak 1990, fig. 44a)
Fig. 12.1. Present-day Manisa, Lydia. The so-called tomb of St. Charalambos. General view, a drawing (after Fedak 1990, fig. 44a)



Обр. 12.2. Лидия, дн. Маниса. Т. нар. Гробница на Св. Хараламби. План (no Fedak 1990, fig. 44b)
Fig. 12.2. Present-day Manisa, Lydia. The so-called tomb of St. Haralambos. Plan (after Fedak 1990, fig. 44b)

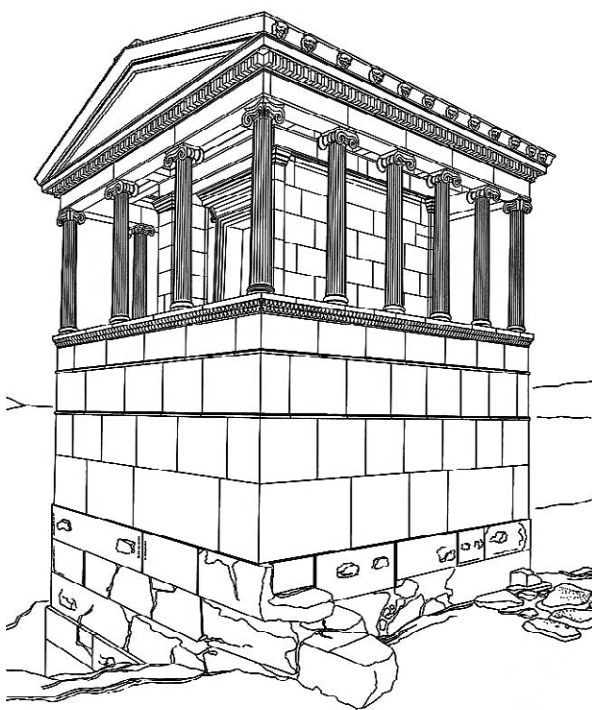
илните гробници са с монументално оформена фасада, наподобяваща структурата и украсата, но и въздействието на храмовата фасада, а това е използвано от Г. Китов като основание за дългото им функциониране (за примерите: Китов 2005а, 91; 2006а, 102-104). Но конструкцията



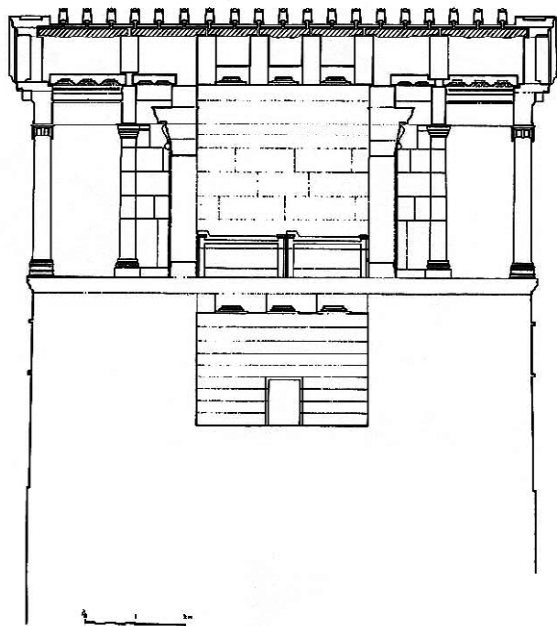
Обр. 13. Ликийски гробници в некропола на Ксантос. В близък план гробницата-стълб на Кюбернис (no Jenkins 2006, fig. 154)
Fig. 13. Lycian tombs in the cemetery of Xanthos. The tomb-pillar of Kubernis in the foreground (after Jenkins 2006, fig. 154)

на гробниците в тракийските земи носи и друга характерна и открояваща ги в древния свят особеност - всички те са изградени на нивото на древния терен (Стоянов 1997, 137)¹⁷, или над него в случаите, когато са вкопани в по-ранни могилни насипи. Подобно ситуиране на гробната камера в надземното пространство е подчертано в някои случаи и със стълби, възкачващи към входа за гробницата. Пример за това е тристъпалният постамент/стереобат на подобната на саркофаг гробница в могилата Оструша до Казанлък (обр. 6.1), предположена като първи етап във функционирането на съоръжението, както и в трите стъпала пред простила на гробницата в могилата Хоризонт при Старосел (обр. 7.1, 7.2) (Dimitrova 2007, 135-139), но най-ясно идеята е изразена в импозантното стълбище към гробницата в Четиньова могила при Старосел (Китов 2002b), съчетано със странични подходи и просторно преддверие за сложни и

¹⁷ Едно от изключенията е гробницата в Рачева могила при Мъглиж, която е вкопана дълбоко в древния терен, а разликата в нивата е преодоляна чрез плавна наклон на дромоса (Китов 2005b, 43-46). Дискусията за построяването ѝ в Тракия предстои, но дали като проява на импортни идеи, или по-скоро е била предназначена за чужденец, вероятно от македонски произход (Stoyanova 2007, 576, note 4).



Обр. 14. 1. Т. нар. Паметник на Нерейдите в Ксантос.
Графична реконструкция (по Fedak 1990, fig. 62)
Fig. 14.1. The so-called Nereid Monument in Ksantos.
Graphic reconstruction (after Fedak 1990, fig. 62)



Обр. 14. 2. Т. нар. паметник на Нерейдите в Ксантос.
Разрез (по Fedak 1990, fig. 61)
Fig. 14.2. The so-called Nereid Monument in Ksantos. Cross-section (after Fedak 1990, fig. 61)

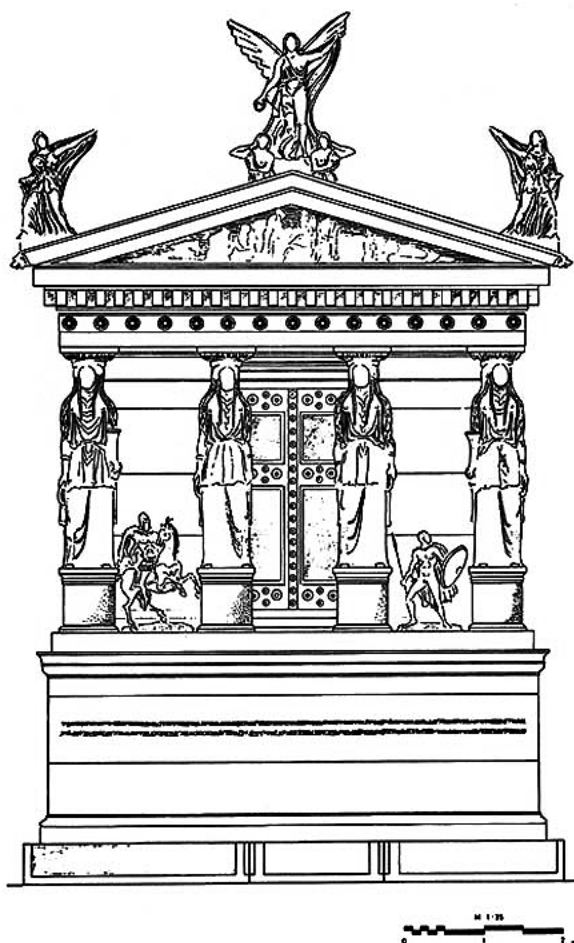
многолюдни церемонии (обр. 8.1, 8.2).

Подобна е идеята за храмовете на боговете - възкачването в обитаваното от тях небесно пространство е подчертано с тристъпалната крепида/стереобат, върху който те са били из-

граждани. Имам основание да предполагам, че и в тракийските представи боговете са заемали позиция във високото - така например в любопитния разказ на Полиен за Косингас, вожда на траките кебрени и сикабои, който бил и жрец на Хера (?), събрал много стълби, за да се качи на небето и да се оплаче на Хера от траките, които престанали да му се подчиняват, а пред страха това да се случи, казват, те станали послушни (Polyaen. 7. 22). Традицията на надземното погребване възхожда към РЖЕ, когато то е документирано при могилените погребения, независимо дали чрез кремация или инхумация на трупа (Стоянов 1997, 130). На това е противопоставена практиката за вкопаване на гробната яма в земята, в подземното царство на Смъртта, документирано при плоските гробове, но и при някои могилен погребения (Китов 1994, 68). Именно по този начин би могло да се разбере вкопаването на гробниците, което в друга културна среда е подчертано и със стълба, която води надолу към гробната камера (обр. 10) (вж. гробници в Македония¹⁸).

Различната идея за поставяне на гробната камера в надземното пространство можем да проследим като източна традиция, тъй като вероятно най-ранен е примерът на построената за Кир Велики гробница в Пасаргада след 529 г. пр. Хр., където тялото на „Царя на царете“ е положено в издигнатия над земята гроб/гробна камера (обр. 11.1 - 11.3), вероятно с внушението за доминиращата позиция на погребения и след земния му край, а в самата многостъпална пирамида на постамент се разпознава „стълбата към небето“, възнасяща погребения владетел в небесните пространства на боговете, идея, проследима още от египетските пирамиди и зикуратите в Месопотамия, но видна и в други паметници от империята на Ахеменидите (Fedak 1990, 32-37). Проблемът с влиянието е по-сложен, тъй като идея и планова схема, сходна с гробницата в Четиньова могила, се открива в Анатолия, в скално изсечени гробници с фригийско влияние и допустима предахеменидска дата. В една от тях - т. нар. Гробница на Св. Хараламби, при дн. Маниса (Magnesia ad Sipylum) в Лидия (Fedak

¹⁸ Гробниците на македоните са изградени под нивото на днешния терен и покривани с могилен насип: Kurtz/ Boardman 1971, 274; Fedak 1990, 109; примери на гробници с дромос и стъпала за слизане под нивото на терена: при Олимп (Kurtz/ Boardman 1971, 195, fig. 40), при Калидон, при Драма, при Солун, при Амфиполис (Miller 1994, 12A, 7A, 30D; 6, note 19); както и гробницата в могилата Наип, до Текирдаг в Тракия (дн. Турция), с дата след 320 г. пр. Хр., интерпретирана като погребение на висш македонски офицер, възможно и от одриската царска фамилия – Терес, сина на Керсеблент (?) (Delemen 2006, 251-273, fig. 2).



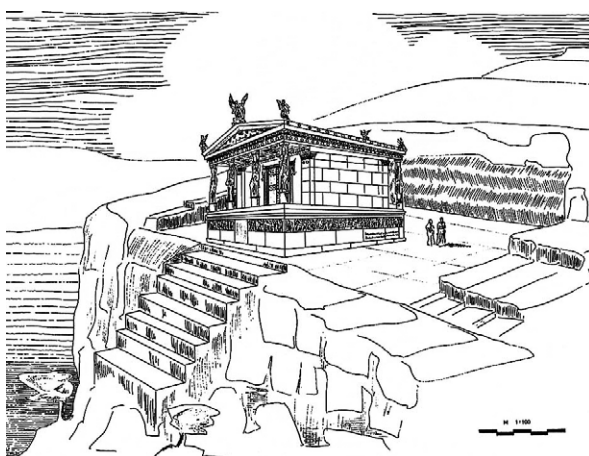
Обр. 15. 1. Гробница-хероон в Лимюра в Ликия. Графична реконструкция на западната фасада (по Fedak 1990, fig. 70)

Fig. 15.1. Heroon tomb in Limyra, Lycia. Graphic reconstruction of the western façade (after Fedak 1990, fig. 70)

1990, 52), гробното пространство е оформено от камера с предкамера и широко преддверие (5,70 м), към което води стълбище със същата ширина (обр. 12.1, 12.2). Това, разбира се, би могло да обясни разпространението на тези идеи предимно в Ликия и Кария, в югозапада на малоазийските владения на Ахеменидите, където вероятно и местната традиция има сходни измерения. Идеята е отчетливо изразена и в т.нар. гробници-стълбове (pillar-tombs) в некропола на Ксантос¹⁹, също и в „издигнатите саркофази“, отново в Ксантос (обр. 13)²⁰. Поставени върху висок постамент са и т. нар. храмоподобни гробници (‘temple-like’ tombs), една от които е т. нар. Паметник на Нереидите в Ксантос, да-

¹⁹ Сред тях Лъвската гробница, висока 4 м с дата ок. 530 г., гробницата на Кюбернис (с харпните), висока 9 м с дата ок. 480 г., както и гробницата с надписания стълб, висока 10 м и с дата в края на 5. век (Jenkies 2006, 161, fig. 151; 163, fig. 154; 174-175, fig. 171).

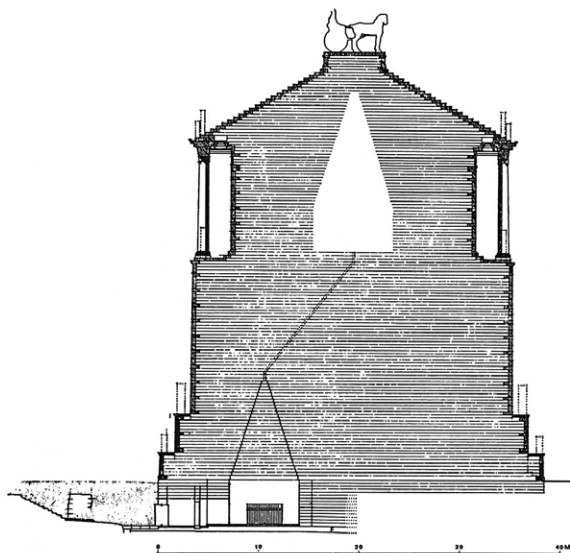
²⁰ Гробницата на Мерехи от края на V в. и гробницата на Паява, датирана около 360 г. (Jenkies 2006, 176-177, fig. 173, 179-180, fig. 176).



Обр. 15.2. Гробница-хероон в Лимюра в Ликия. Реконструиран изглед на комплекса (по Fedak 1990, fig. 69)

Fig. 15.1. Heroon tomb in Limyra, Lycia. Reconstructed view of the complex (after Fedak 1990, fig. 69)

тирана ок. 390-380 г., наподобяваща йонийски храм върху висок постамент, в който е вградена и самата гробна камера (обр. 14.1, 14.2), докато в оградения с периптер наос над нея са поставени две двойки клинета, може би свързани с практикуван култ към погребания, вероятно „хероизиран“ мъртвец (Fedak 1990, 66-68). Вероятно в този случай е подсказана идеята за почитане, тъй като пространството по-скоро е било недостъпно. Подобна е и гробницата-хероон в Лимюра в Ликия, разположена на акрополното пространство високо над града с дата ок. 360 г. пр. Хр (обр. 15.1, 15.2). Фасадата ѝ наподобява храм - амфипростил в йонийски ордер с по четири кариатиди вместо колони, главният вход е от изток, а от запад (видимата фасада) към него

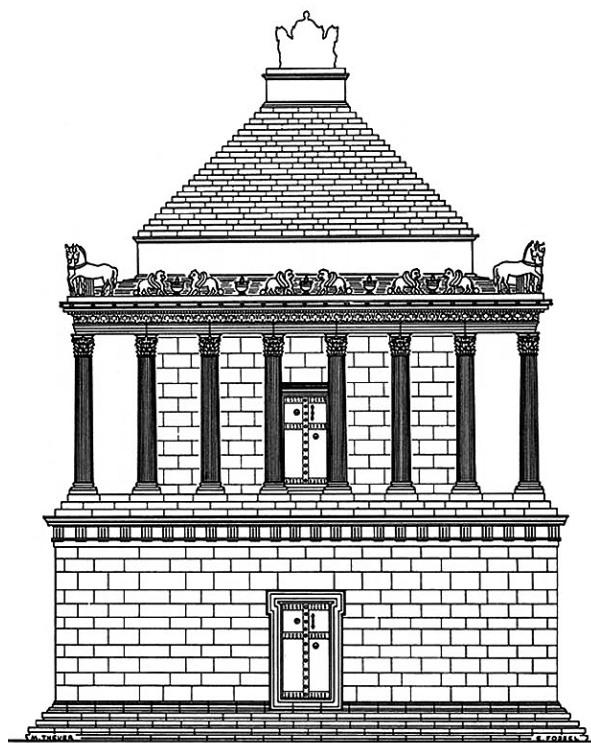


Обр. 16. Гробницата на Мавзол в Халикарнасос, разрез (по Fedak 1990, fig. 78)

Fig. 16. The tomb of Mausolus in Halicarnassus. Cross-section (after Fedak 1990, fig. 78)

е изсечено монументално стълбище, което е нефункционално, тъй като е недостъпно, но пък импозантно въздействащо (Fedak 1990, 68-71). И в този случай гробната камера е разположена в постаментата, а наосът вероятно само подсказва идеята за почитане на погребания, тъй като отново е недостъпен.

По-различен е един друг паметник, променил представите на древните за присъствие след смъртта - надгробие на Мавзол и Артемисия в градския център на Халикарнасос в Кария (обр. 16). Различно тук е положението на гробната камера, почти изцяло вкопана в древния терен, както и идеята за култово помещение/храм на нивото на йонийския периптер (Fedak 1990, 71-73), но отхвърлена като технически неосъществима (Jeppesen 2002, 55-57). Конструкцията е импозантна, тук идеята за високо въздигнатия храм е съчетана с многостъпалната пирамида, пряко продължение на идеята в гробницата на Кир в Пасаргада, видима и в значителен брой паметници от малоазийския ареал, като Лъвския паметник в Книдос от края на IV - нач. на III в. (Fedak 1990, 76, fig. 85), твърде сходната гробница от Амфиполис на тракийското крайбрежие, вероятно и със съща дата (Fedak, 1990, 78, fig. 91), или



Обр. 17.1. Гробницата в Белеви, до Ефес. Реконструиран изглед на северната фасада (no Fedak 1990, fig. 101a)
Fig. 17.1. The tomb at Belevi near Ephesus. Reconstructed view of the northern façade (after Fedak 1990, fig. 101a)

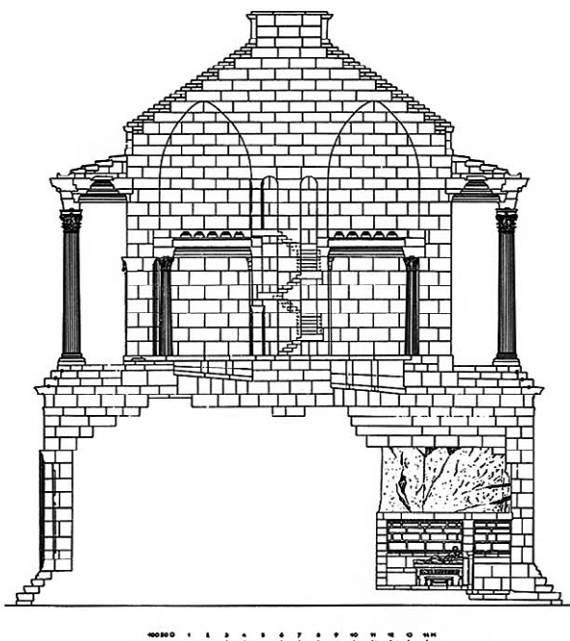
Мавзолея в Белеви при Ефес (обр. 17.1, 17.2), с гробна камера на нивото на терена, вкопана в скалата, която е „оформена“ архитектурно със сградата.

Демонстрираното от архитектите сходство в композирането и въздействието на храмовете и гробниците една ли е основание за изненада - функцията и на двете е възвеличаването на богове или изявени личности от смъртните, и двете са знаци в реалния свят за отсъстващите богове и мъртви, присъствието на които е постижимо единствено в ритуалните действия в сградите, които са техни жилища в обитаваня от човека свят (Рабаджиев 2010). Затова звучи логично търсеното въздействие на атинския храм на Нике Аптерос, малкия йонийски амфипростил, издигнат върху висок бастион вдясно от Пропилеите към Акропола, датиран ок. 430 г., видно и в гробницата с „Нереидите“ (Jenkins 2006, 186).

Тук се налага да уточня, че цитираните примери са от сгради, свободно стоящи в пространството, които са въздействали с монументалната си фасада. В тракийска среда гробниците са подмогилни конструкции и единствено сградата в могилата Оструша като тип е свободно стояща, затова вероятно и е заимствана, а покриването ѝ с могила е резултат от традицията в погребалния ритуал. Другите гробници нямат градено лице, освен фасадата на входа, което вероятно означава, че дори и храмове, те са функционирали под могилен насип, следователно интерпретацията им трябва да бъде търсена в единство²¹.

3.3. Протритите прагове, според Г. Китов, са явно свидетелство за дълга употреба на помещенията, за използването им като храмове-гробници-мавзолеи (Китов 2005а, 93-95; 2006а, 105-106), или пък като обитавано пространство за тригодишната инициация на владетеля според К. Бошнаков (Бошнаков 2000, 30-36). Вече съм изложил доводите си против подобно тълкование - изтриване в резултат от строителните дейности, повторно използване и търсачи на съкровища в древността и в по-ново време. Сигурен съм само, че не са резултат от поменални церемонии, защото не бих могъл да си представя какво биха наблюдавали тези участници в мистерии при мъртвото тяло на

²¹ Могилата - „Световната планина“, която е богинята и в нейното тяло е гробницата /пещера/ утроба, и пътят към тази утроба, който е дромосът, с идея за повторното раждане на погребания вътре, но вече от утробата на богинята за безсмъртен живот (Gimbutas 1991, 281, 305); могилата, тълкувана и с идеята за 'Свецената планина' в тракийския модел на света (Theodossiev 1995, 371-384).



Обр. 17.2. Гробницата в Белеви, до Ефес. Разрез (по Fedak 1990, fig. 101b)
Fig. 17.2. The tomb at Belevi near Ephesus. Cross-section (after Fedak 1990, fig. 101b)

своя цар за време, чиято продължителност се измерва с изтриване на каменния праг (!) (Рабаджиев 2002, 99, 109). Тук само бих добавил, че е крайно време да се анализира породата на камъка от специалист-петролог, да се направи анализ на степента и скоростта на износване, защото, дори наистина да става дума за храм или пространство за инициации/мистерии, през входа едва ли са преминавали върволица от посетители, та да изтрият каменните прагове, пък дори и за век време.

3.4. Вратите, които се залоствали отвътре също са използвани като довод при обяснението на тайните ритуали/ мистерии във вътрешността на подмогилните сгради (Китов 2005а, 95; 2006а, 105; Маразов 2007, 8-9), макар анализът на заключващите механизми (по примера на тези от гробницата в Голяма Косматка) да показва, че е било възможно задвижване на двете резета отвън и отвътре, но по-вероятно отвън, тъй като от вътрешната страна липсват дръжки за придърпване/ отваряне на крилата, а такива е имало само от външната страна (Стоянова 2008, 96). Това вероятно носи символиката на входа/ изход, идея, заложена и в украсата на някои от вратите - слънчевите символи, използвани за украса, носят внушението за слънчевия кръговрат – „слънчевите двери”, през които, според Омир, е минавал пътят към Отвъд (Фол 2005, 705-710)²². Тук вратата олицетворява границата



Обр. 18. Скална гробница с йонийска фасада в Кианеа, Ликия. Снимка на фасадата (<http://www.lycianturkey.com/rock-cut-temple-tombs.htm> (06.02.2010)

Fig. 18. Rock-cut tomb with Ionic façade in Cyaneae, Lycia. Photo of the façade (<http://www.lycianturkey.com/rock-cut-temple-tombs.htm>, last accessed 06.02.2010)

между пространствата, затова тя може да бъде както функционална, така и имитативна - примерът е с т.нар. наискос в Свещарската гробница (Чичикова 2002, 152-160), който тук бих определил по-скоро като „затворен наискос”, тъй като наискос/ едикула обозначава идеята за храм с божеството вътре или пък хероон с хероизиран смъртен (Вълева 1999, 205-208), а в разглеждания пример има затворени врати, на които липсва механизмът за отваряне (обр. 4.2). За разлика от храма, в който, макар и недостъпен, при общуване с бога вратите се отварят, за да бъде видян неговия образ/ заместител, тук вратата е затворена и нито мъртвият ще бъде видян, нито той ще вижда близките си, подобно на казаното с болка от майката на Резос за неговата бъдна съдба на антроподемон в пещерата на Пангей (Eur. Rhes. 967-970). Затова и вратата на гробницата, независимо от възможностите за отваряне/ затваряне, носи внушението за недостъпното вътрешно пространство. Защото рационалното осмисляне на идейния свят не винаги помага той да бъде разбран - пример е монументалното стълбище, изсечено в скалата към гробницата на акропола на Ламюра, видимо и въздействащо, но нефункционално (обр. 15.2).

3.5. Ритуалното разрушаване на сградата, според Г. Китов, също е свидетелство за функционирането ѝ като храм (Китов 2005а, 93). Демонтирането на детайли от гробницата в Четинова могила при Старосел, което той

върху сходствата между литературен текст и изображение, единият създаден в чужда културна среда, а другото векове по-късно (за това в: Рабаджиев 2010).

²² Въпреки това аз оставам скептичен към подобен прочит, граден

тълкува като ритуално действие (Китов 2003b, 36-37), ми се струва, че е по-скоро резултат от опит за проникване в гробницата от търсачи на съкровища, може би още в древността. Защото се различават две дейности с различна цел - едната е насочена към разрушаване (пробиване на купола), вероятно с цел проникване, а другата е за защита на пространството с преградни зидове, прикриващи достъпа вътре, а това при

гробниците е обичайно действие, когато ритуалите за прехода на погребения мъртвец са приключили (вж. част II на статията в сл. брой). Ситуацията в Тракия не е уникална - по сходен начин след погребението е препречен достъпът към погребалната камера на гробница в Labraynda до Mylasa в Кария, чрез запечатване на входната врата и засипване с пясък и пръст на отворения дромос (Fedak 1990, 75).

Цитирана литература:

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура - края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр. София, 2003.

Бошнаков 2000: К. Бошнаков. Тракийска древност. Исторически очерци. София, 2000.

Велков 1943: И. Велков. Куполната гробница при с. Малко Белово. - Годишник на Народния Археологически музей, 7, 1943, 37-44.

Вълева 1999: Ю. Вълева. Архитектурната украса на Свещарската гробница и строителната традиция на гръцката ойкумене. - *Thracia Antiqua* 10 (1996), *Studia in Memoriam Magistri Prof. Georgi Mihailov*. Sofia, 1999, 205-226.

Георгиева 1999а: Р. Георгиева. Жертвоприношения на животни в погребалната практика (края на II-I хилядолетие пр.н.е.). - В: Етнология на траките. София, 1999, 184-215.

Георгиева 1999б: Р. Георгиева. Погребението (края на II-I хилядолетие пр.н.е.). - В: Етнология на траките. София, 1999, 216-232.

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

Гетов 1988: Л. Гетов. Мъглижката гробница. София, 1988.

Димитрова 2000: Д. Димитрова. Религиозната доктрина в архитектурни паметници от Балканите и Мала Азия (VI-II в. пр. Хр.). - *Старини*, 2000, 1, 44-59.

Димитрова 2005: Д. Димитрова. Куполните храмове в долината на тракийските владетели. - В: Г. Китов, Д. Димитрова (съст.). *Земите на България - люлка на тракийската култура*, 2. София, 2005, 110-114.

Димитрова 2006: Д. Димитрова. Проблеми на тракийската архитектура в долината на владетелите. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 1, 2006, 114-128.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Тракийски богати погребения. - *Terra Antiqua Balcanica*, 3, 1988, 78-86.

Китов 1977: Г. Китов. Тракийска гробница-мавзолей

край гр. Стрелча. - *Векове*, 1977, 1, 12-21.

Китов 1989: Г. Китов. Куполните гробници при Равногор в Родопите. - *Археология* 1989, 3, 28-40.

Китов 1994: Г. Китов. Тракийските могили в България. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 1, 1994, 67-85.

Китов 2002а: Г. Китов. Култова архитектура. - В: Г. Китов - Д. Агре. Въведение в Тракийската археология. София, 2002.

Китов 2002б: Г. Китов. Тракийски култов комплекс в Старосел. Варна, 2002.

Китов 2003а: Г. Китов. Долината на тракийските владетели (I). - *Археология*, 2003, 1, 13-28.

Китов 2003б: Г. Китов. Долината на тракийските владетели (II). - *Археология*, 2003, 2, 2842.

Китов 2005а: Г. Китов. Могилна архитектура. - В: Г. Китов, Д. Димитрова (съст.). *Земите на България - люлка на тракийската култура*, 2. София, 2005, 90-99.

Китов 2005б: Г. Китов. Долината на тракийските владетели. Варна, 2005.

Китов 2005с: Г. Китов. Аристократична Тракия - погребални обичаи и изкуство. - *Анали*, 2005, 1, 15-46.

Китов 2006а: Г. Китов. Тракийски могилини храмове. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, I, 2006, Казанлък, 82-113.

Китов 2006б: Г. Китов. Панагюрското съкровище. Варна, 2006.

Китов 2008: Г. Китов. Могили, храмове, гробници. Записки на един могилар. София, 2008.

Китов 2009: Г. Китов. Александровската гробница. Варна, 2009.

Койчев 2008а: А. Койчев. Тракийските храмове в Стрелча - възстановка, датировка и опит за определяне на владетелската принадлежност. - В: Д. Гергова (съст.) *Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičíkova*, София, 2008, 295-315.

Койчев 2008б: А. Койчев. Тракийските одриски царски погребения, храмове и гробници - опит за определяне на владетелската принадлежност (част II). - Археологически и исторически проучвания в Ново-

загорско, 2, 2008, 120-174.

Кузманов 2005: М. Кузманов. Конят в погребалния обред у траките (по материали от V-I в. пр.Хр.). - Хелис, 4, 2005, 98-107.

Маразов 1992: И. Маразов. Мит, ритуал и изкуство у траките. София, 1992.

Маразов 2005а: И. Маразов. Heterotopia на Древна Тракия: 1. Могила, гробница, погребални дарове. - МИФ 9: Тракия и околният свят, 2005, 73-121.

Маразов 2005б: И. Маразов. Могили, гробници, епос, иконография. - МИФ, 10: Съкровището, 2005, 93-126.

Маразов 2007: И. Маразов. Между Медуза и Хелиос. София, 2007.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия (опит за археологически прочит). София, 2002.

Рабаджиев 2005: К. Рабаджиев. "Съкровищата" в погребален контекст. - В: МИФ, 10: Съкровището, 2005, 142-147.

Рабаджиев 2010: К. Рабаджиев. Имагинерното пространство на траките: светът на отвъдното. - В: Сборник в памет на акад. проф. Д. П. Димитров (под печат).

Русева 1995: М. Русева. За някои термини използвани при публикуване на тракийската култова архитектура. - Анали, 1995, 3-4, 129-134.

Русева 2000: М. Русева. Тракийска култова архитектура в България. Ямбол, 2000.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. - В: Сборяново 1. София, 1997.

Стоянова 2008: Д. Стоянова. За хронологията на гробниците в могила Голяма Косматка. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 3, 2008, 92-107.

Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 1-116.

Фол 1994: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий. София, 1994.

Фол 2002: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга трета: Назоваване и вяра, София, 2002.

Фол 2000: В. Фол. Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия. София, 2000.

Фол 2003: В. Фол. Една възможна хипотеза. - В: Д. Димитрова (съст.) Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 225-233.

Фол 2004: В. Фол. Хероони-гробници-светилища. - В: Академични четения в чест на 110 г от рождението на проф. Янко Тодоров. Годишник на департамент Средиземноморски и източни изследвания - НБУ, 2, 2004, 191-197.

Фол 2005: В. Фол. Слънчевите двери - врата към Отвъд. - В: К. Рабаджиев (съст.). Stephanos

archaeologicos in honorem Prof. L. Getov (SAUS, Supl. 4). София, 2005, 705-710.

Христов 2008: И. Христов. Тракийският храм в м. Четинова могила - история на археологическото проучване. Крие ли тайни най-големият храм на траките? - В: И. Христов, Д. Анастасов, А. Ангелов. Тракийският храм в Старосел. История на проучванията, консервация и перспективи за археологическите проучвания в землището на Старосел. София, 2008, 5-12.

Христов 2010: И. Христов. Храмът на безсмъртните. Проучвания на монументални паметници в Северо-западната периферия на Одриското царство. Края на V - средата на IV век пр. Хр. София, 2010.

Чичикова 2002: М. Чичикова. Гробен наискос от Свещари. - В: Академични четения в чест на проф. Златозара Гочева. Годишник на департамент Средиземноморски и източни изследвания - НБУ, 1, 2002, 152-160.

Delemen 2006: I. Delemen. An Unplundered Chamber Tomb on Ganos Mountain in Southeastern Thrace. - American Journal of Archaeology, 110, 2006, 2, 251-273.

Dimitrova 2007: D. Dimitrova. The Temple in Horizont Tumulus in Central Bulgaria. - In: A. Iakovidou (ed.). Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the X. International Congress of Thracology Komotini-Alexandroupoli 18-23 October 2005. Athens, 2007, 135-139.

Fedak 1990: J. Fedak. Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era. Phoenix Supplementary Volume 24. Toronto, 1990.

Fol 2005: V. Fol. Heroons-Tombs-Sanctuaries. - Thracia, 16, 2005, 67-77.

Fol 2007: V. Fol. Thirty years later. - Thracia, 17, 2007. In honorem annorum LX Cirili Yordanov, 73-84.

Fol et al. 1986: A. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the village of Sveshtari. Sofia, 1986.

Gergova 1992: D. Gergova. The Problem of the "Plundered" Thracian Tombs and it's Proposed Solution: A New Method Applied during Excavations. - In: Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie. 100 Jahre nach Schliemann's Tod. Berlin, 1992, Sofia, 283-292.

Gimbutas 1991: M. Gimbutas. The Civilization of the Goddess: the world of Old Europe. San Francisco, 1991.

Jenkins 2006: I. Jenkins. Greek Architecture and its Sculpture in the British Museum. London, 2006.

Jeppesen 2002: K. Jeppesen. The Maussolleion At Halikarnassos. 5: The Superstructure. A comparative analysis of the Architectural, Sculptural, and Literary Evidence. Report of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum (Jutland Archaeological Society

Publications XV). Aarhus, 2002.

Kitov 1999: G. Kitov. Royal Insignia. Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rulers. - *Archaeologia Bulgarica*, 1999, 1, 1-20.

Kitov 2007: G. Kitov. Thracian Tumular Temples. - In: A. Iakovidou (ed.). *Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the X. International Congress of Thracology*, Komotini-Alexandroupoli 18-23 October 2005, Athens, 2007, 308-314.

Kitov, Krasteva 1994/1995: G. Kitov, M. Krasteva. The Thracian Grave and Cult complex in the Ostrousha tumulus near Shipka. - *Talanta*, 36-37, 1994/1995, 7-28.

Kurtz, Boardman 1971: D. Kurtz, J. Boardman. *Greek Burial Customs*. London, 1971.

Miller 1994: S. G. Miller. *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*. Mainz am Rhein, 1994.

Morris 1996: I. Morris. *Death-Ritual and Social Struc-*

ture in Classical Antiquity. Cambridge, 1996.

Nilsson 1952: M. P. Nilsson. Archaic Greek Temples with Fire-Places in their Interior. - In: M. P. Nilsson. *Opuscula selecta*, 2, Lund, 1952, 704-710.

Stoyanova 2007: D. Stoyanova. Barrel-Wedged Vault in the Tomb Architecture of Thrace. Models and Vogue. - In: *Thrace in the Graeco-Roman world* A. Iakovidou (ed.). *Proceedings of the X. International Congress of Thracology*, Komotini-Alexandroupoli 18-23 October 2005, Athens, 2007, 575-587.

Stoyanov, Stoyanova 2010: T. Stoyanov, D. Stoyanova. Early Tombs of Thrace. Questions of the Chronology and the Cultural Context. - In: O. Henry, U. Kelp (eds.). *Tumulus as Sema: Space, politics, culture and religion in the first millenium BC* (in press).

Theodossiev 1995: N. Theodossiev. The Sacred Mountain of the Ancient Thracians. - In: *Studia in Honorem Al. Fol (Thracia 11)*. Sofia, 1995, 371-384.

Thracian Tombs: Mausoleums, temples, Heroons? Part I (Abstract)

Kostadin Rabadjiev

This paper opens new discussion on Thracian tombs and their interpretation as a sacred space for burial practices and sacrificial rituals. First, this is the problem about the royal tombs in Thrace. Their dates proved to be mainly after the mid-fourth century BC and in the first half of the third century BC, after the collapse of the Odrysian Kingdom. Thus, they could hardly be related to Odrysian kings, as it has been attempted. We do find tombs near the new political centers in Hellenistic Thrace, and we need to set criteria for the identification of the royal ones. The next question concerns the influences in their use; they continue the traditions of planning of ritual space, attested in megalithic burial structures, the Early Iron Age dolmens, but differ in construction and decoration principles that belong to the Hellenistic fashion. Therefore, this first part of the paper deals with the problem of modern interpretations of tombs and ideas about their religious functions. Some authors

consider the entrance/dromos to the burial chamber as an evidence for a multiple use, as it is the case with mausoleums, and define the tombs as such. Later this was used to classify the Thracian tombs as temples, a place for religious ceremonies before and after the burial, or even as a place for the king's initiation and enthronation ceremonies, and for his deification after his death. The grounds for such ideas are discussed and the analysis indicates that neither the tomb (the burial chamber) was accessible after the burial, nor the temple-like façade could be a good reason to interpret the tomb as a temple. The Thracian monuments, the archaeological study of rituals and burial practices, the decoration inside them, and the written testimonies of Greek observers all provide a varied picture of eschatological ideas that differed from those of the neighbors. The question about to what extent they differed and what were the differences will be discussed in the second part of the paper.

Към характеристиката на градоустройството на *Serdica*

Венцислав Динчев

В статия, публикувана в предната книжка на списание „Археология”, анализирах наличните данни за комплекса на централния площад на *Serdica* и изложих изводи и предположения за вида, границите и етапите му на развитие, както и за устройството и хронологията на някои от основните му компоненти (Динчев 2010, 24-40). В хода на работата по тази статия се очертах възможности за изследване и на други важни въпроси, свързани с планирането и уличната мрежа на *Serdica*. Цел на настоящата статия е реализацията на тези възможности. Преди това обаче ще представя в резюмиран вид някои аспекти от характеристиката на самия площаден комплекс, без които поставената тук цел е трудно изпълнима.

Днес може да се потвърди, че установеното при проучванията през 50-те години на миналия век площадно пространство (Иванов, Бобчев 1964, 10-13, 52-53), е част от ареата на централния площад на *Serdica*. Нейната източна граница е определена от прилежащите фасади на сграда „I” и сграда „II”, а южната ѝ граница - чрез трасето на декуманус „Ж” и от частично разкритата сграда „IV” (обр. 1)¹. Може да се приеме, че северна граница на ареата дава предполагаемият декуманус „И”. За неговото трасе в зоната на площадния комплекс има два варианта. Според първия, улицата минава непосредствено на север от сграда „I” и съседната на изток сграда „VIII”. Според втория, между улицата и споменатите сгради има необичайно широк портик². От двата варианта за трасето на

декуманус „И” в зоната на площадния комплекс следват две възможности за размера на ареата по линията север-юг: към 74 м или 250 римски стъпки; към 83 м или 280 римски стъпки (обр. 1). Засега западната граница не може да бъде сигурно определена, но мнението на първите проучватели, че ширината (запад-изток) на ареата е едва 26 м (Иванов, Бобчев 1964, 10, 44) може да се ревизира. То се базира на частично разкритите останки от сграда „VI”, за която се твърди, че е „разположена покрай западната страна на форума” (пак там, с. 44). Смятам, че тази сграда не е била покрай, а върху ареата (обр. 1). Има достатъчно основания да се допусне, че ареата е с близка до квадрат форма и че *Serdica* е имала агора (*agora*) по гръцки образец, а не форум (*forum*) по италиански модел (Динчев 2010, 28-29). Фактът, че в изследваната площ на ареата, под нивото на настилната ѝ, са разкрити само останки от канал и водопровод (Иванов, Бобчев 1964, 10-13), предполага планирането и съоръжаването ѝ тук да е още с появата на града през първата половина на II в. Към края на III - началото на IV в. в южния край на ареата е издигнат масивен, може би двуетажен портик-аркада (Динчев 2010, 29-30; вж. тук обр. 1).

Целият площаден комплекс вероятно също е имал правоъгълни очертания и е бил ограничен от четири улици. Известната му източна граница е кардо „3” (обр. 1). Източният площаден сектор, който може би е най-значителен по площ, е разделен на две почти равни части от декуманус „Е”. Може да се допусне, че южната граница на агората е по косвено засвидетелствания декуманус „К”³. Отвън, югозападно от

¹ Условните означения на сградите и улиците са дадени по първичната публикация за проучването на площадния комплекс (Иванов, Бобчев 1964).

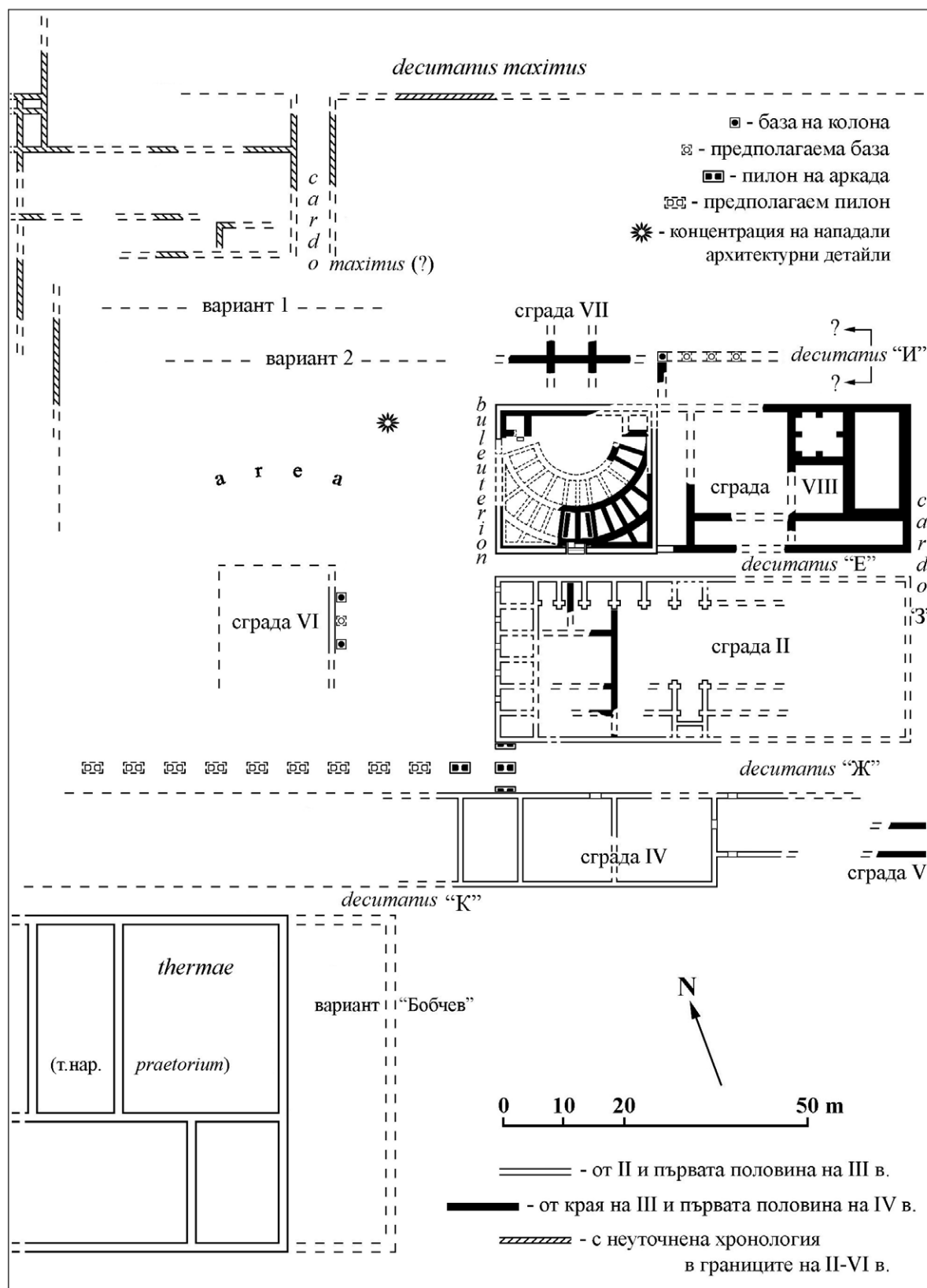
² Условното означение „И” за този декуманус е мое, в съответствие с означенията в първичната публикация. Още нейните автори допускат, че северно от разкритите останки в източния площаден сектор има „улица с посока изток-запад”, която, според тях, е минавала северно от един портик, принадлежащ на сграда „VIII” (Иванов, Бобчев 1964, 50), с ширина над 9 м (?). Съществува обаче и друга възможност – установената колонада да принадлежи на портик към неразкритата сграда в северна посока, а декуманус „И” да минава между този портик и северните фасади на булев-

териона и сграда „VIII” (Динчев 2010, 26-28; вж. тук обр. 1).

³ Означението „К” е мое. Предположението за декуманус „К” е следствие от ситуирането на разкритите останки в южния площаден сектор и тези от т. нар. преториум (Бобчев 1943, табл. V; Иванов, Бобчев 1964, табл. I; вж. тук обр. 1). Този декуманус въпреки присъства на някои от известните общи планове с уличната мрежа на *Serdica* (напр.: Бобчев 1989, 54-55, обр. 6/1-3; Станчева, 1989, 15, обр. 4; вж. тук обр. 2 1, 2 2 и 3 3), но не е коментиран в съответните публикации.

комплекса на агората остава т. нар. преториум - най-голямата от досега известните постройки на *Serdica* изобщо (обр. 1). Границите на агора-

та в северна и западна посока не са сигурни. Съществува предположение, че известният *decumanus maximus*, свързващ източната и западната



Обр. 1. План на комплекса на агората на *Serdica* (по Динчев 2010, 27, обр. 2)
Fig. 1. Plan of the agora complex of *Serdica* (after Динчев 2010, 27, fig. 2)

градски порти, е „улицата, която е тангирала от север градския площад” (Иванов 1972, 364). То обаче ми се струва малко вероятно, дори ако в него се има предвид северната граница на комплекса на агората, а не на ареата. Изглежда, че една косвено засвидетелстваната двуетажна сграда (*basilica civilis* ?) е била в центъра на северния площаден сектор⁴.

Местният булевтерион (*bouleuterion*), който е непосредствено на изток от ареата, е единствената засега постройка от агората на *Serdica* със сигурно установено предназначение (Иванов, Бобчев 1964, 17-27, 53; Бояджиев 2002, 135-139). В известната му сграда (сграда „I”) могат да се разграничат два основни строителни периода, вторият от които бележи появата в нея на масивна кавея (обр. 1). Първият може да се отнесе към края на II в., а вторият - към края на III в. Може да се допусне още, че булевтерионът на *Serdica* има още един, по-ранен период, свързан с останките, регистрирани под известната му сграда (Динчев 2010, 31-34). Повечето от останалите частично разкрити сгради на север, изток и юг от булевтериона се отнасят към края на III - първата половина на IV в. Интересно е, че с някои от тях се застрояват улици в и по границите на площадния комплекс (обр. 1). Към края на IV - началото на V в. върху останки на сграда „II” в източния сектор (южно от булевтериона) е издигната сграда „III” - обществена баня, чието централно помещение (т. нар. ротонда) по-късно е преустроено в запазената до наши дни църква „Св. Георги”. Все още не е сигурно дали тази сграда е свързана с последния етап от функционирането на площадния комплекс, т.е. не е изключено тя да е издигната след неговото изоставяне. Във всеки случай средата на V в., когато изглежда приключва автентичното използване на сграда „III”, е крайната възможна хронологическа граница за функционирането на агората на *Serdica* (Динчев 2010, 34-37).

Едва ли може да има съмнение, че при началното регулярно планиране през първата половина на II в., уличната мрежа и комплексът на агората са били неразривно свързани и взаимно обуславящи се. Общата им ориентация с 8 градуса отклонение от север към североизток (Иванов, Бобчев 1964, 53), явно датира от същото време. Значимите събития в градския живот през следващите десетилетия и столетия обаче

са довели до промени не само във вида и оформлението на агората, но и в общия градски план и в уличната мрежа. Такова събитие е например изграждането на първата градска крепост, засвидетелствано с официални надписи от 176-180 г. (Станчева 1972, 51-54; Станчева 1975, 30-36; Mihailov 1976, 21-24) Изясняването на принципите на началното планиране и улично устройство, както и на по-късните промени в тях, бе възпрепятствано досега по различни причини - поради озоваването на сердикийските останки в центъра на съвременната ни столица и екстремните обстоятелства на проучването им, но също така и поради липсата на публикации или непълните публикации за много от проучените останки. По-долу ще се опитам да представя и интерпретирам актуалната информация по тези важни за градоустройството на *Serdica* въпроси. Ще започна с главните улици.

Какви са мненията в историографията за главните улици на *Serdica*? По-лесен днес изглежда въпросът за *decumanus maximus*. Западната и източната порта на градската крепост са известни (обр. 3а, 3б и 5). Изследвани са и участъци от свързващата ги улица. За ширината ѝ се съобщава, че е „8,43 м”, без да се уточнява къде (Stančeva 1987, 66), и „7,50 м” (Станчева 1994, 64) или „7,60 м” (Шалганов, Кирова 2010, 24, № 20) в участъка при източната порта. Няма съмнение, че това е важна артерия. За разлика от повечето сердикийски улици, тя има тротоари и портици, с които ширината ѝ достига „около 11,80 м” (Бобчев, 1989, 44). Тези данни и обстоятелството, че свързва двете споменати порти, я доказват като *decumanus maximus*. Така е възприета тя и в научната литература. Изключение е само мнението на С. Бобчев, според което декуманус „I”, т.е. декуманусът северно и в близост до булевтериона „е бил главна улица през II-IV в.” (Бобчев 1989, 48, 54-55, обр. 6/1, 2; виж тук обр. 2 1-2). Това мнение е несъстоятелно дори само поради факта, че трасето на декуманус „I” в зоната на агората е застроено още през IV в. - чрез сграда „VII” и други пристройки на изток от ареата (Иванов, Бобчев 1964, 49-50; Динчев 2010, 34, 37; виж тук обр. 1 и 5).

Представеният по-горе *decumanus maximus* обаче е трасиран с изграждането на градската крепост в 70-те години на II в. и не е началният *decumanus maximus* на *Serdica*. В сектора на източната порта е установено, че „на около 10 м” южно от известния *decumanus maximus* крепостната стена стъпва върху настилка и канал на по-ранна улица със същата ориентация.

⁴ Струпването на архитектурни детайли, регистрирано при северозападния ъгъл на дн. хотел „Шератон” (Иванов, Бобчев 1964, 43-49), е свидетелство за тази сграда (Динчев 2010, 28, 30, 34; вж. тук обр. 1).

Предполага се, че тя е началният *decumanus maximus* (Stančeva 1987, 67-68; Станчева 1989, 13). Предвид наличните данни, обявяването на тази улица за главна е прибързано, но е ясно, че когато тя е използвана, известният *decumanus maximus* между източната и западната порта не е съществувал. По-ранната улица - декуманус „Л”⁵, е по-близо до комплекса на агората, но вероятността да го е тангирала от север също не е голяма, тъй като отстоянието ѝ от ареата е значително (обр. 4 и 5). Съществуват ли други възможности за припознаване на началния *decumanus maximus*? Фактът, че ареата запазва мястото си при мащабното строителство в града през 70-те години на II в., насочва към идеята за отъждествяване на началния *decumanus maximus* с някоя от достигащите ареата улици - декуманите „И”, „Е” и „Ж” (обр. 1 и 4).

Ранните строителни останки от римската епоха предполагат „една ширина от 11,22 м” за ранния декуманус „Е” (Иванов, Бобчев 1964, 15-16). Според проучвателите, „обаче такава ширина не е възможна... предвид ширината на улица Ж (9,8 м), която е по-важна улица” (пак там, 16). По-късно, когато ширината на декуманус „Е” източно от ареата е сведена до 3,22 м - чрез изграждането на известната сграда на булевтериона от север и на сграда „П” от юг (обр. 1 и 5), въпросният декуманус „Ж” действително става по-важна улица, но това не доказва, че значението и съотношението им е било същото и преди края на II в. Съобщението в друга публикация, че „паважът на античната улица северно от църквата „Св. Георги” (на декуманус „Е” - бел. В.Д.)... минава под основите на кръглата кула на източния край на улицата” (Бобчев 1989, 51), потвърждава ранната дата, добрия стандарт на устройство и значителната първоначална дължина на декуманус „Е”. Според конкретните описания и обнародваните планове (Иванов, Бобчев 1964, 17, табл. II, III), ширината на декуманус „Ж” е с 0,30-0,40 м по-малка от посочената в горния цитат. Към края на III - нач. на IV в. връзката на тази улица с югоизточния тъгъл на площадната арка е оформена чрез двупроходна арка (Иванов, Бобчев 1964, 14, 17, 53-54; Станчева 1994, 63-64). Ширината на декуманус „И”, при положение, че е непосредствено на север от булевтериона и сграда „VIII”⁶, ще е била колкото тази на декуманус „Ж” - около 9,40-9,50 м⁷. Ситуирането на

декуманите „И”, „Е” и „Ж” спрямо площадната арка дава позиционно предимство на „Е” пред другите два (обр. 4). Това предимство и по-голямата ширина (11,22 м)⁸, ме карат да мисля, че именно „Е” е с най-големи шансове за начален *decumanus maximus* на *Serdica*.

Предполага се, че другата главна улица на *Serdica* - *cardo maximus*, първоначално е била с праволинейно трасе по цялото си протежение (Бобчев 1989, 44, 53-54, обр. 6; виж тук обр. 2а), което изглежда резонно. Реалната ни информация за *cardo maximus* обаче е благодарение на установената северна градска порта. Мястото на портата - в скосения северозападен сектор на крепостта, особеностите в ориентацията на сградите в прилежащата градска зона (обр. 2 2, 3 1, 3 2 и 5) и една „разчистена част от римска улица”, ориентирана към портата (Гатев 1970, 78; Бобчев 1989, 42; Шалганов, Кирова 2010, 24-25), показват, че към и след края на II в. *cardo maximus* не е с праволинейно трасе. След портата улицата се е отправяла на югоизток, като в неуточнен все още пункт в северната градска зона е променяла с чупка трасето си и е поемала на юг⁹. Неизвестността на въпросния пункт, както и на мястото на южната градска порта, са причина за наличието на две мнения относно локализацията на *cardo maximus* в централната и в южната градски зони. Според С. Бобчев, трасето на *cardo maximus* съвпада с оста на предполагаемите от него „форум” и „преториум” (Бобчев 1984, 4; Бобчев 1989, 44, 54, обр. 6; виж тук обр. 2б). Без оглед на несъстоятелността на тезата за „форума” (Динчев 2010, 26, 28-29) и на интерпретацията на „преториума”, може да се уточни, че в случая като *cardo maximus* се визира улица, съвпадаща приблизително с трасето на днешния бул. „Мария Луиза” (преди „Г. Димитров”), която тук означавам условно кардо „М” (обр. 4 и 5). Данните за нея се изчерпват със съобщението, че на няколко места са открити „паважни плочи” или „паважни блокове от улична настилка на различни нива” (Бобчев 1964, 117-118, табл. I, IX). Според М. Станчева,

1964, 49); разликата в трасетата на спомената стена на сграда „VII” и стилобата на по-ранния портик източно от нея и северно от сграда „VIII” - около 0,5 м (пак там, 76, табл. XXVII).

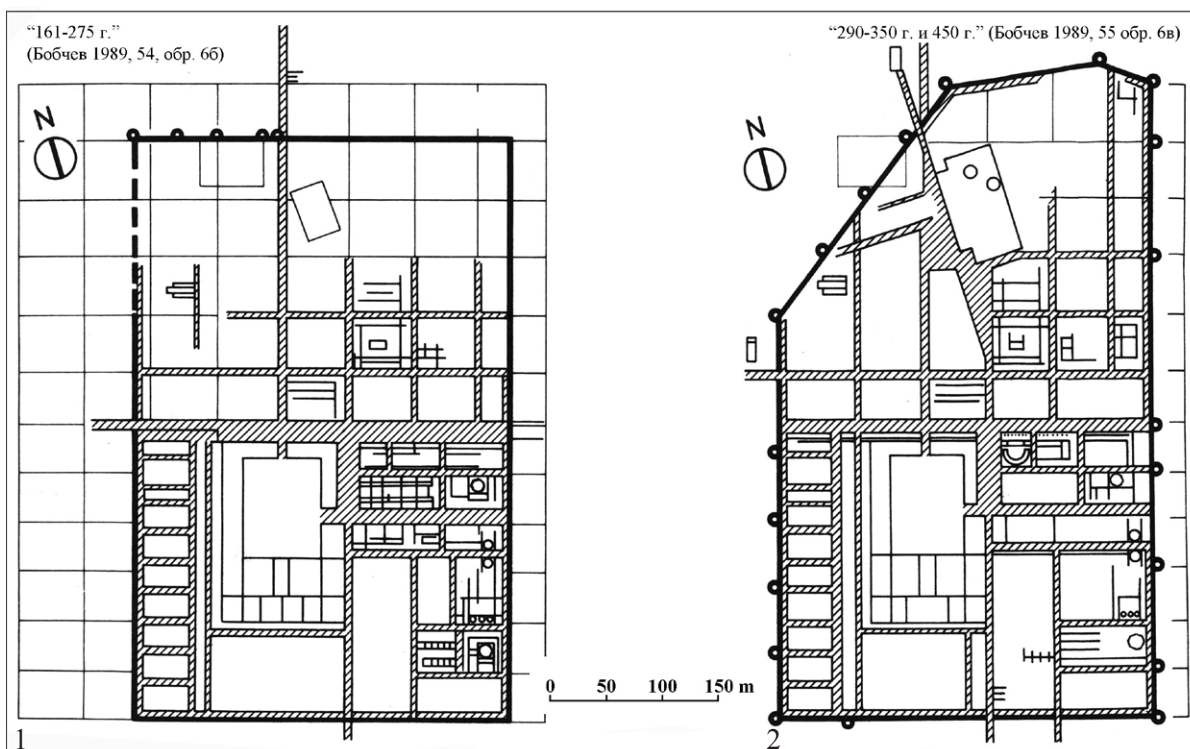
⁸ Възможно е в тези 11,22 м да са влизали и някакви тротоари, чиито останки не са запазени. Това впрочем е допустимо и за останалите синхронни улици, включително за началните декумани „Ж” и „И”.

⁹ Споменатата „част от римска улица” (Гатев 1970, 78) с „улични паважи” (Бобчев 1989, 42), предполагаема като участък от *cardo maximus* (Шалганов, Кирова 2010, 24-25), е установена през 1968 г. на мястото на подлеза до „Баня баши джамия”, т.е. сравнително близо до портата. За съжаление, няма друга обнародвана информация за този вероятен участък от *cardo maximus*.

⁵ Означението „Л” е мое.

⁶ Вж. по-горе бел. 2.

⁷ Ширината на т.нар. портик към сграда VIII, т.е. на декуманус „И” (според обсъжданата тук възможност), се получава като сума от: отстоянието на разкритата дълга стена (запад-изток) на сграда „VII” от булевтериона (обр. 1) - 8,9 м (Иванов, Бобчев



Обр. 2 1-2. Общи планове на С. Бобчев за римска и късноримска *Serdica*
 Fig. 2 1-2. General plans of S. Bobchev for the Roman and the Late Roman *Serdica*

cardo maximus е улица, разположена на изток от горната, която минава покрай т.нар. преториум и достига от юг „до югоизточната част на форума”. В разкрития си участък в южната градска зона ширината на тази улица е 4,80 м (Станчева 1983, 24; Stančeva 1987, 64, 66, 68, fig. 4; Станчева 1989, 13). Това мнение за *cardo maximus* има повече поддръжници (Гладичева и др. 1976, 68; Шалганов, Кирова 2010, 25, 32, № 21, обр. 3), някои от които обаче съобщават, че ширината на улицата е 6,50 м (Шалганов, Кирова 2010, 25). Съгласно известните общи планове с уличната мрежа на *Serdica* (напр.: Бобчев 1989, 54-55, обр. 6; Станчева 1989, 15 обр. 4; виж тук обр. 2 2 и 3 2), продължението на трасето на тази улица съвпада с това на улица „А”, установена при отдавнашните проучвания в северната градска зона (Бобчев 1964, 111-112, 114, табл. I-III). Предполагамата му ширина там е 5,95 м (Бобчев 1964, 117). Редно е да се посочи, че и С. Бобчев споменава за „една нова главна улица” от края на II в., визирайки същата улица „А”, но, според него, тя не подбива значението на „първоначалния *cardo maximus*” (Бобчев 1989, 44, 54-55, обр. 6; виж тук обр. 2 2). В северната градска зона отстоянието между трасетата на двете съседни улици, определяни като *cardo maximus*, е приблизително 53 м (Бобчев 1964, 117; виж тук обр. 2 2 и 3 2). Толкова би следва-

ло да е то и в южната градска зона¹⁰.

Новата, представена по-горе теза за конфигурацията на ареата и на целия площаден комплекс (Динчев 2010, 28-31; вж. тук обр. 1) налага известна модификация на двете мнения за *cardo maximus*. Така с оглед на първото (на С. Бобчев), трасето на главната улица - в случая кардо „М”, би следвало да задава западната граница на агората. При този вариант главната улица ще прекъсва в площта на т.нар. преториум, югозападно от агората (обр. 4 и 5). С оглед на второто мнение (на М. Станчева, Н. Кирова и К. Шалганов), трасето на *cardo maximus* - в случая кардо „А”, би следвало да е в близост до оста на ареата по линията север-юг. При този вариант главната улица ще прекъсва в площта на агората и ще тангира от изток т.нар. преториум (обр. 1, 4 и 5). Вторият вариант е по-приемлив, като съставен елемент на една обща концепция за планиране. Категоричното му утвърждаване обаче, би било прибързано. Предпазливият днес подход към определянето на *cardo maximus* се обуславя както от факта, че южната градска порта все още не е разкрита,

¹⁰ М. Станчева споменава, че отстоянието между двете улици в южната градска зона е към 40 м (Stančeva 1987, 64), но тя не се базира на конкретно измерване между установени или предполагаеми улични трасета, а се позовава, при това не съвсем ясно, на публикация на С. Бобчев от началото на 40-те години на миналия век.

така и от възможността за промени в трасето на *cardo maximus* (подобно на *decumanus maximus*) във връзка с изграждането на градската крепост или с някакви други обстоятелства. Към разсъждения за подобна възможност подтиква сравнението на данните за улицата, предположена от М. Станчева и други изследователи като главна, със сведенията за останалите изследвани улици¹¹.

Данните за останалите изследвани улици на *Serdica* също показват или поне подсказват, че част от тях са трасирани по-късно от други и че началният градоустройствен план е претърпял промени при развитието на града през римската, късноримската и ранновизантийската епоха.

Единствената досега хипотеза за принципите на общото планиране на *Serdica* и за устройването на уличната ѝ мрежа принадлежи на С. Бобчев. Тя се базира на резултатите от проучванията през 50-те години на миналия век в североизточната зона на укрепения град. Тук са установени няколко улици - *decumani* и *cardines*, включително споменатите „кандидати“ за *cardo maximus* (обр. 2 1, 2 2, 3 2, 4 и 5). Трасетата на тези улици - взаимно успоредни или перпендикулярни, идентичното им устройство - с настилки от „паважни блокове“ и зида ни канали по надлъжните им оси, и еднаквата им ширина - по 5,92/5,95 м, доказват общото им трасиране по време на една планировъчна кампания (Бобчев 1964, 109-124). Изключение е улицата покрай източната крепостна стена (*via sagularis*), чиято ширина е 3,85 м (пак там, 121), а също и известният, представеният по-горе *decumanus maximus*. Тези две улици са трасирани с изграждането на крепостта. С точно

установени размери са инсулите от редицата непосредствено на север от известния *decumanus maximus*. По линията север-юг те са еднакви - по 44,40 м (по около 150 римски стъпки). По линията запад-изток размерите им се различават: 29,50 м (100 римски стъпки) при инсулата до източната крепостна стена; 49,70 м (почти 170 римски стъпки) при следващата на запад инсула между кардо „Г“ и кардо „В“; 53,30 м (към 180 римски стъпки) при следващата инсула между кардо „В“ и кардо „А“; вероятно 53,25 м при следващата инсула между кардо „А“ и кардо „М“ (Бобчев 1964, 114, 117, 122-123). От краткото съобщение за установяването на декуманус „Д“ - вторият на север от известния *decumanus maximus* (пак там, 119), и от общия план в съответната публикация (пак там, табл. I) може да се допусне, че двете инсули в източния край на втората на север редица запазват посочените по-горе размери. Втората на север инсула между кардо „В“ и кардо „А“ обаче е скъсена и ограничена в северна посока „от един твърде масивен зид с посока косо на установената“ при останалите улици¹². Използваните в този зид споллии „от II-III в.“ свидетелстват за по-късната му дата (пак там, 115, 120; виж тук обр. 2 2, 3 2 и 5).

Важен е фактът, че „паважните блокове“ на някои от установените декумани, „водещи към източната крепостна стена, преминават под“ нея (Бобчев 1964, 123-124). В случая това е крепостната стена в *opus mixtum* (пак там, 123-124, 128, табл. VII), т.е. късноримската крепостна стена, която обаче надстроява останките на първата крепостна стена на *Serdica* (напр. Бояджиев 2000, 95). Следователно може да се допусне, че трасирането на тези и на останалите улици с идентично устройство и ширина в тази зона е станало още с първото планиране на града в началото на II в. (обр. 4) Друг е въпросът дали всички начални улици са запазени при градоустройствените промени в и след 70-те години на II в.

С. Бобчев приема, че „в основата на уличната мрежа на първоначалното квартално разпределение“ в централната градска зона е инсула с размери 180 x 150 римски стъпки, т.е. прил. 53 (запад-изток) x 44 м. Това разпределение пасва добре за неизследваната тогава западна част на централната зона (Бобчев 1964, 122-123).

¹¹ Изследваните улични настилки в *Serdica* са с много и различни споллии. Изключение е само разкритият в южната градска зона участък от улицата, предположена като *cardo maximus*. Настилката тук е в оригиналния си вид, с „големи правилни блокове“ (Станчева 1983, 24; Stančeva 1987, 66; Станчева 1989, 13). Добрият вид на тази настилка изглежда е мотивирал М. Станчева и други изследователи за определянето на самата улица като *cardo maximus*. Добрият, оригиналният вид на настилката обаче може да се тълкува като косвено свидетелство и за това, че тя... е била изоставена след не особено продължителна експлоатация. Вероятно още към края на III - началото на IV в. тя вече е била засипана. В противен случай (ако е използвана след края на III в.) в нея би имало споллии - като в останалите установени улични настилки, или пък (ако е изоставена в края на III - началото на IV в.) големите ѝ „правилни блокове“ щяха да се преизползват в късноантичните сердишки градежи. Изложените съображения ще са валидни и при една по-късна дата на полагането на тази настилка, което също не е изключено. Ако тя например е положена към края на III - началото на IV в., използването ѝ едва ли ще е продължило след края на IV в. В първото кратко съобщение за проучването ѝ се споменава, че „е открита в състоянието, в което е била след IV в.“ (Гладичева и др. 1976, 68), но не се посочени аргументи в подкрепа на тази датировка.

¹² Дължината на западната граница на тази инсула, мерена до косия зид, е 42 м (Бобчев 1964, 115, табл. I). Вероятното наличие на улица с ориентацията на косия зид и южно от него (пак там, 120) обаче означава, че реалният размер на инсулата от запад е с 5-6 м по-малко.

Съобщението пък, „че на 18 м” пред (вън от) източната крепостна стена са открити „антични зидове с посока север-юг” (пак там, 124), предполага първоначални стандартни размери по линията запад-изток и за стеснените тук впоследствие (при изграждането на крепостта) инсули. Според автора, „южно от *via principalis* (от известния *decumanus maximus* – бел. В. Д.) тази система изглежда да е приложена само в един ред блокове (инсули – бел. В. Д.), защото още по на юг тя е нарушена още в самото начало на градското планиране около комплекса „Св. Георги” (пак там, 123). В случая се имат предвид различните ширини на и по-малките разстояния (север-юг) между декумани „И”, „Е” и „Ж”, както и трасето на кардо „3”, което не съвпада с трасетата на известните *cardines* в североизточната градска зона (обр. 2а, 2б и 5). В това, отразяващ съответните проучвания, има детайлни описания и богата графична документация, но, за съжаление, няма прецизни данни за ситуирането на инсулите от двете страни на известния *decumanus maximus* спрямо „комплекса Св. Георги”, т.е. спрямо комплекса на агората¹³.

В по-късна публикация С. Бобчев потвърждава изводите си: „с установяване на точната ширина на главната улица и при наличието на ограничителен зид към (друга – бел. В.Д.) антична улица на 44,30 м южно... може с положителност да се приеме, че южно от тази главна улица редицата инсули са били също 6 на брой и са били със същите размери като тези северно от нея”. Размерът от по 53 м (запад-изток) за всяка от тях „се потвърждава и от откритите в миналото и напоследък зидове с посока север-юг и с положението на улиците помежду им”. (Бобчев 1989, 51-52). В същата публикация е даден и план с останки от инсулата южно от *decumanus maximus*, между кардо „А” и кардо „М” (пак там, 51, обр. 4). В този план обаче не са разграничени отделните строителни периоди

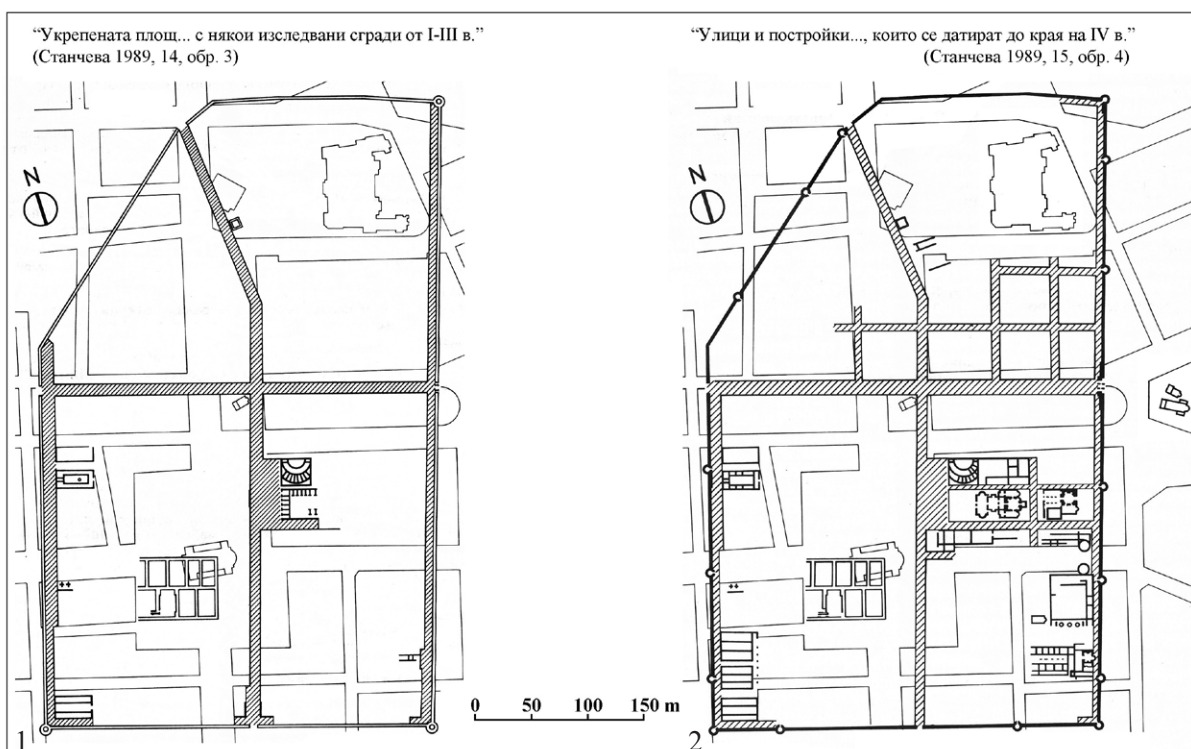
и поради това интерпретацията му не може да е сигурна.

Обстоятелството, че в представената концепция инсулите покрай западната крепостна стена (за разлика от тези покрай източната крепостна стена) са със стандартни размери по линията запад-изток – по около 53 м (180 римски стъпки), предполага приоритетно съобразяване на фортификационното строителство през 70-те години на II в. със западната зона на първоначално планираната градска площ. За да обоснове централното положение на т.нар. преториум, С. Бобчев обаче допуска наличието на още две редици (север-юг) инсули и съответни улици от началото на II в., които, според него, са останали пред (вън от) западната крепостна стена в края на II в. (Бобчев 1964, 124, 133, табл. XIV; Бобчев 1989, 54, обр. 6; вж. тук обр. 2 I) При осъществяването досега изобщо проучвания в терените непосредствено на запад от крепостта на *Serdica* са установени останки от отделни постройки, а също и гробни съоръжения (напр.: Бобчев 1943, 20, № 11; Рогева 1983; Станчева 1985, 116-117; Шалганов, Кирова 2010, 27-32, № 356, 47, 51, 64-67, обр. 2, 3), но няма данни за включването на тези терени в античната градска регулация и улична мрежа (вж. напр. Бояджиев 2002, 125-126)¹⁴.

От нееднократно споменаваните улици, преминаващи през и край източната част на агората, досега не е разгледано само кардо „3”. То ограничава от изток известния комплекс на агората (обр. 1). Ширината му е 5,00 м. Установената му настилка е с големи, полуобработени каменни плочи с неправилна форма. Предполага се, че това е първоначалната настилка на кардото „от II в.” и че уличното ниво с тази настилка се е запазило през следващите векове, въпреки повдигането на нивата в прилежащите терени (Stančeva 1987, 67, fig. 5; Станчева 1994, 63). Обнародваните данни не дават възможност да се прецизира началната дата на това кардо. Прави обаче впечатление, че продължението на трасето му в северна посока не просто не съвпада с някое от трасетата на съседните улици „В” и „Г”, а минава по средата на инсулите между тях (Бобчев 1964, 111-112, 120, табл. I-III, VI; Станчева, 1989, 15, обр. 4; Бобчев 1989, 54-55, обр. 6/1-3; Шалганов, Кирова 2010, 30, 32, обр.

¹³ В общия план към частта в този том за проучването на комплекса на античния градски площад е дадено разстоянието между южната строителна линия на сградата на ЦУМ и Министерския съвет и северната строителна линия на сградата на х-л „Балкан” („Шератон”) и Президентството (Иванов, Бобчев 1964, табл. I), но не е дадено например точното разстояние между установеното трасе на южната граница на инсулите северно от *decumanus maximus* и установеното трасе на северните фасади на булеварта и сграда VIII. В по-късно съобщение се споменава за „дълга стена, почти успоредна на южното лице на ЦУМ и на 9 м от него” (Бобчев 1989, 42, № 69). Въпросната стена вероятно е южна фасада на сграда в инсула северно от *decumanus maximus*. И това съобщение обаче не е достатъчно за прецизиране на посоченото разстояние, което е важно за възстановката на плана на централната градска зона.

¹⁴ Определено повече са установените досега постройки и съоръжения от римската епоха в терените на изток от крепостта на *Serdica*, като някои от тези постройки са с ориентацията на уличната мрежа (виж напр.: Бобчев 1989, 51; Динчев, Гатев 1999, 50-54; Шалганов, Кирова 2010, 27-30, № 38, 41, 50, обр. 2; виж и препратките там). Няма обаче безспорни данни и за тяхното реално включване в античната градска регулация и улична мрежа.



Обр. 3 1-2. Общи планове на М. Станчева за римска и късноримска Serdica
Fig. 3 1-2. General plans of M. Stancheva for the Roman and the Late Roman Serdica

2, 3; вж. тук обр. 2 1, 2 2, 3 2 и 5). Подобно разминаване е несъвместимо с правилното общо планиране, каквото по презумпция би следвало да е началното планиране на римска Serdica. Следователно може да се допусне, че кардо „3” е по-късно от повечето представени по-горе *cardines*, включително от „В” и „Г”. Това означава, че в хипотетичната възстановка на първоначалния план на Serdica, източната граница на комплекса на агората ще се определи от продължението на кардо „В” в южна посока. То минава в близост до източната стена на известната сграда на булевтериона, под която се предполага по-ранна сграда със същите функции (обр. 4 и 5).

Някои изследвани през втората половина на миналия век антични и късноантични улици на Serdica също бяха представени в предходното изложение - ранният декуманус „Л”, засечен засега само под източната крепостна стена (южно от източната порта), и разкритият в южната градска зона участък от кардото, предполагаан от М. Станчева като *cardo maximus* (обр. 4). Още няколко улици са установени и отчасти изследвани по това време в западната градска зона.

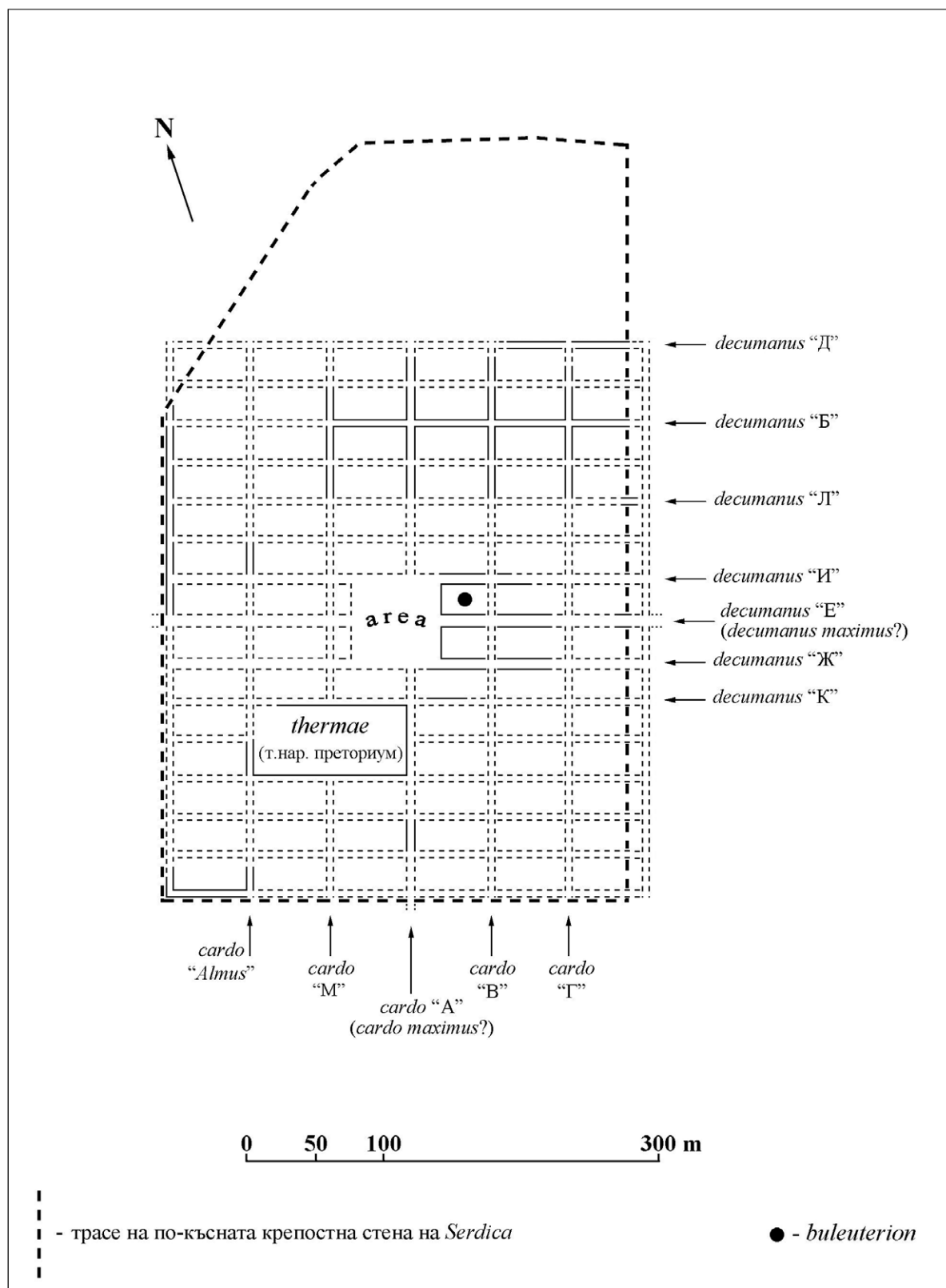
Под днешния бул. „Тодор Александров” (преди – ул. „Найчо Цанов”, а още по-преди – ул. „Нишка”) е изследван участък от т.нар. *decumanus Naissus* „с дължина над 60 м” (Stančeva

1987, 66)¹⁵. Това е най-значителният разкритан досега уличен участък в Serdica изобщо. Този декуманус е първият на юг от известния *decumanus maximus*, като разстоянието помежду им е 43 м. Неговата настилка е частично запазена - предимно над канала по надлъжната му ос. Ширината му се определя на 6,36 м (Stančeva 1987, 66-67; вж. и Станчева 1985, 58-60, обр. 19). В съобщение за последното по време проучване обаче се посочва, че ширината на улицата е 9 м, като „в късната античност” тя е намалена на места поради застрояване на уличното платно. В близост до агората улицата е изцяло блокирана чрез една „голяма сграда” (Григорова 1985, 110-111). Нова публикация пък съобщава за „разкрита дължина ок. 90 м” при ширина 6,40 м в западния изследван участък и 8,00 м в източния изследван участък на тази улица (Шалганов, Кирова 2010, 25, № 236). Установен е и следващият декуманус на юг от декуманус „Naissus”. Разстоянието помежду им е 22 м. За разлика от декуманус „Naissus”, трасето на намиращия се на юг от него декуманус е в ос с една от кулите по западната крепостна стена (Stančeva 1987, 66-67). Не са обнародвани други данни за тази улица. В западната зона на укрепената Serdica са изследвани участъци от още две улици, които, за разлика от горните, са с посока север-юг. Едната е западната *via sagu-*

¹⁵ „Decumanus Naissus” е условно название на проучвателите.

laris, т.е. улицата покрай западната крепостна стена. Установената ѝ ширина варира, като максимално достига до 9 м. Предполага се, че това е първоначалната ширина на западната *via*

sagularis, която впоследствие е била редуцирана на различни места в различна степен поради застрояване на уличното платно (Stančeva 1987, 66, 68, fig. 6; Станчева 1989, 21, 34, бел. 100;



Обр. 4. Хипотетична възстановка на началния градоустройствен план на Serdica (първа половина на II в.)
Fig. 4. Hypothetical reconstruction of the initial urban planning of Serdica (the first half of the 2nd c. AD)

Шалганов, Кирова 2010, 25, № 22; вж. и: Станчева, Фърков 1977, 250, 253, 254, бел. 7, обр. 2, 3; Станчева 1985, 57-58). За другата установена улица със същата посока - т.нар. *cardo Almus*¹⁶, се посочва, че е първата на запад от *via sagularis* (Stančeva 1987, 67), но няма данни за разстоянието между тях. Ширината на кардо „*Almus*” се определя на 5,40 м (ibidem, 67), на 5,50 м (Шалганов, Кирова 2010, 25, № 236) или на 5,70 м (Григорова 1985, 111). Изглежда към същото кардо принадлежат по-рано установени улични участъци в южната градска зона (Бобчев 1943, 23, 28, табл. IV, №№ 24, 37; Бобчев 1989, 42, № 58), чиито характеристики и хронология обаче не са изяснени. Разкритото кръстовище на декуманус „*Naissus*” и кардо „*Almus*” е единственото засега изследвано улично кръстовище в *Serdica* (Stančeva 1987, 67, 68; Григорова 1985, 110; Шалганов, Кирова 2010, 25, № 236). Интересен е фактът, че „декуманус Найсус е разкрит на протежение 50 м източно от кръстовището с кардо Алмус” (Григорова 1985, 110) и че в този участък не е установено друго кардо.

Изследователката, с чието име са свързани предимно проучванията по уличната мрежа на *Serdica* през втората половина на миналия век - М. Станчева, изтъква, че съответните резултати дават възможност за нов опит „*de reconstruire le réseau de rues et quartiers dans les parties connues ou inconnues de la ville*”, но така и не предлага такъв. Същевременно, тя критикува усилията на С. Бобчев за реконструкция на уличната мрежа и градския план като „*transfert mécanique de dimensions*” (Stančeva 1987, 67, not. 26). Няма обаче причина да се отхвърля идеята за регулярното начално планиране на *Serdica*. Това, което не отчита М. Станчева, е по-късната поява на част от установените улици. Съществен методически недостатък на нейните публикации е и отсъствието на графична документация, включително за точното ситуиране на изследваните от нея антични улични участъци върху кадастралния план на центъра на днешна София.

Разбираем е интересът към данните за декуманус „*Naissus*”. Тази улица би следвало да ограничава от юг редицата с инсули, разположени южно от известния *decumanus maximus*. В случая разликата в съобщенията за отстоянието ѝ от известния *decumanus maximus* - 43 м (според М. Станчева) и 44,30 м (според С. Бобчев), е пренебрежимо малка и може да се обясни с по-късни стеснявания на отделни участъци на

(някое от) двете улични трасета или пък с неточности при измерванията в съответните проучвания. Важен е и въпросът за съотнасянето на декуманус „*Naissus*” с обсъждания по-горе декуманус „*И*”, който тангира от север ареата на агората (обр. 1) и би следвало да е елемент от началното градско планиране (обр. 4). За съжаление, обнародваната информация за първия и актуалната представа за втория не позволяват категорично становище относно ситуационното им съотнасяне¹⁷. Не е изключено декуманус „*Naissus*” да е западно продължение на декуманус „*И*”, но е възможно също така и да е отделна улица с друго трасе от по-късен период (от края на II в.?) в развитието на града (обр. 5)¹⁸. Важен също е и въпросът за съвпадането/несъвпадането на трасетата на декумануса южно от декуманус „*Naissus*” в западната градска зона и декуманус „*Е*” в източната градска зона. По причини, идентични с изтъкнатите по-горе, обаче и този въпрос не може да получи еднозначен отговор. Любопитно е например, че калкулацията на ширините на инсулите северно и южно от началния (широк 11,22 м) декуманус „*Е*” в източния площаден сектор насочва към стойности, близки до установените 22 м между декуманус „*Naissus*” и декумануса южно от него в западната градска зона¹⁹. Ако обаче декуманус

¹⁷ Т.нар. *decumanus Naissus* е разкрит „под улица „Найчо Цанов”, бивша „Нишка” (Stančeva 1987, 66), а в общия план на първичната публикация за площадния комплекс трасето на тази улица (днес бул. „Тодор Александров”) минава непосредствено на север от стилобата край сградата „VIII” и установената стена (запад-изток) на по-късната сграда „VII” (Иванов, Бобчев 1964, табл. I). При това положение декуманус „*Naissus*” ще е западно продължение на декуманус „*И*”, а въпросът пък за трасето на последния ще се реши в полза на втория му вариант, респективно – в полза на варианта за площадна арка с размер (север-юг) към 83 м (виж тук обр. 1). Посочената информация обаче се нуждае от прецизиране. Необходимо са например по-точни данни за ситуирането и ориентацията на декуманус „*Naissus*” спрямо споменатата съвременна улица (булевард). Необходимо е също по-точно отбелязване на останките от *Serdica* върху кадастралния план на центъра на днешна София. Показателни за това са разликите между посочения план (Иванов, Бобчев 1964, табл. I) и общия план в друга публикация в същия том (Бобчев 1964, табл. I) относно ситуирането на ул. „Найчо Цанов”, от една страна, и редицата сондажи, пресичащи бул. „Дундуков”, с разкритите в тях антични останки източно от тази улица, от друга страна. Вж. и по-горе бел. № 13.

¹⁸ Предвид фиксираното чрез портите трасе на известния *decumanus maximus* и с оглед на посоченото в текста отстояние от него на декуманус „*Naissus*”, по-вероятно засега изглежда последният да е нова улица, несъвпадаща с трасетата на по-ранните улици в сектора (обр. 5).

¹⁹ Отправна точка за тази калкулация е сведението, че стената, която е ограничавала от север ранния декуманус „*Е*” и която би следвало да е южна фасада на по-ранния булевартион (Динчев 2010, 33), е „на 2,5 м на север от южната строителна линия” на известния булевартион (Иванов, Бобчев 1964, 15). Инсулата северно от началния декуманус „*Е*” може да е с ширина близка до 22 м при условие, че трасето на декуманус „*И*” е непосредствено до северната стена на известния булевартион (обр. 1), която веро-

¹⁶ „*Cardo Almus*” е условно название на проучвателите – поради приблизително съвпадение на трасетата на античната улица и на съвременната ул. „Ломска”.

манус „*Naissus*” е нова улица от по-късен период (от края на II в.?), то същото би следвало да се допусне и за установения декуманус южно от него (обр. 5). Ако предположението за начална ширина от 9 м на западната *via sagularis* е основателно, то обяснението за голямата разлика в сравнение с ширината на източната *via sagularis* (3,85 м) би следвало да се свърже с изтъкнатата по-горе идея за приоритетно съобразяване на фортификационното строителство през 70-те години на II в. със западната граница на първоначално планираната градска площ. Установената ширина на кардо „*Almus*” - 5,40/5,70 м, е близка до тази на улиците в североизточната зона на града (5,92/5,95 м) и може да се приеме, че е трасирана по сходен начин и заедно с тях. Фактът, че след кръстовището на кардо „*Almus*” с декуманус „*Naissus*”, последният е проследен в протежение на 50 м и не е установено друго негово кръстовище с друго кардо, е аргумент в подкрепа на тезата, че и западната градска зона е планирана с инсули с размер (запад-изток) по около 53 м или 180 римски стъпки (обр. 4 и 5).

По-горе изтъкнах, че тезата на С. Бобчев за реконструкцията на плана на *Serdica* и точно на зоната около известния *decumanus maximus* се базира на инсула с размери около 53 (запад-изток) x 44 м или 180 x 150 римски стъпки. Тази улица обаче, също бе изтъкната, е трасирана с изграждането на крепостната стена в 70-те години на II в., а по-ранният декуманус „Л” в сектора е „на около 10 м” южно от нея (обр. 5). Следователно може да се приеме, че отначало инсулите в редицата непосредствено на север от по-ранния декуманус са били с квадратна или близка до квадрат форма и размери към 53 x 53 м или 180 x 180 римски стъпки. Би могло да се отиде и по-нататък с предположението, че този модул е в основата на общото начално планиране на римска *Serdica*. Информацията за централната градска зона обаче налага корекции в представите за началното планиране. Тук инсулите от споменатия модул са разчленени от междинни декумани (обр. 4). Освен това ширината на декуманите тук, в частност на началния декуманус „Е”, т.е. на началния *decumanus maximus* (11,22 м), и на съседните му декумани „И” и „Ж” (по около 9,45 м), е значително по-голяма от стандартната улична ширина (5,92/5,95 м).

На пръв поглед изложените факти и съображения насочват към хипотезата, че в началния градоустройствен план на *Serdica* са включени

два основни модула инсули, като единият е значително по-голям от другия по линията север-юг. Не бива да се изключва обаче и хипотезата за планиране с един основен модул - с по-малкия от двата, при който дължината (запад-изток) на инсулите е същата като при по-големия модул - към 53 м, а ширината (север-юг) варира от около 21 до към 24 м вследствие на различните ширини на декуманите²⁰. Тази хипотеза предполага наличие и в описаните по-горе инсули северно от известния *decumanus maximus* на начални междинни декумани, изоставени при градоустройствените промени в края на II в. (обр. 4). Тази хипотеза има някои предимства с оглед на известното за началния градски план - например предполагаият при нея декуманус между „И” и „Л” е с по-добри позиции за северна граница на комплекса на агората. Вариантът, който би примирил първата и втората хипотеза, визира преимуществено използване на по-малкия модул и запазване на по-големия модул за крайните сектори в първоначалния градски кадастър на север и на юг²¹.

Интересно е, че както първата, така и втората хипотеза за общото начално планиране напасват добре инсулите от двата модула в редицата до южната крепостна стена на града (обр. 4). Това предполага, че при фортификационното строителство през 70-те години на II в. е имало съобразяване не само със западната, но и с южната граница на първоначално планираната градска площ.

Как се вписва комплексът на агората в ранния план и в първата улична мрежа на града? Изкушавам се да допусна, че агората е заемала геометричния център на първоначално планираната площ и че това е водещата идея в градоустройствената концепцията на основателите на *Serdica*. От запад и изток първоначални граници на агората би следвало да са кардо „М” и кардо „В”, от юг - декуманус „К”, а от север (според втората хипотеза за началния градски план) - предполагаемият декуманус между „И”

²⁰ По около 23,50 м (към 80 римски стъпки) ще са две малки инсули, получени при делението на една голяма чрез стандартно широк декуманус (5,92/5,95 м или към 20 римски стъпки).

²¹ Днес има данни за използване на инсули от различни модули при всеки един от останалите изследвани градски центрове на римска *Thracia* - *Philippopolis* (напр.: Кесякова 1999, 10-11, 14-15; Топалилов 2008, 162, 187-188), *Augusta Traiana* (Калчев 1992, 51-52, 60), *Pautalia* (Слокоска 1989, 15-27; Кацарова 2005, 111-116), *Nicopolis ad Istrum* (Иванов, Иванов 1994, 24-40). Следва обаче да се отчете, че тези данни се отнасят не за началните, а за по-късните етапи в развитието на посочените градове - към и след края на II в., и че в съответните публикации не са обсъждани достатъчно възможностите за хронологическо разграничение на различните инсулни модули. Редно е също да се спомене, че има и предположения за използване само на инсули от един модул - например в началния план на римския *Philippopolis* (Матеев 1993, 2, 11, 21).

ятно дублира северната фасада на по-ранния булевтерион (Динчев 2010, 33). Припомням, че при това условие площадната араа ще е с размер (север-юг) към 74 м.

и „Г”. При това положение площта на началната агората ще е колкото на 4 големи или на 8 малки инсули. Ареата изглежда е изместена на запад, а не е центрирана точно в правоъгълните очертания на агората, тъй като източното крило на последната, в което се намира и булевтерионът, вероятно е по-широко (запад-изток) от западното ѝ крило (обр. 4).

Друг „прозорец” от 2 големи или 4 малки инсули в ортогоналната мрежа може да се допусне за голямата обществена сграда, намираща се югозападно от агората - преториум, според някои (напр.: Бобчев 1989, 44-47; Станчева 1997, 7-18, 24-27), или баня от т.нар. императорски тип, според други (напр. Бояджиев 2002, 139-142; Тангъров 2010, 170-174)²². От запад и изток нейни граници би следвало да са кардо „*Almus*” и кардо „*М*”, от север - декуманус „*К*”, а от юг (според втората хипотеза за началния градски план) - предполагаемият трети декуманус на север от южната *via sagularis* (обр. 4). Тази сграда, чиято интерпретацията тук няма да разисквам, вероятно е по-ранна от първата крепост на *Serdica*. Именно укрепяването на града води до необходимостта от ново планиране, включително до ново трасе за *decumanus maximus* и до нови размери - предимно по линията север-юг, за инсулите от двете му страни.

Комплексът на агората е не само в неразривна връзка с уличната мрежа, но и водещ компонент при общото им планиране в началните десетилетия от съществуването на *Serdica* с вероятно средишно разположение в правилно планираната площ в централната и южната зона на града (обр. 4). С оглед на укрепената вече *Serdica* към и след края на II в., оправдан е интересът към значителната отлика в планирането на северната градска зона, израз на която е и различната ориентация на северния участък на *cardo maximus* (обр. 2 2, 3 1, 3 2 и 5). В литературата особеностите в планирането на северната зона на укрепения град се обвързват с предполагаемо предримско градоустройство и архитектурно наследство (напр.: Иванов, Бобчев 1964, 53; Иванов 1972, 363; Станчева 1989, 10, 16; Станчева 1989б, 31-32)²³ или с ранноримско такова от I в.сл.Хр. (Бояджиев 2002,

127) Конкретни данни в подкрепа на тези мнения обаче няма. Във въпросната зона досега не са установени строителни останки от предримско време, а разкритите тук изцяло или частично постройки и съоръжения на *Serdica* са или по-късни от I в.сл.Хр., или - с неуточнена начална дата. Същевременно, тази зона е най-ниското място на укрепения град, характеризиращо се с високи подпочвени води и неустойчив терен поради намиращите се тук минерални извори (Бобчев 1964, 109-110, 132, табл. XIV; Бояджиев 2002, 125-126). Ето защо съм склонен да приема, че тя изобщо не е била включена в първия кадастрален план на римския град от началото на II в. Това не означава отсъствие на постройки в нея, но приобщаването ѝ към градския кадастър чрез съоръжаване на съответна (макар и с различна ориентация) улична мрежа е станало, според мен, с укрепяването на града в края на II в. Мотивът за това е ясен - включването в защитената градска площ на минералните извори. Естествените условия на терена, включително близостта на старото корито на р. Владайска, обясняват и скосената северозападна стена на градската крепост (обр. 5).

Масштабното фортификационно и гражданско строителство през последната четвърт на II в. е довело до ново трасиране на улици и в останалата, правилно планираната преди градска площ. Новият *decumanus maximus* вече не е свързан пряко с площадния комплекс, а старият е стеснен над три пъти и е редуциран до улица с локално значение (обр. 1 и 5). С нови по-малки размери (предимно по линията север-юг) се оказват и инсулите в централната градска зона, от двете страни на новия *decumanus maximus*. По това време се случват и първите по-сериозни нарушения на принципите, следвани при първоначалното планиране и трасиране на уличната мрежа. Така например, с появата на кардо „3” и елиминирането (поне отчасти) на предполагаемите южни участъци на кардо „В” и кардо „Г”, комплексът на агората е разширен в източна посока, а между него и източната крепостна стена са оформени нови инсули. Споменатите три улици обаче не преминават вече през цялата регулярно планирана преди площ (обр. 5). При положение, че двата декумана, изследвани в централната западна зона - декуманус „*Naissus*” и този на 22 м южно от него, не са части от първоначалната улична мрежа (обр. 5), то тяхната поява също би следвало да се отнесе към това време. В подобна ситуация южният от тези два декумана няма да продължи на изток от агората (обр. 5), т.е. също няма да преминава

²² Склонен съм да приема, че тази сграда е построена като обществена баня. По-подробно на нейната интерпретация и хронология ще се спра на друго място

²³ Вж. и споделящите това мнение изследователи, посочени при Бобчев 1989, 56. То въпреки е частен израз на хипотезата за тракийски град Сердонполис - предшественик на римската *Serdica*. Не съм сред привържениците на тази хипотеза, тъй като тя не се основава на реални археологически данни нито пък на достатъчно достоверни сведения от писмените извори. По въпроса виж напр.: Велков 1989, 14-17; Бобчев 1989, 54-56; Попов 2005, 612-613.

преминава през цялата планирана площ.

В обнародваните досега публикации няма добре обосновани изводи за по-съществени промени в плана и уличната мрежа към края на III - началото на IV в., когато *Serdica* се утвърждава като столица на новоучредената провинция *Dacia mediterranea*. Лансираната преди време хипотеза за т.нар. Константинов квартал в югоизточния сектор на укрепения град съдържа и твърдения като тези, че инсулите тук „не съвпадат изцяло с предшествуващите ги” и че „ако при застрояването на града след изграждането на крепостната стена през II в. ... той е имал в тази си част правилно разположени улици и инсули между тях, това вече не е така през Константиновата епоха” (Станчева 1994, 63). В действителност доводите за тези твърдения се свеждат до едно сведение за локално и частично застрояване на източната *via sagularis*, и до изтъкването на голямата ширина на декуманус „Ж” (пак там, 63-64), която обаче е... наследство от предходната епоха. Не изключвам в посоченото време да е имало значими промени в планирането и уличната мрежа на посочения сектор, но засега няма достатъчно данни за доказването им (обр. 5).

Косвено свидетелство за значими промени в плана и уличната мрежа на южната градска зона изобщо към края на III – първата половина на IV в. предоставя ситуирането на известните архитектурни останки от това време в споменатия югоизточен сектор, в централния южен и в югозападния сектор, респективно – разликата в трасетата на декуманите в тези съседни сектори на укрепения град (обр. 2 2 и 3 2).

В югозападния сектор и по-точно покрай западната крепостна стена са установени останки от няколко – осем според С. Бобчев, големи, правоъгълни, сходни по размери и ориентация (запад-изток) постройки, подредени в редица (север-юг). Те са солидно градени, „трикорабно разпределени”, с входи и портици от изток (напр.: Бобчев 1943, 21, 29, №№ 19, 38, табл. I, III, IV; Бобчев 1989, 38-40, 45, 47, 49, 54-55, №№ 2, 5, 17, 39, обр. 1, 2, 6). Отделени са една от друга чрез пасажи, ограничени между западната крепостна стена и *via sagularis*, от една страна, и една улица, която би следвало да е южно продължение на кардо „*Almus*”, от друга страна (обр. 2 2, 3 2 и 5). Интерпретацията на тези частично разкрити при ново строителство и почти неизследвани постройки има предистория, която тук няма да разглеждам. Неотдавна изложих и, смея да твърдя, аргументирах тезата, че те са служили за складове и/

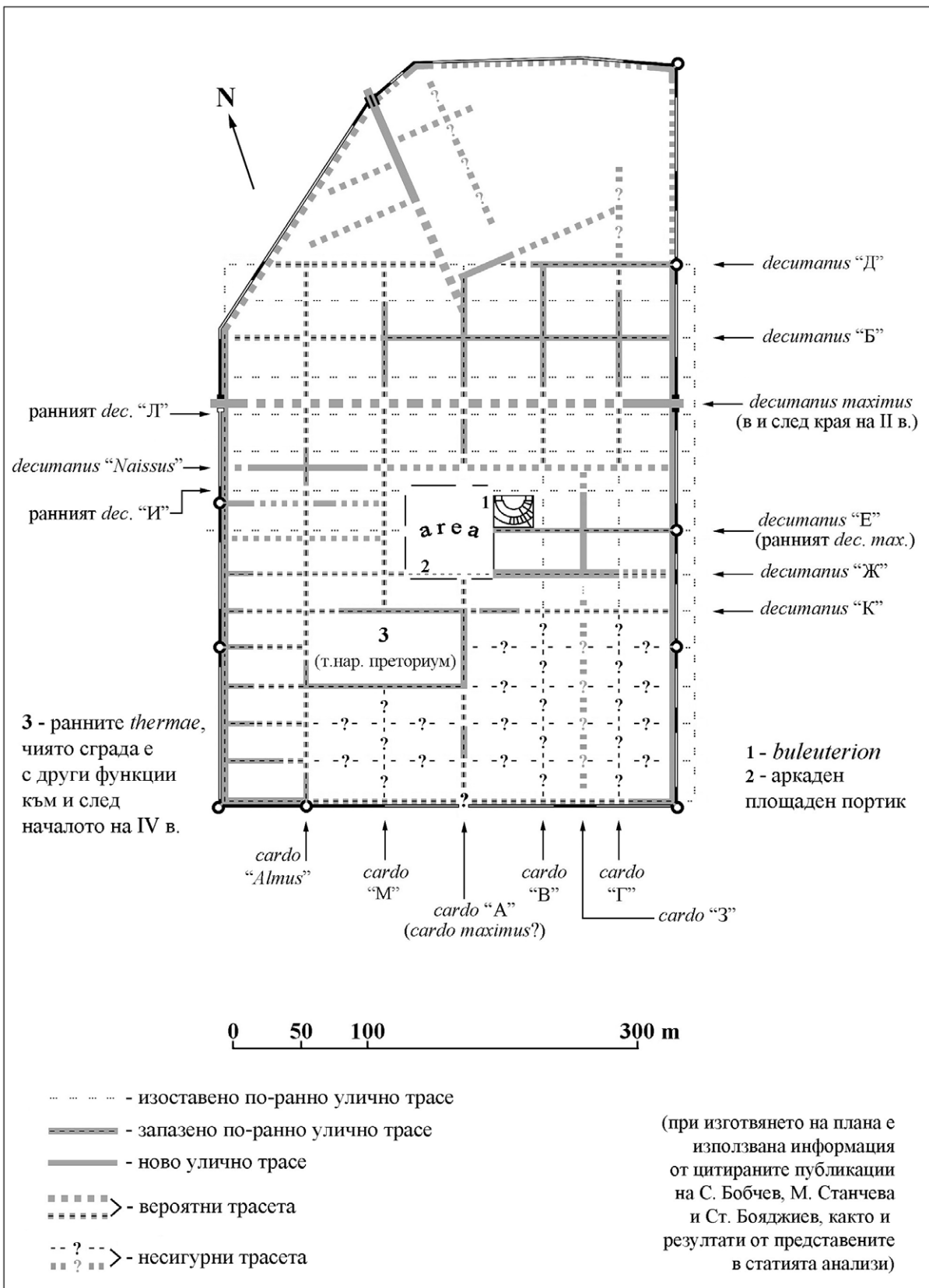
или казарми и че появата на големия военно-стопански комплекс най-вероятно е станала в края на III - първата половина на IV в. (Динчев 2005, 279-280, 292, обр. 2)²⁴ Логичен извод от нея е, че и пасажите между сградите са със същата датировка. Има обаче един факт, от който може да се допусне и друга възможност. Ширината на отделните, „трикорабно разпределени” постройки, е по около 21,5-22 м (Бобчев 1943, табл. IV), т.е. вписва се в модула на малките инсули на началния план. Ако южната градска зона действително е планирана с тези инсули и късноримският военно-стопански комплекс в югозападния сектор е съобразен с тях (обр. 5), то промените по отношение на план и улична мрежа през късноримската епоха ще са в централния южен и в югоизточния сектор на укрепения град.

Засега няма сигурни данни за други планомерни промени в кадастралната основа и уличната мрежа на късноримска и ранновизантийска *Serdica*. Има обаче данни, свидетелстващи за постепенна деградация в поддръжката на улиците, за нарушения и стеснения на първоначалните им платна и дори за изоставяне, блокиране на отделни техни участъци. Част от тези данни бяха представени в предходното изложение, но ще ги припомня: застрояването (изцяло или частично ?) на декуманус „И” източно от площадната арка (обр. 1); стесняването на различни места на декуманус „*Naissus*” и неговото блокиране в близост до източния край на разкрития му участък, т.е. в близост до агората; застрояването и стесняването в различна степен на различни участъци от западната и източната *via sagularis*. Към тях могат да се добавят сведенията за блокиране на кардо „3” в участъка му при югоизточния ъгъл на площадния комплекс (Иванов, Бобчев 1964, 42) и на декумануса покрай южната фасада на т.нар. преториум (Станчева 1997, 22-23, 32, обр. 2). За подобни явления свидетелстват и някои обнародвани, но непълно коментирани планове (Бобчев 1943, табл. IV, V, X, XV; Бобчев 1989, 45, 51, 53, обр. 1, 4, 5; вж. там напр. за блокирането на отделни участъци от южната, северната и северозападната *via sagularis*), както и някои съобщения за „вместването на... строежи в градската площ, нарушаването на уличната

²⁴ Вж. там (Динчев 2005, 279-280, 288, бел. 33-39) повече данни за обсъжданите постройки, както и по-ранните мнения за тяхната интерпретация. „Най-северната от тези постройки има по-особен план” и други функции (Бобчев 1989, 49). Тя е изследвана и се интерпретира като езическо светилище от края на II или началото на III в., разрушено и надстроено от жилищна сграда в хода на IV в. (Станчева, Фърков 1977, 249-275; вжж тук обр. 3 1 и 3 2)

мрежа, уплътняването на пространствата”, за „голяма промяна в... разположението на кварталите и тяхната застрояка” (Станчева 1989,

23). За съжаление, хронологията на тези явления не е прецизирана. Все пак докато за някои - застрояването на декуманус „И” и блокирането



Обр. 5. Хипотетична възстановка на началния градоустройствен план на Serdica (първа половина на IV в.)
Fig. 5. Hypothetical reconstruction of the urban planning of Serdica (the first half of the 4th c. AD)

на кардо „3” например, може да се допусне, че са осъществени в границите на IV в., при функционираща все още агора (Динчев 2010, 34-35, 37; виж тук обр. 5), то за повечето подобни промени и нарушения по-вероятна изглежда по-късната им датировка. С изоставянето на комплекса на агората, което се случва към края на IV - началото на V в. или най-късно в средата на V в. (Динчев 2010, 36-37), приключва и римският, включително късноримският период в развитието на *Serdica*. Може да се приеме също, че тенденциите към нарастващо „замъгляване” на по-ранните принципи на планиране и към прогресивно занижаване на стандартите на поддръжка на уличната мрежа са сред отличителните характеристики на ранновизантийска *Serdica*²⁵. Ето защо твърдението, „че планът на Сердика... заложен в началото на II в. по известната регулярна система” не е променен съществено „до края на VIII в.” поради „нейните (на системата - бел. В. Д.) твърдо установени линии, недопускащи основни преустройства” (Бобчев 1989, 54), е неприемливо. Това, че главните улици на града от края на II в. запазват своето значение не само „до края на VIII в.”, но и през следващите векове, се дължи не на спомените за регулярната система на

²⁵ Обстоятелството, че в досегашните публикации и съобщения за проучванията в *Serdica* няма сведения за улични нива от края на V-VI в. с чакъл и/или само с трамбована глина (пръст), каквито са установени в други балкански центрове, съм склонен да обясня не с някаква местна специфика, а с... пропуснатата регистрация на тези нива. Така например съмнителна ми се струва твърде продължителната употреба на настилката с каменни плочи на кардо „3” при положение, че тя е значително по-ниско дори от нивата на съседните сгради от IV – началото на V в. (Stančeva 1987, 67, fig. 5; Станчева 1994, 63), т.е. ако това кардо поне отчасти е използвано след средата на V в., то би следвало да има поне още едно експлоатационно (по-високо) ниво.

планиране, а на факта, че местата на главните градски порти остават непроменени.

В предходното изложение предложих някои нови идеи за планирането и вида на уличната мрежа от първата половина на II в., и за по-важните промени в градоустройството на *Serdica* през следващите десетилетия и столетия. В повечето случаи тези идеи са във вид на вариативни предположения. Причина за това е недостигът на информация, включително не особено задоволителното състояние на наличната информация за вече извършени теренни проучвания. Очаквам, че резултатите от новите мащабни разкопки в София, западно и южно от сградата на ЦУМ, т.е. в централната зона на античния град, ще допринесат за изясняването на част от обсъжданите тук въпроси²⁶.

²⁶ Тази статия бе завършена преди обнародването на първите съобщения за новите разкопки. С нея бе запознат предварително М. Иванов – ръководител на проучването на обект „Метростанция 8-II”, западно от ЦУМ. Неговото съобщение поставя под въпрос някои предположения в предходното изложение. Не изключвам бъдещо потвърждаване на неговите изводи, но бих искал да обърна внимание на някои неточни или неясни моменти в тях. Например мнението, че *decumanus maximus* и *cardo maximus* са трасирани още през I в. (Иванов 2011, 317) не е коректно, тъй като по това време селището няма градски статут. Конкретно за улицата, която е безспорен *decumanus maximus* към и след края на II в., то се конфронтира с факта, че първоначалният градеж на единствения установен уличен канал е от „края на II – началото на III век” (пак там). Посочената „изключителна устойчивост в планировката на проучените сгради” от началото на I до края на VI в. (пак там, 316-317) би била безпрецедентна. Струва ми се например, че обвързването на стените с основи „от речен камък на глинеста спойка” с откритите находки от I в. (пак там, 316) е прибързано и че тези стени са по-късни. Наличието на една периферна ранна сграда с особена ориентация – „А4” (пак там, 317), не означава още наличие на синхронна планировка и улична мрежа с тази ориентация, че секторът на тази сграда е включен в първоначалния градски кадастрален план. Надявам се, че бележките ми ще са от полза при окончателната интерпретация на резултатите от разкопките.

Цитирана литература:

Бобчев 1943: С. Бобчев. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града (Материали за историята на София, 12). София, 1943.
Бобчев 1964: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III). - В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. София, 1964, 109-133.
Бобчев 1989: С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. - В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. 2. София, 1989, 37-58.

Бояджиев 2000: С. Бояджиев. Балканските крепости на римската империя. - В: Д. Овчаров (ред.). Крепостното строителство по българските земи. София, 2000, 51-112.
Бояджиев 2002: С. Бояджиев. Сердика. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. 1. София, 2002, 125-180.
Велков 1989: В. Велков. Сердика - I хил.пр.н.е. - VI в. от н.е. (В светлината на писмените извори). - В: П. Динеков и др. (ред.). София през вековете. 1. Древност, средновековие, Възраждане. София, 1989, 14-26.
Гатев 1970: П. Гатев. XV национална археологическа конференция. - Археология, 1970, 3, 76-82.

- Гладичева и др. 1976:** И. Гладичева, Д. Гергова, П. Теодосиев, Р. Василев. XX национална археологическа конференция. - Археология, 1976, 1, 63-76.
- Григорова 1985:** К. Григорова. Проучвания на терена на централната метростанция № 7 в София. - В: Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1985, 110-111.
- Григорова 1986:** К. Григорова. Проучвания в центъра на София. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 70.
- Динчев 2005:** В. Динчев. Късноантични обществени складове от *Thracia* и *Dacia*. - В: Т. Стоянов и др. (ред.), *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV)*, София, 2005, 277-295.
- Динчев 2010:** В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Serdica*. - Археология, 2010, 3-4, 24-40.
- Динчев, Гатев 1999:** В. Динчев, Й. Гатев. Разкопките при археологическия музей в София. - Археология, 1999, 3-4, 49-61.
- Иванов 1972:** Т. Иванов. Проблеми на развитието на материалната култура и изкуството в римските градове в България (I-IV в.). - Първи конгрес на българското историческо дружество. Т. I. София, 1972, 357-367.
- Иванов 2011:** М. Иванов. Обект "Метростанция 8-II", гр. София, античен период. - В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 316-319.
- Иванов, Бобчев 1964:** Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан” в центъра на София през 1952-1953 г. - В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. София, 1964, 9-76.
- Иванов, Иванов 1994:** Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. 1. София, 1994.
- Калчев 1992:** К. Калчев. Археологическият резерват "Августа Траяна - Берое". Проучвания и проблеми. - В: Хр. Буюклиев и др. (ред.) Сборник материали, посветени на 85-годишнината на Историческия музей в Стара Загора. Стара Загора, 1992, 49-69.
- Кацарова 2005:** В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I-VI век. Велико Търново, 2005.
- Кесякова 1999:** Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.
- Матеев 1993:** М. Матеев. Филипопол - древният Пловдив. Архитектура и градоустройство. Пловдив, 1993.
- Попов 2005:** Х. Попов. Тракийски градове и римски градове. Има ли приемственост? - В: Т. Стоянов и др. (ред.), *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV)*, София, 2005, 610-617.
- Рогева 1983:** К. Рогева. Митническа сграда при западната стена на Сердика. - сп. София, 1983, № 5, 30.
- Слокоска 1989:** Л. Слокоска. Пауталия. 1. Топография, градоустройство и укрепителна система. София, 1989.
- Станчева 1972:** М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. - Векове, I, 1972, № 1, 51-55.
- Станчева 1975:** М. Станчева. Втори надпис за крепостната стена на Сердика. - Археология, 1975, 3, 30-36.
- Станчева 1983:** М. Станчева. Главната улица от юг. - сп. София, 1983, 4, 24.
- Станчева 1989:** М. Станчева. Археологическото наследство на София, Формиране, състояние, проблеми. - В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. 2. София, 1989, 6-36.
- Станчева 1989б:** М. Станчева. Формиране на градоустройствените традиции на Сердика. - В: П. Динев и др. (ред.) София през вековете. 1. Древност, средновековие, Възраждане. София, 1989, 27-41.
- Станчева 1994:** М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. - В: Т. Иванов и др. (ред.) Сердика - Средец - София. Т. 2, София, 1994, 53-79.
- Станчева 1997:** М. Станчева. Към изучаването на античната сграда под площад „Света Неделя”. - В: М. Станчева и др. (ред.) Сердика - Средец - София. 3. София, 1997, 7-50.
- Станчева, Фърков 1977:** М. Станчева, Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. - Известия на българското историческо дружество, 30, 1977, 249-279.
- Тангъров 2010:** Й. Тангъров. Тайнствената сграда под площад „Света Неделя” в София. - В: Л. Стоилова (ред.). Сердика - Средец - София. 5, София, 2010, 170-174.
- Топалилов 2008:** И. Топалилов. Проблеми на урбанистичното развитие на Филипопол през I - началото на IV век. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. 3. София, 2008, 162-203.
- Шалганов, Кирова 2010:** К. Шалганов, Н. Кирова. Археологическото наследство на София - проучване, състояние, проблеми и перспективи. - В: Л. Стоилова (ред.). Сердика - Средец - София. 5, София, 2010, 20-45.
- Mihailov 1976:** G. Mihailov. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. - *Epigraphica*, 38, 1976, 21-24.
- Stančeva 1987:** M. Stančeva. Serdica au I^{er} – IV^e s. de n.èrè à la lumière des dernières recherches archéologiques. - In: T. Ivanov et al. (eds) *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^{er} - IV^e siècle (Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVII)*, Sofia, 1987, 61-74.

To the urban planning of Serdica (Abstract)

Ventsislav Dinchev

Serdica had an agora following the Greek model of urban planning (fig. 1). The bouleuterion is immediately to the east of the area. The known building is most probably from the late 2nd c. AD. A massive cavea was built within the building in the late 3rd c. AD. It is possible that the bouleuterion had an earlier phase that relates to the remains registered under the known building. The latest possible date for the functioning of the agora is the middle of the 5th c. AD.

The street network and the complex of the agora were integrated and inter-dependent at the time of the initial planning in the first half of the 2nd c. AD. Significant events in the urban development in the next decades and centuries resulted in changes in both the type and appearance of the agora and the entire urban planning and street network.

The known decumanus maximus links the western and the eastern gates of Serdica (figs. 3 and 5). This street, however, was built together with the construction of the urban fortification in the 170s AD. Most probably, the initial decumanus maximus was decumanus "E" that was initially 11.22 m wide and bisects the area (fig. 4).

The place of the north gate and the orientation of the buildings in the adjacent urban zone (figs. 2, 3, and 5) suggest that the cardo maximus did not follow a straight line after the end of the 2nd c. AD. There are two opinions for the place of the cardo maximus due to the uncertain location of the south gate (figs. 2 and 3). According to the first hypothesis, the layout of the main street – in this case cardo "M" – should follow the western boundary of the agora (figs. 4 and 5). The second opinion suggests that the layout of the main street – in this case cardo "A" – should be next to the axis of the area, following the north-south line (figs. 1, 4, and 5). The latter variant is more acceptable as an element of the common concept of urban planning, but further evidence is still needed for its confirmation.

The data for other streets of Serdica suggest that some were traced later than others. For ex-

ample, cardo "3" and the eastern via sagularis are later than the other known cardines (figs. 1 and 5). A later construction (about the end of the 2nd c. AD) is also possible for the two decumani, traced in the central western zone, including the so-called decumanus Naissus (fig. 5).

The available evidence suggest that the initial urban plan of Serdica included two main insular modules, the larger measuring around 53 by 53 m, i.e. 180 by 180 Roman feet. However, the hypothesis for a plan with only one main module should not be overlooked. In this case, this would have been the smaller module, with width (north-south) varying between 21 and 24 m, depending on the different widths of the decumani (fig. 4).

It seems that the construction of the fortification in the 170s AD was conformed to the western and the southern boundaries of the initial urban planning (fig. 4).

The specific characteristics of the terrain in the northern urban zone may account for the difference in the planning (figs. 2, 3, and 5). It is also possible that the incorporation of the northern part in the cadastral base took place during the fortification of the city in the late 2nd c. AD.

Indirect evidence for changes in the planning and the street network in the late 3rd or the first half of the 4th c. AD is the location of the known architectural remains from this time that were found in the southern zone of the fortified city (figs. 2 2 and 3 2). A large military-economic complex from the same time is found next to the southern sector of the western wall; the buildings (warehouses or/and barracks) are divided by passage-ways. It is possible that some of these passage-ways duplicate the earlier decumani (fig. 5).

At present, there is no reliable evidence for other changes in the cadastral base and the street network of the Late Roman and the Early Byzantine Serdica. There is, however, some data for the steady decline of the road maintenance, for destruction and narrowing of the initial streets and for the abandonment of certain sectors.

Печатите CORTISIBRA и CIB от кастела Тримамииум

Сергей Торбатов

Наред с изричните сведения на писмените извори и на лапидарните епиграфски паметници, присъствието на подпечатана строителна керамика традиционно се приема като едно от сигурните средства за идентификация на военния гарнизон на римските лагери през епохата на Принципата. В тази връзка обаче е необходимо да се направят поне две уточнения:

- продукцията на големите тухларници представлява търсена стока и, при наличието на подходящи условия за транспортиране (почти изключително по воден път), тя понякога е предмет на твърде далечни търговски трансакции;

- масово разпространената практика за участие в по-мощни строежи на работни вексилации от различни военни части (легиони и *auxilia*), при което всяко от тях подпечатва изработената си на място продукция със собствени сигниращи инструменти, често води до появата в един и същ обект, по едно и също време, на голямо разнообразие от щемпелувана строителна керамика.

Ето защо, определянето на гарнизона на римските военни обекти само въз основа на произхождащите оттам керамични клейма, крие определени рискове. Отъждествяването на дадена конкретна войска единица (или нейно подразделение) може да се счита за повече или по-малко сигурно единствено в случаите, когато нейната продукция осезаемо преобладава в регистрирания комплекс от строителна керамика.

При обработката на произхождащата от кастела Тримамииум¹ строителна керамика са

установени три компактни групи тухли и керемиди от римската епоха с печати². Едната, носеща клейма от различни типове и варианти на *legio I Italica*, вече е обнародвана (Торбатов 2010б, 41-59). Тук ще бъдат разгледани другите две групи, сигнирани съответно с печатите CORTISIBRA и CIB.

1. CORTISIBRA

Групата се явява най-многочислена за обекта. Тя включва 2 цели тухли, 1 фрагментирана, но почти напълно възстановена тегула и фрагменти от още 32 тухли, тегули и имбрици (обр. 1-3). Следвайки установения вече модел от предишна своя публикация (Торбатов 2010б, 42), изходната информация за тях е представена в таблица (таблица 1). Видът на изделието е определен съобразно латинска терминология (*t* - *tegula*; *l. c.* - *lateris coctus*; *i* - *imbrex*). Посочени са само изцяло запазените размери (*дължина* x *широчина* x *дебелина*). Когато не става дума за дестратифициран материал, освен с работен план-квадрат, местонамирането им е означено и с контекстна принадлежност.

Видове и типове строителна керамика

Тегули. Тегулите са най-многобройният (21 екз.) вид строителна керамика от разглежданата група. Доколкото може да се съди по запазените фрагменти, всички керемиди от тази категория са били с П-образен профил, с плоско тяло и перпендикулярно извити странични первази. Изработени са от добре, а в отделни случаи - и от фино пречистена глина, в която допълнител-

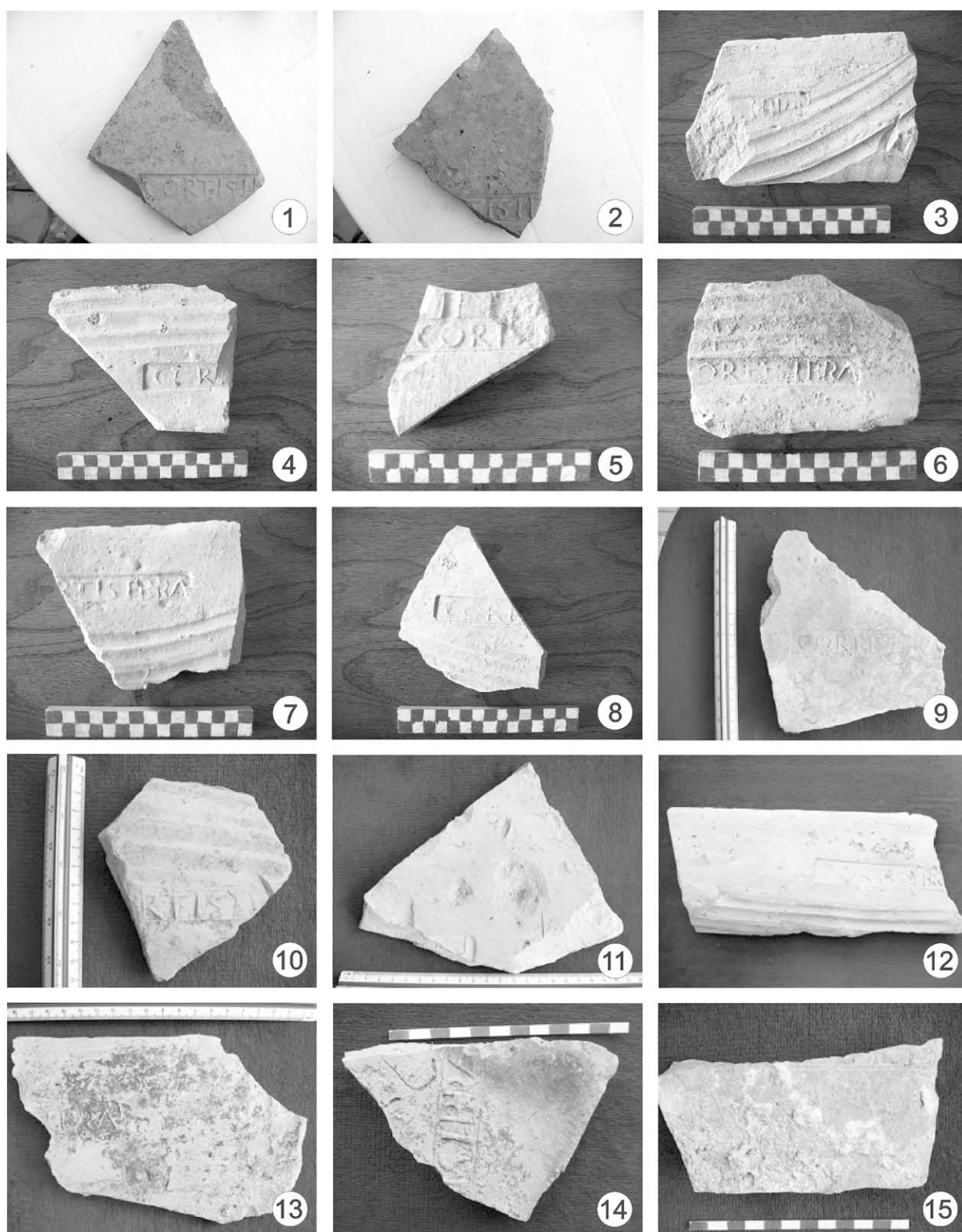
¹ Резултатите от проведените тук през 2006-2009 г. аварийни археологически разкопки са обобщено представени в няколко предварителни публикации: Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262-263; Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 346-348; Varbanov, Dragoev, Rusev

2008, 159-169; Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009, 426-430; Върбанов 2009, 102-118; Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 317-319; Върбанов 2010.

² Възможността да обработя материала ми беше предоставена от ръководителя на проучванията г-н Върбин Върбанов (РИМ - Русе), за което му изказвам горещата си благодарност.

Кат. №	Инв. №	Вид	Размери (см)	Местонамиране	Изображение
1	17/2006	t	? x ? x 2,2	кв. I А (Яма 1)	обр. 1 1
2	18/2006	t	? x ? x 2,2/2,35	кв. I А (Яма 1)	обр. 1 2
3	60/2007	i	? x ? x 1,8/2,4	североизточно от кв. I 3	обр. 1 3
4	71/2007	i	? x ? x 2,1/2,3	кв. I 3	обр. 1 4
5	100/2007	t	? x ? x 2,5/2,6	кв. I 2 (Яма 3)	обр. 1 5
6	114/2007	i	? x ? x 1,7/1,9	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 1 6
7	119/2007	i	? x ? x 2,3/2,5	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 1 7
8	133/2007	i	? x ? x 2/2,3	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 1 8
9	103/2008	t	? x ? x ?	кв. I В (Сграда С)	обр. 1 9
10	134/2008	i	? x ? x ?	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 10
11	144/2008	t	? x ? x 2,6	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 11
12	219/2008	i	? x ? x 2,6	кв. II 2 (Яма 5)	обр. 2 12
13	240/2008	i	? x ? x 2,5	кв. II 2	обр. 2 13
14	59/2009	t	? x ? x 2,6	кв. I 3	обр. 2 14
15	111/2009	t	? x ? x 2,2	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 15
16	141/2009	t	? x ? x 2,7	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 16
17	149/2009	t	? x ? x 3	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 17
18	160/2009	l. с.	? x ? x 4,6	кв. I 3 (Сграда В, зазидан вход)	обр. 2 18
19	161/2009	t	? x ? x 2,4	кв. I 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 19
20	168/2009	t	? x ? x 2,4	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 20
21	169/2009	t	? x ? x ?	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 21
22	170/2009	t	? x ? x 2,4	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 22
23	171/2009	t	57,5 x 46,5 x 2,4	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 23
24	172/2009	t	? x ? x 2,3	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 2 24
25	173/2009	t	? x ? x 2,6	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 3 25
26	174/2009	t	? x ? x 2,3	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 3 26
27	175/2009	t	? x ? x 2,4	кв. II 3 (Сграда В, централно помещение, рухнал покрив)	обр. 3 27
28	182/2009	l. с.	? x ? x ?	кв. II 3 (Сграда В, хипокауст)	обр. 3 28
29	211/2009	l. с.	22 x 22,5 x 6,6/7	кв. II 3 (Сграда В, зазидан вход)	обр. 3 29
30	212/2009	l. с.	17 x 17 x 6,4/6,6	кв. II 3 (Сграда В, зазидан вход)	обр. 3 30
31	213/2009	l. с.	? x ? x 6,9	кв. II 3 (Сграда В, хипокауст)	обр. 3 31
32	259/2009	t	? x ? x ?	кв. I 1	обр. 3 32
33	300/2009	l. с.	? x ? x 6	кв. II 2 (Сграда В, запълнител на хипокауста)	обр. 3 33
34	319/2009	t	? x ? x ?	кв. II 2 (Сграда В, запълнител на хипокауста)	обр. 3 34
35	324/2009	t	? x ? x 2	кв. II 2 (Сграда В, запълнител на хипокауста)	обр. 3 35

Таблица 1. Основни параметри на строителната керамика с печати CORTISIBRA от кастела Тримамуим



Обр. 1. Тримаммум. Строителна керамика с печати CORTISIBRA (кат. № 1-15)
 Fir. 1. Trimammium. Building ceramics with CORTISIBRA stamps (cat. Nos. 1-15)

но е включен примес от шамот. След изпичането глината е придобила от охров (с розов оттенък) до керемиденочервен цвят. Няма примери за допълнително третиране на повърхността с ангоба. Върху лицевата страна на част от тегу-

лите се наблюдава украса от двойни или тройни пръстни линии, разположени в кръг, полукръг (до едната от късите страни) или пък надлъжно. Единственият възстановен екземпляр (кат. № 23) е с дължина 57,5 см, ширина 46,5 см, де-

белина 2,4 см и височина на страничните первази 6,6 см. Покрай первазите при някои образци са оформени надлъжни жлебове.

Имбрици. Извитите керемиди следват по численост тегулите и са представени с 8 екземпляра. За съжаление, поради фрагментарното им състояние, оригиналните размери на изделията от този вид не могат да бъдат установени. Налице са данни само за тяхната дебелина, варираща от 1,7 до 2,6 см. Що се отнася до цялостния им облик, може да се заключи, че имбриците са били с полукръгъл профил и косо отрязани надлъжни ръбове. Всички те са изработени от фино пречистена глина с примес на опостнител, която след изпичането е придобила розов цвят. Върху лицевата им страна е нанесен пласт ангоба с охров цвят. Пак тук е регистрирана и украса от пръстни линии - надлъжни успоредни по билото (поне 4 на брой) и дъговидно извити (3) върху горната част на скатовете.

Тухли. Към разглежданата група принадлежат 6 екземпляра - два цели и четири фрагмента. Изработени са от добре пречистена глина, с керемиденочервен цвят след изпичането. По повърхността им личат пръстни знаци във вид на пресичащи се в центъра тройни диагонални линии, леко извита линия по единия диагонал и две успоредни, доста раздалечени линии.

Целите тухли са квадратни и се отнасят към два различни модула. Първият е със страна 17, а вторият - 22/22,5 см, при дебелина съответно - 6,4/6,6 и 6,6/7 см. Нито единият, нито другият, имат точно съответствие в описаните от Витрувий антични тухлени стандарти. И двата модула стоят сравнително близко до т. нар. *bessales* (с теоретичен размер на страната $\frac{2}{3}$ римска стъпка = 19,71 см), но, докато отклонението надолу от стандарта може да се обясни с особеностите на технологичния процес или с някакви производствени неуредици (Biernacki 2003, 20), това е неприложимо по отношение неговото надвишаване с повече от 2 см. Следва да се отбележи, че при разкопките в Нове също са открити квадратни тухли със страна 21-22 см, които, макар и само три на брой (до 1981 г.), са обособени в отделна група - *Quadratische Ziegel, Gruppe II* (Sarnowski 1985, 20). Обикновено керамичните изделия от типа *bessales* се използват за изграждането на колонките, поддържащи суспензурата на хипокаустните съоръжения (Sarnowski 1985, 20; Иванов 2002, 32; Иванов 2006, 141).

Един от фрагментите (кат. № 28), със запазени размери 29 x 20,4 см, показва, че про-

изводствената листа, сигнирана с печатите CORTISIBRA, е включвала и тухли от други модули.

Класификация и датировка на печатите

Основавайки се на напълно идентичното съдържание на текста върху известните досега печати CORTISIBRA от Тримамииум, всички те следва да бъдат отнесени към единствен тип³. Констатираните различия в оформлението на надписното поле и в палеографските особености обаче налагат разграничаването на поне 4 варианта. Поради фрагментарния им вид или лошото качество на отпечатъка, десет от образците не могат да бъдат класифицирани (обр. 4).

Печатите са поместени в силно издължена рамка с приблизително правоъгълна форма, но при повечето ъглите, а в отделни случаи - и късите страни, са заоблени. Широчината на рамката варира в границите от 1,9 до 2,1 см, а при единствения изцяло запазен екземпляр (кат. № 23) дължината ѝ достига 13,2 см.

Вариант 1 обединява печати, чието надписно поле е ограничено отгоре и отдолу с по една тънка релефна линия. Буквите В и R са свързани в средната си част с нисък издатък от дъното на печата. Наклонената хаста на R и лявата хаста на A са съединени в долните си краища. Буквата A е без хоризонтална хаста.

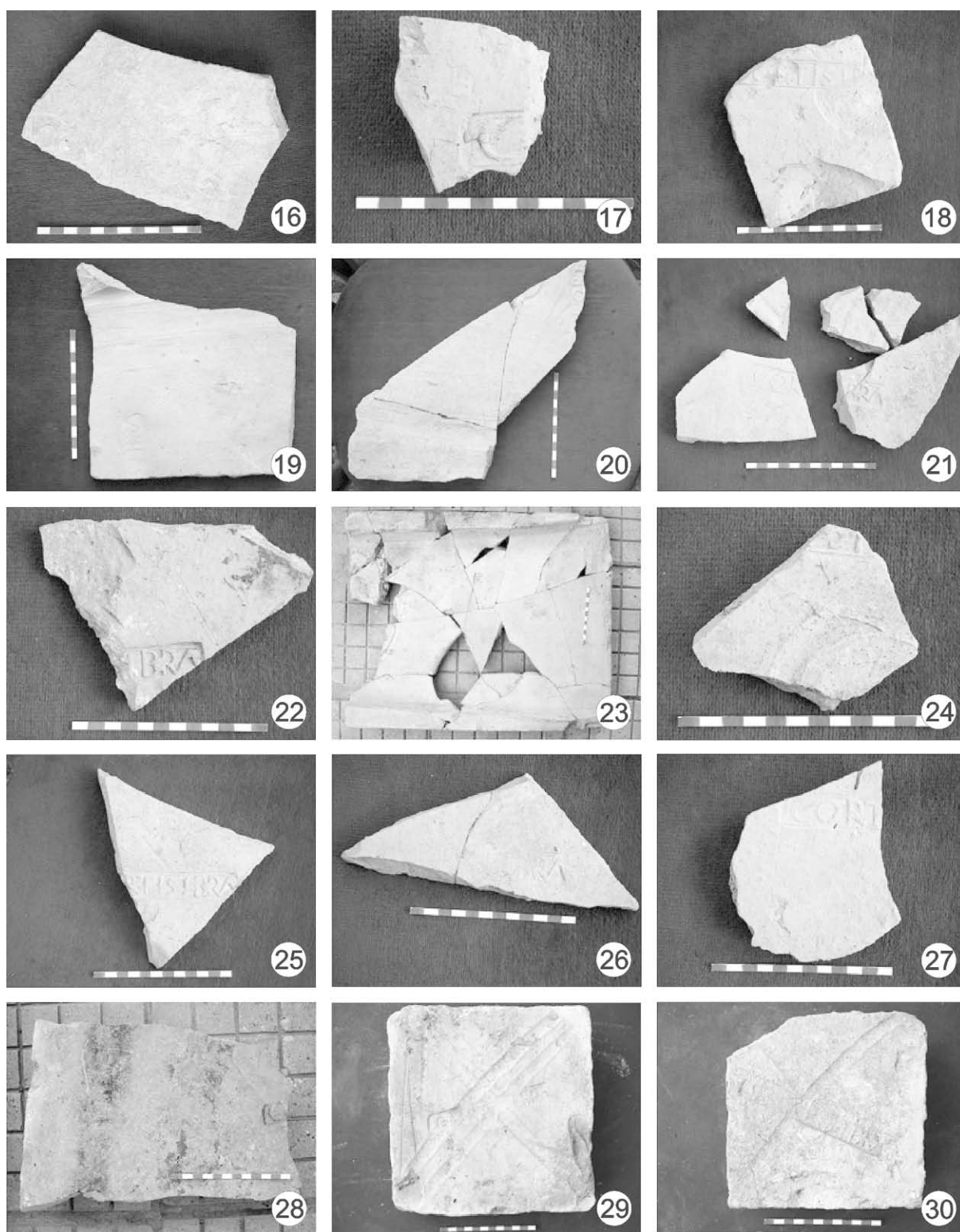
Към вариант 2 спадат печати, при които горната релефна линия, ограничаваща надписното поле, се спуска в двата си края надолу и се свързва с къси хоризонтални черти с двете крайни букви на надписа. Къси съединителни хоризонтални черти, по една или две, има и между всички букви от С до В. Графичните особености при последните три букви са както при вариант 1.

Вариант 3 е представен само с един екземпляр. Той е сходен с вариант 1, но буквите В и R не са свързани, а A е с хоризонтална хаста.

Последният вариант 4, отново засвидетелстван с един екземпляр, също много наподобява вариант 1. Единствената констатирана разлика е в размера на буквата S, която е значително по-дребна от останалите.

Статистическият анализ, приложим само по отношение на първите два варианта, не показва преференциална употреба на дадено клеймо спрямо конкретен вид керамична про-

³ В случая следвам принципа на типопределяне, използван от Т. Сарновски по отношение на печатите на I Италийски легион от Нове (Sarnowski 1985, 41).



Обр. 2. Тримаммиум. Строителна керамика с печати CORTISIBRA (кат. № 16-30)
Fig. 2. Trimammium. Building ceramics with CORTISIBRA stamps (cat. Nos. 16-30)

дукция.

С изключение на по-нестандартната форма на буквата А във варианти 1 и 2, печатите не представят никакви съществени палеографски особености. В епиграфските паметници

от Нове, например, А без хоризонтална част се появява в надписи от 164/165 и 212-222 г., както и в такъв, отнасящ се най-общо към първата половина на III в. (Mrozewicz 2010, 79). В Горна Мизия обаче са познати подобни

примери и в надписи от I и началото на II в. (Петровић 1975, 109-110).

При отсъствието на палеографски податки, датировката на печатите следва да се облегли изцяло на стратиграфски данни.

Фрагментите от строителна керамика с кат. № 3-4, 9, 13-14 и 32 са намерени в преотложени пластове и не подлежат на коментар. Останалите са от структури и контексти с изяснена същност и датировка в границите на III в. - рухнала покривна конструкция в кв. I Б, принадлежаща на все още неразкрита сграда; запълнител на обредни ями № 1, 3 и 5; рухнал покрив в централното помещение на сграда В; зазиждане на южния вход в разделителния зид между централното и източното помещение на сграда В; хипокауст в източното помещение на сграда В; запълнител на хипокауста в източното помещение на сграда В (обр. 5). Изброените структури и контексти са обстойно разгледани, с редица важни уточнения от функционално и хронологическо естество, в публикацията ми за строителната керамика от Тримаммиум с печати на I Италийски легион (Торбатов 2010б, 49-55). Фактът, че от голяма част от тях произхождат тухли и керемиди със сигурно датирани печати на легиона от Нове, значително подпомага хронологическата атрибуция и на печатите CORTISIBRA. Без отново да преповтарям предложената по-рано аргументация, ще си позволя да приведа само основните изводи и заключения:

- изграждането на сграда В се отнася към периода на управлението на династията на

Северите, не по-късно от първите десетилетия на III в. (рухналата покривна конструкция в централното помещение принадлежи към първообраза на сградата);

- по същото време е била издигната и все още нелокализираната сграда, част от чийто рухнал покрив е разчистен в кв. I Б;

- в непрецизиран засега момент през III в., вследствие на някакво преживяно бедствие, сграда В претърпява сериозно преустройство, изразяващо се в зазиждане на един от вътрешните входи, изграждане на хипокауст в източното помещение и чувствително повдигане на ходовото ниво;

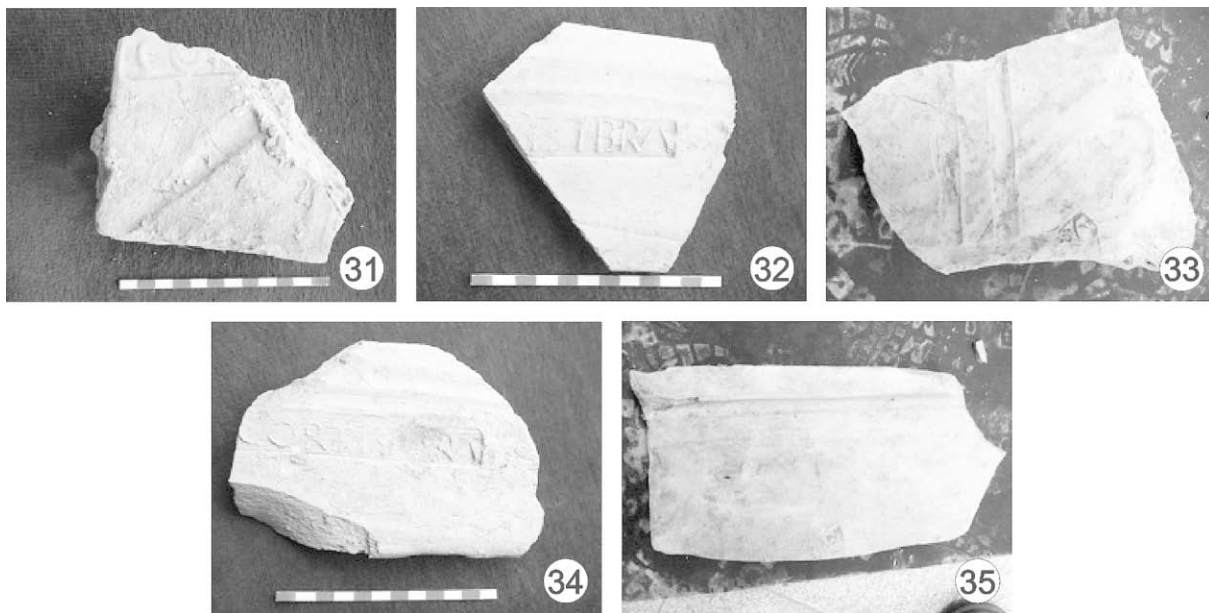
- най-късно през последната четвърт на III в. сграда В престава да функционира, след което останките от хипокауста са запълнени със сбит жълта пръст (*terminus post quem* 282-283 г.);

- яма № 1 датира най-общо от първата половина на III в.⁴, ако не и от по-ранен период;

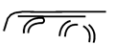
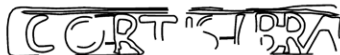
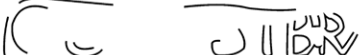
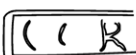
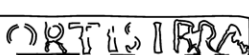
- ями № 3 и 5 се отнасят към последната четвърт на III в.

Сигнираната строителна керамика от запълнителя на хипокауста в сграда В и на обредните ями няма реална хронологическа стойност, тъй като там се срещат и материали с по-широка датировка в рамките на III в., а конкретно в ямите взетите наготово отнякъде натрошени керемиди са използвани за тяхна запечатка. Що се отнася до останалите структури и контексти, в тях е регистрирана едно-

⁴ Предложената първоначално датировка във втората половина на III в. е преразгледана от проучвателя в негова по-нова публикация (Върбанов 2009, 105).



Обр. 3. Тримаммиум. Строителна керамика с печати CORTISIBRA (кат. № 31-35)
Fig. 3. Trimamium. Building ceramics with CORTISIBRA stamps (cat. Nos. 31-35)

1	 23  34  25  21  26  20  18  10  35  17  28
2	 1  27  29  15  5  2  19  22  14  7  13  11
3	 9
4	 12
?	 30  31  8  32  4  16  24  3  33  6

Cohors I Bracarorum (civium Romanorum)

0 5 10 15 cm

Обр. 4. Тримаммум. Класификация на печатите CORTISIBRA

Fig. 4. Trimammium. Classification of the CORTISIBRA stamps

временна употреба на тухли и керемиди с печати от вариант 1 и вариант 2, което сигурно доказва синхронното им производство. Още по-съществено е, че продукция с подобни клейма е използвана както при изграждането,

така и при реконструкцията на сграда В. Това свидетелства не само за устойчиво функциониране, в продължение на поне няколко десетилетия през III в. на произвеждащата ги военна тухларница, но и за трайно присъствие в

Тримамииум по това време на военната част, на която тя е принадлежала.

Интерпретация

Развързката на съкращението в началото на надписа върху коментираните печати не представлява трудност: CORTISI = C(oh) ortis I. Очевидно става дума за кохорта с наименование, срещащо се и при други части от тази категория, довело до въвеждането на нумерално означение, в случая - I (*prima*). По-проблематично е разшифроването на текста, закодиран в последните три букви - BRA.

Във всички досегашни публикации помощната военна част от печатите CORTISI-BRA от Тримамииум е отъждествена с *cohors I Bracaraugustanorum*. Това се дължи на излишно предоверяване на авторите на J. Spaul, в чието съчинение всички данни за военни части с нумерално означение "I" и с имена, съдържащи в себе си етнонимичната съставка "Brac", са механично обединени в една рубрика, отнесена към *cohors I Bracaraugustanorum* (Spaul 2000, 88-90). Всъщност, става дума за две различни кохорти със сходни имена, а печатите от Тримамииум могат да се свържат единствено с втората - *cohors I Bracarorum civium Romanorum*⁵. Изясняването на този въпрос налага включването на пространен екскурс, посветен на някои съществени аспекти на военната организация на провинция Долна Мизия през I-III в.

Още през 1900 г. С. Cichorius, първият систематизатор на информацията за помощните войски на римската армия, въпреки твърде малкото налични тогава сведения, допуска, че в Долна Мизия и Долна Дакия по едно и също време може би са лагерували две различни части с еднакви имена (Cichorius 1900, 256). Това предположение за дълго време остава без реално потвърждение, поради което в излезлите през следващите десетилетия изследвания на сходна тематика, позоваващи се в общи линии на същите епиграфски извори, сведенията продължават да се разглеждат като отнасящи се до само една войскова единица - *cohors I Bracaraugustanorum* (Филон 1906, 67-69; Cheesman 1914, 156, 184; Christescu 1937, 183; Wagner 1938, 97-99).

Едва през 1959 г., публикувайки новооткрита военна диплома за помощните войски на Долна Дакия от 140 г., Б. Геров изказва категорично мнение, че военната част от долномизийската диплома от 134 г. (CIL, XVI,

78), фигурираща там със съкращението "I BRACAR", е различна от *cohors I Bracaraugustanorum*, която по това време е в Долна Дакия, и че името ѝ би следвало да се възстанови като *cohors I Bracarum* или *Bracarorum* (Gero 1959, 204-205). Според него, именно тази кохорта е "I BRAC" от дипломата от 152-154 (157?) г. (RMD I, 50), което показва, че тя е продължавала да съставлява част от провинциалната армия на Долна Мизия и при Антонин Пий. С участието на *vexillatio* на същата част във военната окупация на Северното Черноморие авторът свързва и надгробния паметник на Марк Мецилий от Херсонес в Таврика⁶ (Gero 1959, 205).

Въз основа отчасти на новопридобит материал (Иванов 1962, 45-47) и на коментар на принципите на рекрутиране, същността и различията между *cohors I Bracaraugustanorum* и *cohors I Bracarum/Bracarorum* са убедително изяснени от J. Beneš в специално посветена на проблема статия през 1970 г. (Beneš 1970, 239-245). След тази публикация въпросът изглеждаше окончателно разрешен и за около две десетилетия и половина не се повдигаше повече в научната книжнина (Beneš 1972, 157; Zahariade 1976, 487; Zahariade 1977, 262-263; Aricescu 1977, 47, 57; Beneš 1978, 18-20; Bako 1980, 631-635; Vlădescu 1983, 33; Sarnowski 1988, 180-181; Топбаров 1991, 24; Torbatov 1994, 162; Petolescu 1995, 241). Изненадващо, от средата на 90-те години на XX в. сред част от изследвачите на проблематиката, свързана с помощните войски на римската армия, се очерта с нищо необоснована тенденция отново за смесване на информацията относно двете разглеждани кохорти (RMD III, 165; Roxan 1997, 287-299; Roxan, Eck 1997, 193-203; Weiß 1999, 279-286; Spaul 2000, 88-90; Holder 2003, 104, 133; Pferdehirt 2004, 57-60), макар че в други работи, излезли от печат по същото време, се наблюдава стриктно разграничаване на сведенията (Matei-Popescu 2001-2002, 193-194; Зубарь 2001-2002, 64-65), а дори и отказ от допуснати по-рано неправилни предположения (Weiß 2001, 261-266). Това, както и намирането междувременно на нови важни епиграфски свидетелства, стана причина за появата на статия на F. Matei-Popescu по дискутирания въпрос, в която с неоспорима документална аргументация се потвърждават направените още от B. Gero и J. Beneš заключения (Matei-Popescu 2005, 313-318). В публикациите, появили се след 2005 г., обър-

⁵ На това обръщам внимание в две свои предишни публикации: Топбаров 2010б, 41; Топбаров 2010а.

⁶ ILS, III, 9160.

Дата	Провинция	Литература
средата на I в.	Dalmatia	Matei-Popescu 2005, 313
[28 април?] 75 г.	Moesia	Pferdehirt 2004, Nr. 1
14 юни 92 г.	Moesia Inferior	Petolescu, Popescu 2004, 269-276
[14 юни?] 92 г.	Moesia Inferior	Weiß 2005, 207-209, Nr. 1
14 август 99 г.	Moesia Inferior	CIL, XVI, 44
13 май 105 г.	Moesia Inferior	Pferdehirt 2004, Nr. 11
[25 септември?] 111 г.	Moesia Inferior	CIL, XVI, 58
27 септември 112 г.	Moesia Inferior	RMD II, 85
17 юли 122 г.	Dacia Inferior	Pferdehirt 2004, Nr. 20
129/130 г.	Dacia Inferior	RMD V, 376
13 декември 140 г.	Dacia Inferior	RMD I, 39
19 юли 146 г.	Dacia Inferior	RMD IV, 269
167/168 г.	Dacia Inferior	Eck, MacDonald, Pangerl 2001, 43-48, Nr. 5

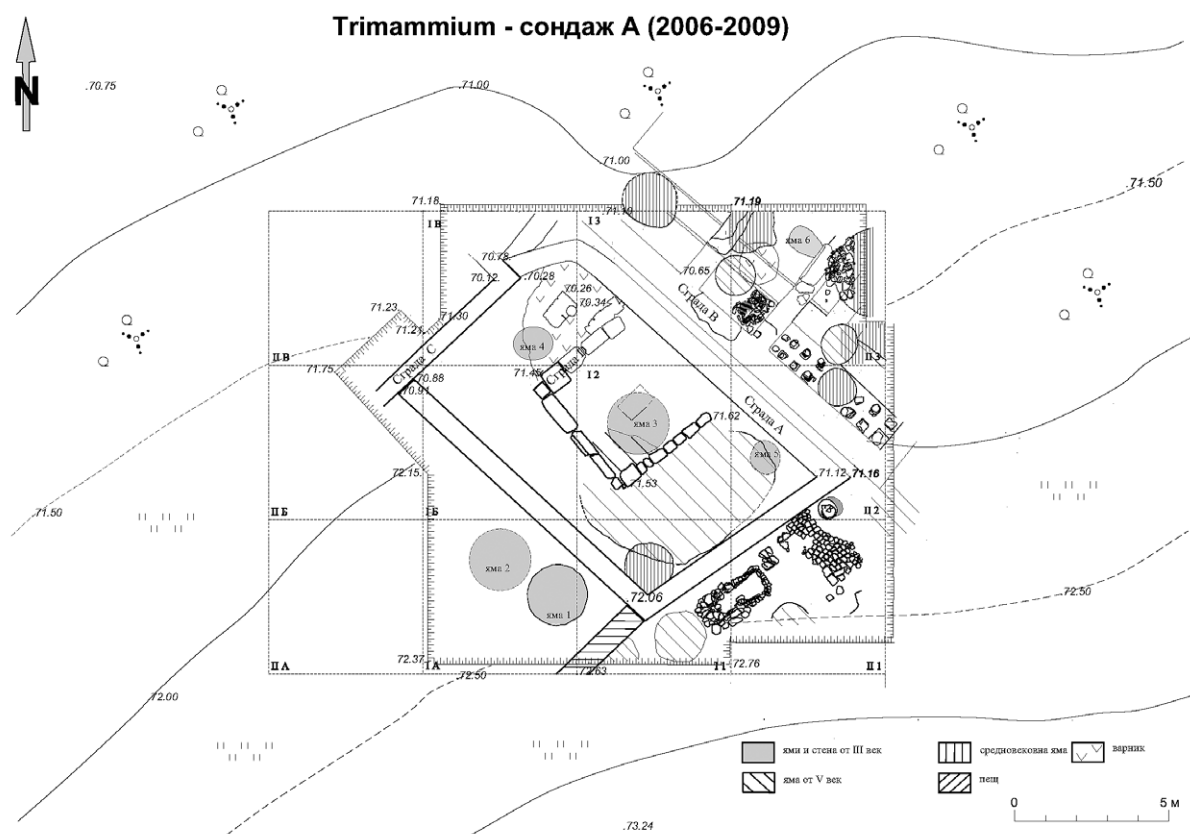
Таблица 2. Дислокация на *cohors I Bracaraugustanorum equitata* през I-II в.

кванията вече са преодолен (Holder 2006, 155, 162; Petolescu, Popescu 2007, 150-151).

Обобщени в табличен вид (таблица 1), сведенията от епиграфските паметници и военни дипломи за дислокацията на *cohors I Bracaraugustanorum equitata* през I-II в. към

настоящия момент изглеждат по следния начин (таблица 2):

От приведените данни се вижда, че *cohors I Bracaraugustanorum equitata* е засвидетелствана за последен път в Долна Мизия на 27 септември 112 г., а към 17 юли 122 г. тя вече



Обр. 5. Триматиум. План на проучения през 2006-2009 г. сектор
Fig. 5. Trimattium. Plan of the sector excavated in 2006-2009

Дата	Провинция	Литература
9 януари 88 г.	Mauretania Tingitana	CIL, XVI, 159
103/104 г.	Mauretania Tingitana	Papi 2004, 255-258
1 юни 125 г.	Moesia Inferior	RMD IV, 235
20 август 127 г.	Moesia Inferior	RMD IV, 241
2 април 134 г.	Moesia Inferior	CIL, XVI, 78
(след 1 януари) 145 г.	Moesia Inferior	Petolescu, Popescu 2007, 149-151, Nr. 2
7 април 145 г.	Moesia Inferior	RMD III, 165; RMD V, 399/165
10 декември 145/9 декември 146 г.	Moesia Inferior	RMD IV, 270 ⁹
152-154 (157?) г.	Moesia Inferior	RMD I, 50

Таблица 3. Дислокация на *cohors I Bracarorum civium Romanorum* през I-II в.

съставлява част от гарнизона на Долна Дакия. Сигурно е установено, че кохортата е участвала в дакийските войни на император Траян (Strobel 1984, 123). Напълно приемлива е и хипотезата, че веднага след края им тя е била настанена на постоянен лагер в присъединените към Долна Мизия части от бившето Дакийско царство, чиято западна третина е обособена в началото на управлението на император Хадриан в новоучредената провинция Долна Дакия (Matei-Popescu 2001-2002, 193-194; Matei-Popescu 2005, 314). Счита се, че до излизането ѝ от състава на долномизийската армия, *cohors I Bracaraugustanorum equitata* се е намирала в оперативно подчинение на *legio V Macedonica* (Филов 1906, 69; Sarnowski 1988, 171). Местопребиваването ѝ в земите на юг от Дунав е още неизвестно, но то следва да се търси някъде в западната част на провинцията. След прехвърлянето на кохортата на север от реката, може би още от къснотраяново време, тя трайно се установява в укреплението край Brețcu, отъждествявано с кастела Angustia (Wagner 1938, 98; Zahariade 1977, 487; Beneš 1978, 19; Vlădescu 1983, 34; Petolescu 1995, 241; Matei-Popescu 2001-2002, 194). Оттук, както и от разположеното наблизо укрепление край Bogoșneul Mare⁷, са известни тухли и керемиди с печати на военната част, съдържащи съкращението COH I BRAC (в нормален и огледален образ), поместено в рамка с различни очертания и изписано с различни графични особености на отделните букви (Székely 1975, 344, Fig. 2/3; Vlădescu 1983, 201, Fig. 6; IDR III/4, 329, 336-338; Gudea 1997, 63-64). Най-късното сигурно свидетелство за кохортата, известно засега, датира от времето на Марк Аврелий⁸ (Eck,

MacDonald, Pangerl 2001, 43-48, Nr. 5).

Новооткритите военни дипломи достатъчно категорично потвърждават точното наименование на другата военна част със сходен етноним, съставляваща част от гарнизона на Долна Мизия във времето, когато *cohors I Bracaraugustanorum equitata* е вече трайно настанена в пределите на Долна Дакия. Това е *cohors I Bracarorum civium Romanorum*. Наличните към момента данни за нейната дислокация през I-II в. също са представени в таблица (таблица 3):

Точното време на преместване на *cohors I Bracarorum civium Romanorum* от Мавритания Тингитана в Долна Мизия не е известно, но най-вероятно е да е станало в самото начало на управлението на император Хадриан, във връзка с предприетите тогава от него административни и военни реформи в долнодунавския регион. Твърде показателна за обстоятелствата на тази предислокация е констатацията, че при създаването на провинция Дакия след войните на Траян в гарнизона ѝ не е включена нито една войскова единица от долномизийската армия, докато при учредяването на Долна Дакия през 118 г. нейният гарнизон е комплектуван почти изцяло (само с две изключения) от бившата войска на Долна Мизия (Герасимова 1969, 8-9). Появата на *cohors I Bracarorum civium Romanorum* на Долни Дунав очевидно трябва да се разглежда като една от компенсациите, целящи укрепване на боеспособността на долномизийската армия, с оглед успешното изпълнение на отредените ѝ задачи. Присъствието на кохортата в Долна Мизия през II в. е регистрирано в серия военни дипломи, най-късната от които е от времето на Марк Аврелий. Прави впечатление, че в нея означението *civium Romanorum* е отпадна-

⁷ Твърдението, че такива печати са известни и от укреплението край Comalău (така в: Sarnowski 1988, 171, с позоваване на Zahariade 1977, 264), не отговаря на истината.

⁸ Дискусията за принадлежността на печатите върху строителна

керамика с надпис CIB от Дакия ще бъде представена по-нататък в изложението.



Обр. 6. Горна Бешовица, Врачанско. Надгробна плоча от втората половина на III в. (по Conrad 2004, Taf. 84 4)

Fig. 6. Gorna Beshovitsa, Vratsa district. Tombstone from the second half of the 3rd c. AD (after Conrad 2004, Taf. 84 4)

ло от името на частта, а етнонимът ѝ е предаден с краткото съкращение BRAC, което не се среща в дипломите с по-ранна дата. Отнасянето на кохортата към помощните части на *legio*

XI Claudia не почива на сериозни доводи⁹.

Гръкоезичният надпис върху надгробната стела от Горна Бешовица, Врачанско (IGBulg. V, 5180) (обр. 6), датиран от различните изследвачи най-общо във втората половина или в края на III в. (Иванов 1962, 47; Conrad 2004, 264), се тълкува като сигурно свидетелство, че *cohors I Bracarorum* е продължавала да съставлява част от гарнизона на Долна Мизия и през III в., може би чак до реформите по времето на Диоклетиан (Иванов 1962, 45; Beneš 1978, 20; Matei-Popescu 2001-2002, 195). Въз основа на местонамирането на стелата е изказано и предположение, че по това време кохортата е лагерувала някъде в околностите на Монтана (Beneš 1978, 20; Matei-Popescu 2001-2002, 195). Веднага трябва да се отбележи обаче, че коментираният паметник не предлага аргументация в подкрепа на нито едното от двете съждения. От текста на надписа¹⁰ може единствено да се заключи, че през III в. *cohors I Bracarorum* не само още съществува, но и активно участва в бойни действия срещу неизвестен противник, а “загиналият във война” неин войник Аврелий Валериан е със сигурен тракийски произход. Надписът не предоставя никакви сведения за дислокацията на кохортата, както и за провинциалната ѝ принадлежност по това време.

От по-подробен коментар се нуждае и споменатата вече надгробна стела на войника Марк Мецилий от Херсонес в Таврика (ILS, III, 9160) (обр. 7). Предмет на оживена дискусия се явява както датировката на самия паметник, така и името на военната част, към която приживе е принадлежал починалия, криещо се в надписа под съкращението CHO I BRA. По първия въпрос, пряко или индиректно, са изказани твърде противоречиви предположения, основаващи се главно на палеографските особености и формулировката на текста, но така също и на съображения от исторически характер: трайно-во време (Matei-Popescu 2005, 314); 129 г. (Иванов 1962, 46); преди 138 г. (Zahariade, Gudea 1997, 47); средата на II в. (Wagner 1938, 99); II в. (Beneš 1978, 20; Matei-Popescu 2001-2002, 195); II - началото на III в. (Соломоник 1983, 61); края на II - първа третина на III в. (Зубарь 2001-2002, 65); II-III в. (Sarnowski 1988, 196).

⁹ Предположението е на J. Beneš (Beneš 1978, 20) и се основава единствено на местонамирането на военната диплома от Брестовене, Кубратско.

¹⁰ В превод, надписът гласи: “Аврелий Максим, син на Даезерес, приживе за себе си и за брат си Аврелий Валериан, войник от I кохорта на бракарите, загинал във война, според възможностите си издигна заедно със съпругата си Родопе надгробна плоча за спомен. Зоравей, пътнито.” (Иванов 1962, 44).



Обр. 7. Херсонес. Надгробна плоча на войника Марк Мецилий (по Соломоник 1983, № 33)

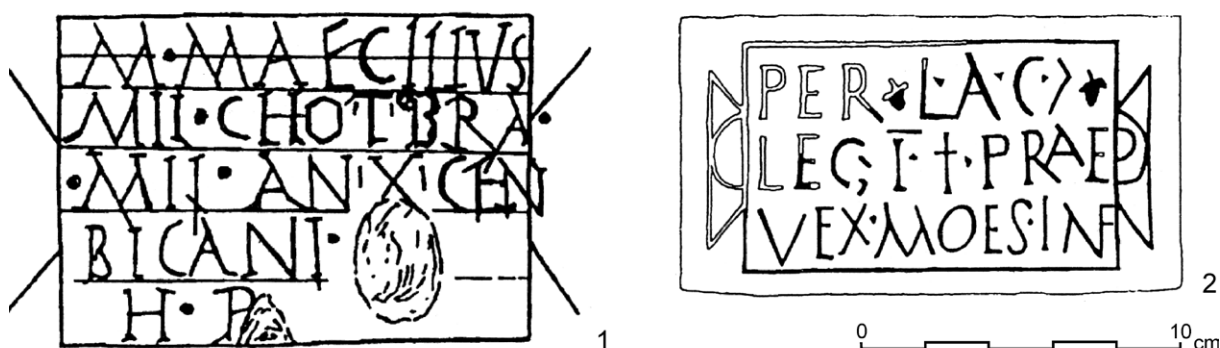
Fig. 7. Chersonesos. Tombstone of the soldier Marcus Mecilius (after Соломоник 1983, № 33)

Предпочетената разшифровка на етнонима на кохортата - *Bracaraugustanorum* (ILS III, 9160; Wagner 1938, 99; Aricescu 1977, 57; Кадеев 1981, 27; Соломоник 1983, 60-61; Spaul 2000, 88;

Zahariade, Gudea 1997, 47; Matei-Popescu 2005, 314; Gudea 2005, 469) или *Bracarorum* (Gerov 1959, 205; Иванов 1962, 46; Beneš 1978, 20; Matei-Popescu 2001-2002, 195; Зубарь 2001-2002, 65), е обусловена и от моментното състояние на информацията за двете части, но и от отношението на отделните автори към дискусията по този проблем, а следователно и от възприетата от тях датировка на паметника. Част от посочените изследвачи, ясно разграничаващи двете кохорти, но свързващи надписа от Херсонес с пребиваването там на подразделение от *cohors I Bracaraugustanorum equitata* (A. Aricescu, M. Zahariade, N. Gudea, F. Matei-Popescu), изрично поясняват в публикациите си, че това събитие следва да се отнесе към времето преди нейното прехвърляне в Долна Дакия. И това е напълно естествено, тъй като най-късно от втората половина на I в. римският военнен протекторат над гръцките колонии по северозападното и северното черноморско крайбрежие се превръща в прерогатив на мизийската, а след 86 г. - на долномизийската армия.

От представените данни за дислокацията на *cohors I Bracaraugustanorum equitata* убедително се налага извода, че 118 г. се явява сигурен *terminus ante quem* за евентуалния престой на нейно *vexillatio* в Херсонес. Последните проучвания обаче отнасят началото на римското военно присъствие в Херсонес едва към 20-те - 30-те години на II в., когато тук са настанени за сравнително кратък период войници от *legio I Italica* и *cohors II Lucensium* (Зубарь 2001-2002, 22). С това дискусията за името на военната част от надписа на Марк Мецилий може и трябва да се счита за приключена, но въпросът за времето на появата по тези места на подразделение от *cohors I Bracarorum* остава открит.

Повторното въвеждане на римски войски в Херсонес и на територията му става най-късно през втората половина на 40-те години на II в., като този път то вече придобива траен характер (Зубарь 2001-2002, 24). Сега се приема, че първоначалният гарнизон е бил формиран от военнослужещи на *legio V Macedonica*. Може би още от края на 50-те години на II в., но със сигурност след прехвърлянето на *legio V Macedonica* в Дакия Поролисензис през 167-168 г., тук се настанява смесено *vexillatio* от войската на Долна Мизия, намиращо се под началството на офицери от *legio I Italica*. Към края на II - началото на III в., в началния период от управлението на император Септимий Север, настъпва нова промяна в състава на гарнизона. Тя се изразява в поемането на защитата и кон-



Обр. 8. Рисушки на надписите върху надгробната плоча на Марк Мецилий от Херсонес (1) и върху керамично клеймо на долномизийското vexillatio в Таврика от крепостта Charax (2) (по Зубарь 2001-2002, рс. 54 и 107)

Fig. 8. Drawings of the inscriptions on the tombstone of the soldier Marcus Mecilius from Chersonesos (1) and the inscription on the ceramic mark of the Lower Moesian vexillatio in Taurica in the castle Charax (2) (after Зубарь 2001-2002, рс. 54 and 107)

трола над територията на Херсонес от страна на подразделения на *legio XI Claudia* и негови придадени помощни части. Това състояние се запазва до втората половина на 30-те или първата половина на 40-те години на III в. (Зубарь 2001-2002, 57-72).

Изхождайки от презумпцията за оперативната подчиненост на *cohors I Bracarorum* на *legio XI Claudia*, В. Зубарь отнася пребиваването на нейно vexillatio в Херсонес към периода от края на II до първата третина на III в. (Зубарь 2001-2002, 65, 122)¹¹. Както вече изтъкнах по-горе обаче¹², за наличието на подобна обвързаност липсват данни. Многочислените находки на строителна керамика с печати на кохортата от Тримамиум не оставят никакво съмнение, че по времето на Северите, но и по-късно през III в., именно тук се е намирал базовият ѝ лагер. От това следва, че *cohors I Bracarorum* е била подчинена на *legio I Italica*, чийто граничен сектор през II-III в. се е простирал първоначално от устието на р. Олт и кастела Dimum до Тегга включително, а след изтеглянето на *legio V Macedonica* от Троесмис в 167-168 г. - и от Capidava до устието на Дунав (Sarnowski 1988, 90). От изложените факти може да се заключи, че изпращането в Херсонес на част от кохортата, включваща със сигурност поне споменатата в надгробния паметник на Марк Мецилий центурия на Бикан¹³, е станало най-вероятно през втората половина на II в., когато настаненото в Таврика vexillatio exercitus Moesiae inferioris се

е намирало под командването на висши офицери от *legio I Italica*. Не е без значение, по моя преценка, и твърде голямото сходство в палеографските характеристики на надписите върху споменатата стела и върху керамичните клейма на същото vexillatio от крепостта Charax в Таврика (обр. 8), датирани от повечето изследвачи не по-рано от втората половина на II в. (Зубарь 2001-2002, 115-116), както и факта, че те са поместени в *tabula ansata* - явление, напълно непознато в надгробната пластика от Долна Мизия (Conrad 2004, Taf. 1-140). И накрая, за да приключа с този въпрос, искам да обърна внимание и на друг интересен факт, който също едва ли е просто съвпадение - името на кохортата е изписано върху надгробие на Марк Мецилий със съкращението BRA, точно както върху печатите от Тримамиум!

Въз основа на представената аргументация, надписът CORTISIBRA трябва да бъде развързан по следния начин:

C(oh)ortis I Bra(carorum).

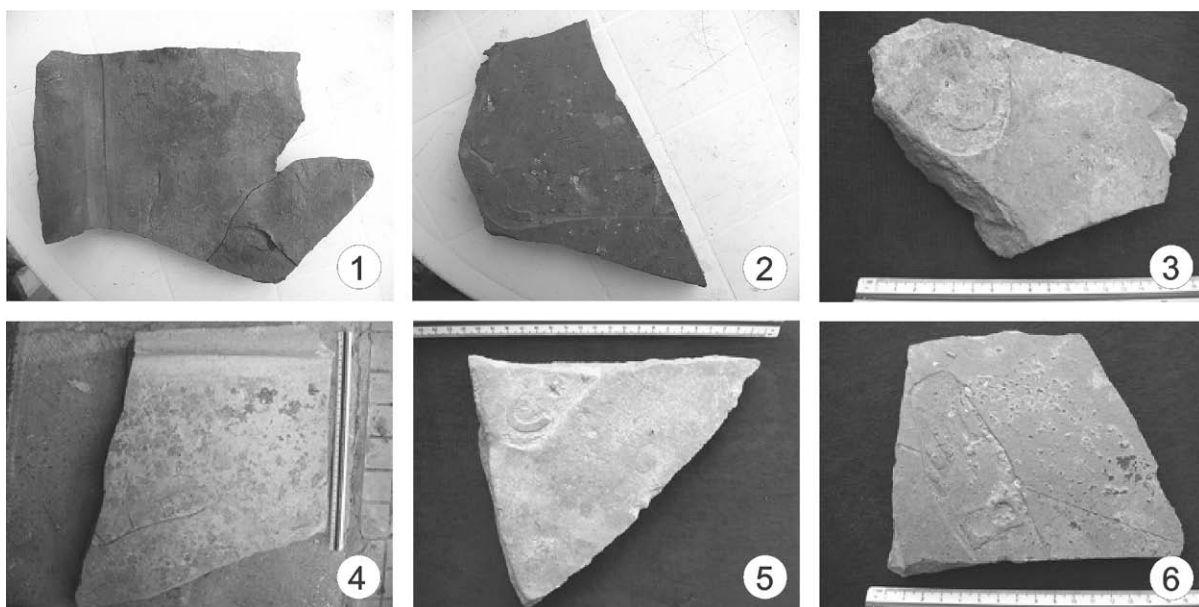
2. СІВ

Досега от Тримамиум са известни само 6 печата от този вид. Всички те са поставени върху тегули (обр. 9). Размерите на тегулите не могат да бъдат установени, но от запазените фрагменти е ясно, че те са били с П-образен профил, с плоско тяло и перпендикулярно извити странични первази. Покрай первазите, чиято височина достига 5,7 см, са оформени надлъжни жлебове. Тегулите са изработени от добре пречистена глина с добавка на шамот, която след изпичането е придобила керемиденочервен цвят с тъмен оттенък. Върху лицевата страна на един от екземплярите има украса във вид на диагонално (?) разположена единична пръстна линия. Тегулите с печати СІВ

¹¹ Авторът се позовава на отдавна престаналото да бъде актуално съчинение на H. van de Weerd от 1907 г. (Weerd 1907, 284), където при това се говори за *cohors I Bracaraugustanorum*, а не за *cohors I Bracarorum civium Romanorum*, за която по онова време още не е имало никаква информация.

¹² Вж. бел. 10.

¹³ Подробно за състава и конкретните функции на вексилациите от римските auxilia в: Saxer 1967, 118-132; Beneš 1978, 76-80.



Обр. 9. Тримамииум. Строителна керамика с печати CIB
Fig. 9. Trimammium. Building ceramics with CIB stamps

Кат. №	Инв. №	Вид	Размери (см)	Местонамиране	Изображение
1	41/2006	t	? x ? x 2,85/3,6	кв. I А (Яма 1)	обр. 6 1
2	61/2006	t	? x ? x 2,8/3,2	кв. I А (Яма 1)	обр. 6 2
3	146/2008	t	? x ? x 2,9	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 6 3
4	147/2008	t	? x ? x 3,2	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 6 4
5	150/2008	t	? x ? x 3,8	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 6 5
6	180/2008	t	? x ? x 2,8	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 6 6

Таблица 4. Основни параметри на строителната керамика с печати CIB от кастела Тримамииум

се отличават от всички останали със значително по-голямата си дебелина, варираща от 2,8 до 3,6 см. Данните за тях и за обстоятелствата на тяхното намиране са представени в таблица (таблица 4):

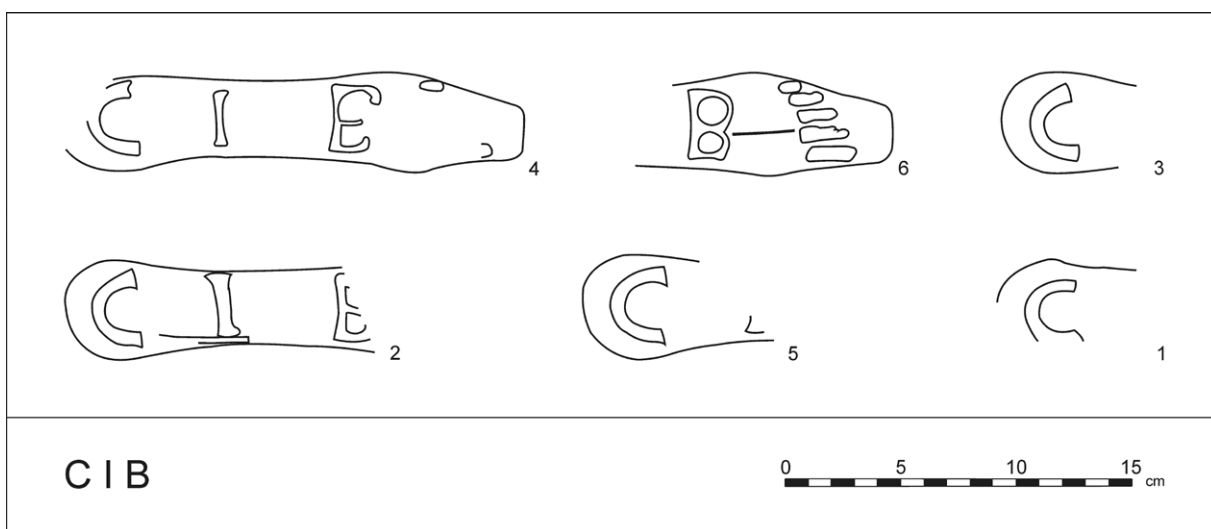
Всички печати CIB от Тримамииум са напълно идентични и принадлежат към един тип, който се отличава с редица особености (обр. 10).

На първо място трябва да се отбележат необичайно големите му размери. При най-добре запазения екземпляр (кат. № 4) дължината на печата достига 19,8 см, при максимална ширина 4 см.

Оформлението на надписното поле е уникално. То е във вид на отпечатък от подметка на войнишка обувка (*planta caligaris*), в предната част на която са релефно представени и петте пръста на крака. Сходни изображения са ми известни единствено сред печатите от Нове и близката му околност, където са класификационно обособени в типове VI 159-164 и XXVIII 1 (Sarnowski 1985, 38, 41-42) (обр. 11). Варианти 159-164 на тип VI се отнасят

към продукцията на *legio I Italica*, но при тях има *planta pedis* от класически вид (обр. 11 I-5), при това - със значително по-малки размери (Sarnowski 1985, 38, 41). Употребата им е засвидетелствана върху тухли и керемиди в сравнително кратък период от време - края на II/началото на III в. (Sarnowski 1985, 42). Тип XXVIII 1 е регистриран само върху една тухла (обр. 11 6). Формата на надписното поле в запазената му дясна половина силно наподобява печатите CIB от Тримамииум. Спада към клеймата на частни производители, а датировката му не е установена (Sarnowski 1985, 49-50). Допуска се, че формата на рамката на коментираните печати е заимствана от образци на римската *terra sigillata* (Sarnowski 1985, 42).

За разлика от печатите от Нове обаче, както и от тези в *planta pedis* върху римската *terra sigillata* (Dimitrova-Milčeva 2000, 8, Abb. 2), където по правило е представен отпечатък от дясно стъпало, в печатите от Тримамииум е представена лява *planta caligaris*. Това, както и неестествената диспропорция в размерите на горната и долната половина на буквата В,



Обр. 10. Тримаммиум. Графични особености на печатите CIB
Fig. 10. Trimammium. Graphic peculiarities of the CIB stamps

дава основание да се заключи, че става дума за обърнат по вертикалната ос огледален образ.

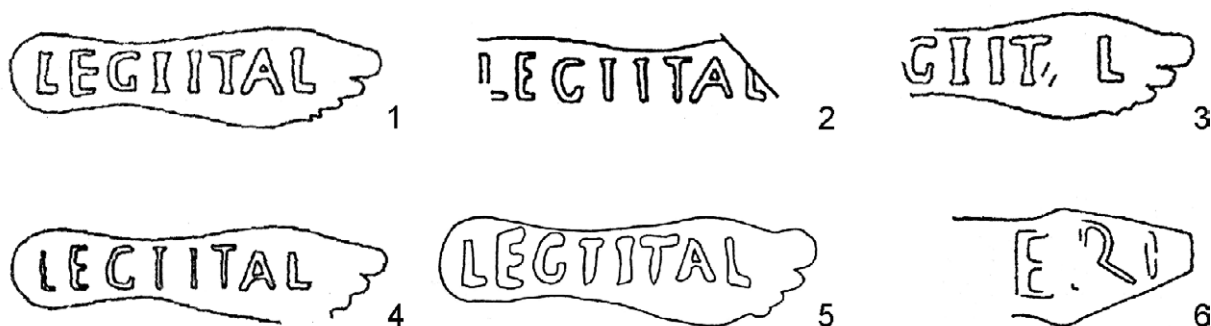
От значение за датировката на печатите CIB е формата на представената обувка. Установено е, че класическата островърха *caliga*, въведена в римската армия вероятно към края на републиканския период, търпи известни промени още през първата четвърт на II в., а в запазените изображения от края на II в. начетните, наред с островърхите, се появяват и *caligae* с отъпен преден край (Bishop, Coulston 1993, 62, 100, 119).

Изведеният по такъв начин своеобразен *terminus post quem* напълно се съгласува със стратиграфските данни от Тримаммиум. Фрагментите от тегули с печати CIB са намерени във вече описани контексти, заедно със строителна керамика на *legio I Italica* и на *cohors I Bracarorum* - в обредната Яма № 1 и сред останките от рухналата покривна конструкция в кв. I Б. Както вече беше посочено, последната е при-

надлежала на засега нелокализирана сграда, издигната в периода на управлението на династията на Северите.

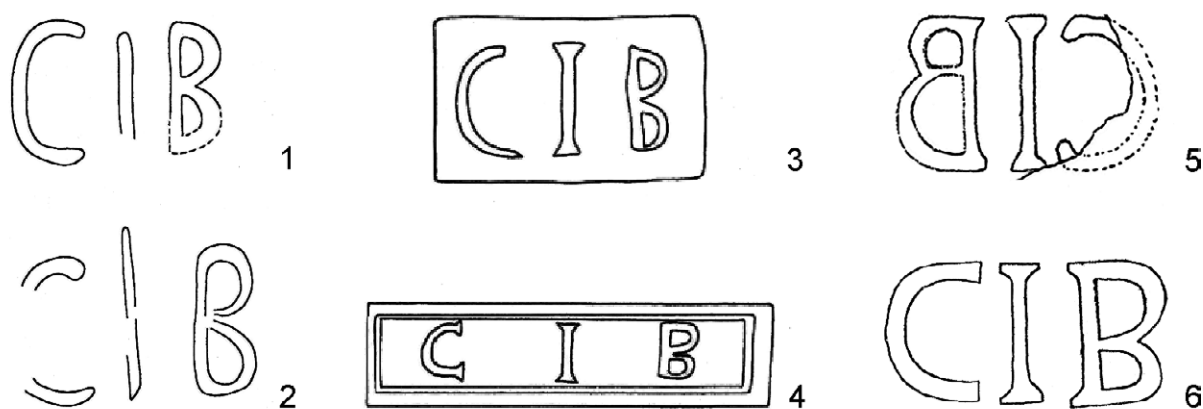
За разлика от вече коментираната група CORTISIBRA, разчитането на печатите CIB представлява съществена трудност и не може да бъде разрешено еднозначно. От една страна, изображението на *caliga* може да се тълкува като убедително свидетелство за техния военен произход, но по-горе вече беше отбелязано, че подобно е регистрирано и върху клеймо на частен производител от Нове. От друга страна, отъждествяването на печатите с втори тип сигнировка на строителната керамика на *cohors I Bracarorum* е напълно неприемливо, поради доказаната синхронност на продукцията от двата вида и техните съвършено различни технологически параметри.

Печати с надпис CIB досега не са намирани по протежението на Долнодунавския лимес и в неговия хинтерланд, но такива са известни



Обр. 11. Печати в *planta pedis* и *planta caligaris* от Нове: 1-5. Tun VI 159-164; 6. Tun XXVIII 1 (no Sarnowski 1985, 38, 41 и Иванов 2002, 98)

Fig. 11. Stamps in *planta pedis* and *planta caligaris* from Nove: 1-5. Type VI 159-164; 6. Type XXVIII 1 (after Sarnowski 1985, 38, 41 and Иванов 2002, 98)



Обр. 12. Печати с надпис CIB от Долна Дакия и Дакия Поролисензис: 1-4. От кастела *Samum* (no Gudea 1997, 52); 5-6. От кастела *Slăveni* (no Tudor 1965, 358 и Vlădescu 1983, 201)
 Fig. 12. CIB stamps from Lower Dacia and Dacia Porolissensis: 1-4. *Castellum Samum* (after Gudea 1997, 52); 5-6. *Castellum Slăveni* (after Tudor 1965, 358 and Vlădescu 1983, 201)

от земите на север от реката. Те произхождат от два твърде отдалечени един от друг обекта, разположени съответно в провинциите Долна Дакия и Дакия Поролисензис, а именно - кастелите край *Slăveni* и *Cășei*, вторият от които се отъждествява с античния *Samum* (обр. 12). Всички изследвачи единодушно ги приемат за военни, но мненията относно идентификацията на военната част значително се разминават.

Печатите от *Slăveni* са нанесени върху тухли, употребени при ремонта на щабната постройка и строежа на лагерните терми, извършени в рамките на масираната кампания по цялостното преизграждане на кастела през 205 г. (Vlădescu 1983, 82-85; Vlădescu 1986, 30-34; Gudea 1997, 83-85). Надписите са вдлъбнати, без рамка, в нормално и в огледално положение (обр. 12 5-6). Палеографията на отделните букви е сходна с тази от Тримамиум, но самите букви са много близко разположени. Част от изследвачите допускат връзка на печатите с *cohors I Bracaraugustanorum equitata*, но най-често с уговорката, че това е само една от възможностите (Tudor 1965, 359; Tudor 1968, 345-346; Zahariade 1976, 487; IDR II, 527; Beneš 1978, 19; Sarnowski 1988, 171). Повечето автори обаче ги отнасят към друга военна част, точното установяване на чието име е несигурно (Russu 1972, 68; Zahariade 1977, 263; Bogdan Cătănicu 1981, 60, note 44; Vlădescu 1983, 34; Cronica 2007, 288). В една от публикациите те са приписани конкретно на *cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria* (Petolescu 1995, 244), неизвестно кога точно след 116 г.¹⁴ преместена от

Долна Мизия в Долна Дакия, но за пръв път засвидетелствана на мястото на новото си назначение във военна диплома от 129/130 г. (RMD V, 376; Holder 2006, 155).

Печатите от *Samum* са както негативни, така и позитивни, и се отнасят към няколко твърде различаващи се варианта (Gudea 1997, 52). Въпреки съвсем различната рамка, при един от тях буквите са изненадващо близки по палеографска характеристика до тези от Тримамиум (обр. 12 1-4). Строителната керамика с печати CIB от *Samum* уверено се свързва с *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata*, за която е сигурно установено, че е лагерувала на това място още от II в. и чак до края на съществуването на провинцията (Petolescu 1995, 242; Gudea 1997, 52).

За целия период - от управлението на император Хадриан до реформите на Диоклетиан, в гарнизона на Долна Мизия досега не е установено присъствието на друга кохорта, освен *cohors I Bracarorum*, която би могла да използва съкращението CIB за сигниране на своята керамична продукция. В чисто хипотетичен план, печатите от Тримамиум биха могли да се отнесат към *cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria*. Трябва да се има предвид, че информацията за нея е изключително оскъдна, а местопребиваването и продължителността на престоя ѝ в Долна Дакия не са изяснени. Ако е вярно обаче отъждествяването на *cohors I F M Bryttonum Malvensis* от една епитафия от

¹⁴ В неотдавна публикувана военна диплома за помощните войски на Долна Мизия от 116 г. се споменава *cohors I milliaria Brittonum*, която, с позоваване на RMD IV, 222 и коментара там на П. Холдър,

се отъждествява от авторите с *cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*. Напускането ѝ на Долна Мизия се свързва с реорганизацията на Дакия и преминаването на нейното местостоеще към територията на новоучредената провинция Долна Дакия (Eck, Pangerl 2006, 99-101).

Тесалоника (CIL, III, 13704) именно с тази част, то тя е продължавала да фигурира в състава на провинциалния гарнизон и през III в. (Petolescu 1995, 245). При такова положение, участието на *vexillatio* от кохортата в строежите в Тримамииум, както това е установено за *legio I Italica* (Торбатов 2010б, 56), е почти невероятно, тъй

като подобна практика на експровинциален обмен е непозната в Римската империя.

Другата възможност за интерпретация на печатите CIB от Тримамииум е те да принадлежат на частен производител. Очевидно е, че при наличната засега информация, този въпрос трябва да остане открит.

Цитирана литература:

- Върбанов 2009:** В. Върбанов. Три ями от III век от територията на римската крепост Тримамииум. - В: Есенни четения Сборяново, 6. Варна, 2009, 102-118.
- Върбанов 2010:** В. Върбанов. Находка от антониниани от сграда с хипокауст в Тримамииум (проучвания през 2009 г.). - Известия на Регионален исторически музей - Русе, 14, 2010 (под печат).
- Върбанов, Драгоев, Русев 2007:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 262-263.
- Върбанов, Драгоев, Русев 2008:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 346-348.
- Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 426-430.
- Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум, Община Иваново. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 317-319.
- Герасимова 1969:** В. Герасимова. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници). - Археология, 1969, 4, 5-11.
- Зубарь 2001-2002:** В. Зубарь. Римское военное присутствие в Таврике. - STRATUM plus, 4, 2001-2002, 8-189.
- Иванов 1962:** Т. Иванов. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. - Археология, 1962, 2, 38-48.
- Иванов 2002:** Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав (Ескус - Нове - Дуросторум). София, 2002.
- Иванов 2006:** Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, 2. София, 2006, 125-207.
- Кадеев 1981:** В. Кадеев. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков, 1981.
- Петровић 1975:** П. Петровић. Палеографја римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975.
- Соломоник 1983:** Э. Соломоник. Латинские надписи Херсонеса Таврического. Москва, 1983.
- Торбатов 1991:** С. Торбатов. Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия. - Археология, 1991, 1, 23-27.
- Торбатов 2010а:** С. Торбатов. Латински официален посветителен надпис от римския кастел Тримамииум (Долна Мизия). - Известия на Регионален исторически музей - Русе, 14, 2010 (под печат).
- Торбатов 2010б:** С. Торбатов. Строителна керамика с печати на I Италийски легион от кастела Тримамииум. - Археология, 2010, 3-4, 41-59.
- Филов 1906:** Б. Филов. Помощните войски на римската провинция Мизия. - Известия на Историческото дружество, 2, 1906, 41-90.
- Aricescu 1977:** A. Aricescu. Armata în Dobrogea romană. București, 1977.
- Bako 1980:** G. Bako. Cohors I Bracaraugustanorum. - Studii și cercetări de istorie veche, 1980, 4, 631-635.
- Beneš 1970:** J. Beneš. Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Donau. - Listy Filologické, 93, 1970, 239-245.
- Beneš 1972:** J. Beneš. Několik poznámek k dislokaci římských auxilií v Dolním Podunají. - Sborník prací filosofické fakulty Brněnské univerzity, řada archeologicko-klasická (E), 17, 1972, 154-158.
- Beneš 1978:** J. Beneš. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Praha, 1978.
- Biernacki 2003:** A. Biernacki. The Ceramic Building Material of the 1st Italian Legion in *Novae* (*Moesia Inferior*). The Relationship between Form and Function. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 9-21.
- Bishop, Coulston 1993:** M. Bishop, J. Coulston. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome. London, 1993.
- Bogdan Cătănciu 1981:** I. Bogdan Cătănciu. Evolution of the System of Defence works in Roman Dacia (BAR International Series 116). Oxford, 1981.
- Cheesman 1914:** G. Cheesman. The Auxilia of the Ro-

man Imperial Army. Oxford, 1914.

Christescu 1937: V. Christescu. Istoria militară a Daciei romane. București, 1937.

Cichorius 1900: C. Cichorius. Cohors. - Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, 7, 1900, 231-356.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Cronica 2007: Cronica cercetărilor arheologice din România - Campania 2005. București, 2008.

Dimitrova-Milčeva 2000: A. Dimitrova-Milčeva. Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien). Sofia, 2000.

Eck, MacDonald, Pangerl 2001: W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl. Neue Diplome für Auxiliärtruppen in den dakischen Provinzen. - Acta Musei Napocensis, 38, 2001, 1, 27-48.

Eck, Pangerl 2006: W. Eck, A. Pangerl. Neue Diplome für die Auxiliärtruppen in den Mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian. - Dacia, N.S., 50, 2006, 93-108.

Gerov 1959: B. Gerov. Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien. 196-216.

Gudea 1997: N. Gudea. Der Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 44, 1997, 2, 1-113.

Gudea 2005: N. Gudea. Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et litus Moesiae Inferioris (86-275 n. Chr.). - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 52, 2005, 2, 317-566.

Holder 2003: P. Holder. Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian. - In: J. Wilkes (ed.). Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan. London, 2003, 101-145.

Holder 2006: P. Holder. Auxiliary Deployment in the Reign of Trajan. - Dacia, N.S., 50, 2006, 141-174.

IDR II: G. Florescu, C. Petolescu. Inscriptiile Daciei romane, 2. Oltenia și Muntenia. București, 1977.

IDR III/4: I. Russu. Inscriptiile Daciei romane, 3. Dacia Superior. 4. Zona răsăriteană. București, 1988.

IGBulg. V: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 5. Inscriptiones Novae, addenda et corrigenda. Serdicae, 1997.

Matei-Popescu 2001-2002: F. Matei-Popescu. Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 2001-2002, 173-242.

Matei-Popescu 2005: F. Matei-Popescu. Despre identitatea cohortelor *I Bracaraugustanorum* și *I Bracarorum civium Romanorum*. - In: Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, București, 2005, 313-318.

Mrozewicz 2010: L. Mrozewicz. Palaeography of Latin Inscriptions from Novae (Lower Moesia). Poznań,

2010.

Papi 2004: E. Papi. Diploma militare da Thamusida (Mauretania Tingitana): 103/104. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 146, 2004, 255-258.

Petolescu 1995: C. Petolescu. Unitățile auxiliare din Dacia Romană (II). - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 1995, 3-4, 237-275.

Petolescu, Popescu 2007: C. Petolescu, A.-T. Popescu. Trois fragments de diplômes militaires de Dobroudja. - Dacia, N.S., 51, 2007, 147-151.

Pferdehirt 2004: B. Pferdehirt. Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 1-2 (RGZM, K 37, 1-2). Mainz, 2004.

RMD I: M. Roxan. Roman Military Diplomas 1954-1977. London, 1978.

RMD II: M. Roxan. Roman Military Diplomas 1978 to 1984. London, 1985.

RMD III: M. Roxan. Roman Military Diplomas 1985-1993. London, 1994.

RMD IV: M. Roxan, P. Holder. Roman Military Diplomas, 4. London, 2003.

RMD V: P. Holder. Roman Military Diplomas, 5. London, London, 2006.

Roxan 1997: M. Roxan. An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 118, 1997, 287-299.

Roxan, Eck 1997: M. Roxan, W. Eck. A Diploma of Moesia Inferior: 125 Jun. 1. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 116, 1997, 193-203.

Russu 1972: I. Russu. Avxilia provinciae Daciae. - Studii și cercetări de istorie veche, 1972, 1, 63-77.

Sarnowski 1985: T. Sarnowski. Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie. - Archeologia, 34, 1985, 17-61.

Sarnowski 1988: T. Sarnowski. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego (Novaensia, 3). Warszawa, 1988.

Saxer 1967: R. Saxer. Untersuchungen zu den vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian (Epigraphische Studien, 1). Köln - Graz, 1967.

Spaul 2000: J. Spaul. Cohors². The evidence for and short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army (BAR International Series 841). Oxford, 2000.

Strobel 1984: K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakenkrieger Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der hohen Kaiserzeit. Bonn, 1984.

Székely 1975: Z. Székely. Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 1975, 3, 343-351.

Torbatov 1994: S. Torbatov. A Newfound Roman Military Diploma from Nigrinianis (Lower Moesia). - In: G. Susini (ed.). Limes (Studi di storia, 5). Bologna, 1994, 159-167.

Tudor 1965: D. Tudor. Comunicări epigrafice III. - Studii și cercetări de istorie veche, 16, 2, 1965, 357-372.

Tudor 1968: D. Tudor. Oltenia romană. București, 1968.

Varbanov, Dragoev, Rusev 2008: V. Varbanov, D. Dragoev, N. Rusev. Archaeological Research in the Roman Fort Trimammium (preliminary report). - Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași, 13, 2008, 159-169.

Vlădescu 1983: C. Vlădescu. Armata romană în Dacia Inferior. București, 1983.

Vlădescu 1986: C. Vlădescu. Fortificațiile romane din Dacia Inferior. Craiova, 1986.

Wagner 1938: W. Wagner. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, 1938.

Weiß 1999: P. Weiß. Ein Diplom des Antoninus Pius für Moesia inferior von Dez. 145/Dez. 146. Zum Trup-

penbestand der Provinz nach der Okkupation Dakiens. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 124, 1999, 279-286.

Weiß 2001: P. Weiß. Das Konsuln paar vom 7. April 145 n. Chr. Noch einmal zu den Auxilien von Moesia inferior und Thracia unter Antoninus Pius. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 134, 2001, 261-266.

Weiß 2005: P. Weiß. Neue Militärdiplome Domitians für Soldaten Niedermösiens. - Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik, 153, 2005, 207-219.

Zahariade 1976: M. Zahariade. Trupele de origine hispanică în Dacia. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 1976, 4, 477-494.

Zahariade 1977: M. Zahariade. Addenda et corrigenda. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 1977, 2, 261-265.

Zahariade, Gudea 1997: M. Zahariade, N. Gudea. The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86-275). Amsterdam, 1997.

The CORTISIBRA and CIB stamps from castellum Trimammium (Abstract)

Sergey Torbatov

The analysis of the building ceramics from the castellum Trimammium has produced three consistent groups of Roman stamped bricks and roof tiles. One group that bears the signs of different types and variant of legio I Italica was already published. The other two groups, with the stamps CORTISIBRA and CIB, are presented here.

The CORTISIBRA group is the most numerous from the site. It includes two complete bricks, one fragmented but restorable tegula, and 32 fragments of bricks, tegulae, and imbrices.

The identical content of the text on the CORTISIBRA stamps, known so far from Trimammium, supports their identification as a single type. However, some differences in the shaping of the text field and some palaeographic specifics allow for distinguishing at least four types. The lack of palaeographic clues means that the dating of the stamps should rely entirely on stratigraphic data.

The fragments from building ceramics Nos. 3-4, 9, 13-14, and 32 are found in secondary layers and cannot be further discussed. The rest are from structures and clear contexts, dated to the third century AD: a collapsed roof construction in Sq. IB that belongs to a still unidentified build-

ing; the fill of ritual pits Nos. 1, 3, and 5; a collapsed roof in the central room of Building B; the blocking of the southern entrance of the party-wall between the central and the eastern rooms of Building B; a hypocaust in the eastern room of Building B; and the fill of the hypocaust in the eastern room of Building B. The fact that these structures contain both bricks and tiles securely dated by stamps of legio I Italica significantly helps the chronological attribution of the CORTISIBRA stamps.

The construction of Building B is dated to the reign of the Severan Dynasty, at latest in the first decades of the third century AD (the collapsed roof construction in the central room belongs to the initial building). The as yet unidentified building, whose collapsed roof was found in Sq. IB, was constructed at the same time. Building B underwent a serious reorganization sometime in the 3rd c. AD, after some kind of disaster. The reconstruction included blocking of one of the internal entrances, the construction of a hypocaust in the eastern room and a significant raise of the floor level. Building B ceased to function in the last quarter of the 3rd c. AD, at latest. After that, the remains of the hypocaust were filled

with compact yellow soil (*terminus post quem* AD 282-283). Pit No. 1 is generally dated to the first half of the 3rd c. AD, if not earlier. Pits Nos. 3 and 5 are dated to the last quarter of the 3rd c. AD.

The signed building ceramics from both the fill of the hypocaust in Building B and the fill of the ritual pits has no chronological value, since there are materials of wide date within the 3rd c. AD.

Production with a CORTISIBRA stamps was used for both the construction and the reconstruction of Building B. This suggests a sustainable production of a brick-workshop for at least several decades in the 3rd c. AD, pointing to a lasting presence in Trimammium of the military unit to which the workshop was affiliated.

It is not difficult to decode the abbreviation in the beginning of the inscription on the stamps t: CORTISI = C(oh)ortis I. Obviously it means a named cohort that was common for other detachments of the same category, which has led to the introduction of a number, in this case: I (prima). More problematic is the deciphering of the text coded in the last three letters: BRA.

In all publications so far, the auxiliary group with the CORTISIBRA stamps from Trimammium was identified as cohorts I Bracaraugustanorum. In fact, it is a different cohort – cohorts I Bracarorum civium Romanorum

A detailed discussion of the available data, the nature and the difference between the often wrongly equated cohorts I Bracaraugustanorum and cohorts I Bracarorum is offered in this paper.

The numerous finds of building ceramics with stamps of cohorts I Bracarorum in Trimammium undoubtedly suggest that, at the time of the Severan Dynasty, but also later in the 3rd c. AD, there was a base camp of that cohort. Therefore, cohorts I Bracarorum was a sub-ordinate to legio I Italica, whose boundary in 2nd-3rd c. AD was initially from the mouth of the Olt and castellum Dimum to Tegra (included). The arguments put forward suggest that part of the cohort, including at least the Bican centuria as suggested by the gravestone of Marcus Mecilius, was sent to Chersonesos, most probably in the second part of the 2nd c. AD. Another interesting and hardly

coincidental fact is that the name of the cohort which is inscribed on the gravestone of Marcus Mecilius has the abbreviation BRA – exactly as on the stamps from Trimammium.

On these grounds, the inscription CORTISIBRA should be read in the following manner: C(oh)ortis I Bra(carorum).

The second group of stamps from Trimammium, CIB, is so far found on just six tegulae. The stamps are identical and belong to a single type that features some peculiarities. The shape of the text field is unique. It is in the shape of an impression of a soldier's boot (*planta caligaris*), the front part of which depicts in relief the five toes. In terms of the chronology of the stamps, the shape of the boot, whose front part is blunt, is important. The depictions of caligae of this type known so far date from the end of the 2nd c. AD onward.

In contrast to the CORTISIBRA group, decoding of the CIB stamps from Trimammium is very difficult and cannot be solved without ambiguity.

CIB stamps have not been found so far along the Lower Danube limes and its hinterland, but such are known from areas to the north of the river. They come from two sites distant from each other, located in the provinces of Lower Dacia and Dacia Porolissensis – the castella near Slăveni and Cășei, the latter having been identified as the ancient Samum.

For the entire period, from the reign of Hadrian to the reforms of Diocletian, the Lower Moesian garrison consisted, as it is presently known, of only one cohort – cohorts I Bracarorum that could have used the abbreviation CIB to mark its ceramic production. Hypothetically, the stamps from Trimammium could be linked to a short stay of a building vexillatio of some of the cohorts that were camping to the north of Danube (cohorts I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria or cohorts I F M Bryttonum Malvensis). This, however, is not very likely, since such inter-provincial exchange is not known in the Roman Empire.

The other interpretation possibility is that the CIB stamps from Trimammium are the product of a private manufacturer.

Сребърна икона с образа на св. Василий от областния център под Перперикон

Николай Овчаров

Масштабните археологически проучвания на Перперикон продължават вече повече от десетилетие и предоставиха изключителни находки. За изследването на Средновековието особено благодатен беше периода 2001-2004 г. Тогава в подножието на скалния град и в местността „Клисе башъ” бе разкрит великолепен архитектурен ансамбъл. Той включва две църкви, обширен некропол и редици верижни помещения. Според намерените находки комплексът се датира през IX-XII в. (Овчаров, Коджаманова 2006).

За изясняването на ситуацията спомогна откриването на близо стоте византийски оловни печати, които станаха втората по големина колекция, намерена от едно място, след тази от стратегията Велики Преслав. Сред тях има редица моливдовули на познати исторически личности, като пълководеца Василий Монах, основателят на управлявалата през XIII-XV в. императорска династия севаст Георги Палеолог, бъдещият василевс Константин Мономах и др. Многобройните печати на императорски тайни съветници (асикрити), на служители в частната съкровищница на василевса, на негови „доверени хора”, дори на личния му секретар, каниклия, обаче позволи да се оформи важна идея. Вероятно през този период Перперикон представлява център на личен императорски домен, обхващал територията на Източните Родопи. Оттам са управлявани собствени земи на василевса и са контролирани близките мини за злато, едни от най-големите във Византийската империя. Подобни длъжности са известни в изворите и носят наименованията василик, куратор или ктиматин (Ovcharov 2006, 218-220).

Заедно с печатите на светски лица, при разкопките бяха намерени и 14 моливдовули на архиепископи. Част от тях вече са публикувани



Обр. 1. Перперикон. Сребърна иконка с образа на св. Василий Велики

Fig. 1. Perperikon. Silver icon with the image of St. Basil the Great

(Овчаров, Стоименов 2004, 307-321), а други излязоха на бял свят след реставрационните дейности, предприети през 2009 г. Сред тях са епископите Стефан и Гликерий от Великия, Теофан от Другувития, Роман и Михаил, чиито катедри не са обозначени. Най-много са архиепископите на епископията Ахридос (Източните Родопи), чието седалище вече сполучливо локализирахме в разкрития през 80-те години манастир „Св. Йоан Продром” в Кърджали (Овчаров, Хаджиева 1992). Сега, към единствения известен преди печат на епископ Константин от Ахридос се прибавиха още 7 - на Тома, Евстатик, Теодор и още един на Константин.

Явно освен светски функции, в комплекса са били съсредоточени и известни религиозни дейности. За това свидетелства параклисът, разположен северно от главната църква, където бе открита костница за високопоставени духовници. За същото говорят и доста от на-



Обр. 2. Графична рисунка на изображението
Fig. 2. Drawing of the image on the icon

ходките на църковна утвар и свързани с култа предмети като бронзови реликвирии-енколпиони, стъклени и оловни ампули за съхраняване на свещеното миро и др. (Овчаров, Коджаманова 2006, 67-68). В настоящата статия ще се спра на още един паметник, отнасящ се пряко към християнското богослужение (обр. 1)

Става дума за кръгла сребърна пластина с диаметър 21 мм и дебелина 1 мм (обр. 2.). Върху нея е изпълнено допоясно изображение на християнски светец с нимб. Макар и схематичен, образът силно впечатлява с експресивността на големите и вперени в зрителя очи, високото чело, съзнателно уедрената спрямо тялото глава. Косата му е прибрана към темето, а брадата - заострена. Светецът благославя с дясната ръка, докато с лявата притиска към гърдите си богато украсена църковна книга. Кръстосаният под шията омофор, с пришити на него кръстове, не оставя съмнение за епископския сан на лицето. А трите букви край главата ясно показват кой е изобразен върху сребърната пластина – α(γίος) Βα(σιλειος).

Свети Василий Велики, или Кападокийски, е роден през 330 г. в Кесарея, център на малоазийската провинция Кападокия. Неговият род открай време се слави като стълб на християнството. Още баба му и дядо му са преследвани по времето на езическия император Диоклециан. Двамата братя на Василий, Григорий Нисийски и Петър Севастийски, както и сестрата Макрина също са канонизирани от църквата. Самият той получава блестящо образование в Константинопол и Атина, а после става митрополит на Кападокия. Но най-значимата му



Обр. 3. Преславска икона от IX-X в.
Fig. 3. Icon from Veliki Preslav, 9th-10th c. AD

дейност е писането на трудове, заради които е причислен към т.нар. отци на църквата.

Това е особено важно, защото именно Василий Велики, Григорий Нисийски и Григорий Назианзин създават скелета на християнската философия. Те заемат от модерния неоплатонизъм много елементи, но ги разглеждат през призмата на новата религия. В тази теория особено място се отделя на естетиката и на изграждането на човешкия образ. Според раннохристиянските мислители в него се съсредоточава душата и тя може да бъде изследвана именно посредством него. Самият св. Василий пише, че изобразяването на Бога и свещените персонажи е като своеобразна „книга”, по която хората могат да проникнат в същината на християнството (Овчаров 2007, 14-15).

За да решат този въпрос неоплатониците и раннохристиянските теоретици се обръщат към някои древни тенденции в изкуството (Овчаров 1982а, 8-18). Става дума за източната традиция за пълно осветяване на представената във фас човешка фигура, за уголемяване на очите и челото върху лицето, за съзнателно търсената диспропорция на прекалено едрата глава спрямо по-дребното тяло. Фокусът са очите, чрез които надзърта самата душа. (Каждан 1978, 170 сл.) Тези насоки в изобразителното изкуство са особено силни в Мала Азия, Сирия и Палестина и затова Византия ги заема оттам. Съвсем не е случайно, че от същите места произхождат най-именитите раннохрис-

тиянски философи (Овчаров 1983, 178-186).

Византийското изкуство се формира следвайки посочените принципи през IV-VI в., но през VII в. в Константинопол побеждават иконоборците. Изобразяването на религиозните персонажи е отречено и това създава сериозни пречки за развитието на изкуството. Тъй като иконоборчеството се разпространява основно сред столичната аристокрация, почитането на иконите са запазва преди всичко в средите на обикновения народ. Старите традиции се съхраняват най-вече в по-отдалечени провинции, като Кападокия и Южна Италия, в околните страни, напр. Грузия и Армения, както и в някои оцелели манастири. Точно от тези обители са запазени няколко ръкописа от първата половина на IX в., в които се вижда начина на представяне на човешките персонажи през периода. Както отбелязва В. Лазарев, това са „къси нескопосани фигури, изобразени в резки и ъгловати движения, контурите са очертани с твърда линия и без никаква моделировка” (Лазарев 1986, 58).

Първите признаци на промяната се усещат още след временното възвръщане на иконопочитането през 787 г. От епиграмите на Теодор Студит се разбира, че още по това време започват да се рисуват човешки образи. Последните императори-иконоборци като Михаил II (820-829 г.) вече са се примирили и единствено им условие е да не се излагат икони в столицата (Speck 1964, 333-344). Така се стига до окончателната победа на иконопочитането в 843 г., когато именно запазените от народа традиции формират новото византийско изкуство.

Сходни явления се наблюдават и в съседните страни. В редица арменски паметници от IX-X в., като стенописите от манастирите Татев и Ахтамар или миниатюрите в Евангелието на царица Млке и Ечмиадзинското евангелие, се виждат преки заемки от раннохристиянското изкуство (Дурново 1979, 90-100). Интересна е ситуацията в България, която приема в 865 г. християнството. Българските художници веднага се насочват към сиро-палестинските традиции в раннохристиянската живопис от IV-VI в., съхранени както чрез оригиналите, така и чрез реплики от VII-IX в. Така се раждат ненадминати произведения като иконите в стила на преславската рисуванa керамика (обр. 3.). Такива са и някои произведения на малката пластика от Велики Преслав (Овчаров 2007, 16-17), както и миниатюрите в Асеманиевото и Зографското евангелие (Джурова 1981, 18-19) (обр. 4, 5). Те са резултат от влиянието на

сиро-палестинския кръг, а свързващо звено са ръкописи от IX-X в., произхождащи главно от Мала Азия и Южна Италия (Grabar 1972, 130-141; Иванова-Мавродинова 1976, с. 103).

Както в ранното християнство, иконите на преславските зографи се обосновават от съчиненията на философите в двора на цар Симеон. Йоан Екзарх пише тогава своя прочут труд „Шестоднев”, в чиято основа лягат схващанията на самия св. Василий Велики в едноименното му произведение. Негова е концепцията, че по съчетанието на чертите в човешкото лице се познава състоянието на душата (Йоан Екзарх 1981, 252-253). Чрез тях се предава цялото дълбоко и експресивно вътрешно напрежение, заложено в източнoхристиянското изкуство (Лихачов 1970, 93-95). Презвитер Козма допълва със способността на очите да насочат към небето „душевното зрение” (Презвитер Козма 1944, 52). Идеите му пряко кореспондират с мисълта на неговия съвременник, византиец Симеон Метафраст, че „със светлината в душата слепецът отново може да придобие светлината на телесните очи” (Паметници византийской литературы 1969, 89).

Няма никакво съмнение, че образът на св. Василий, представен върху сребърната икон-



Обр. 4. Релефно изображение от Велики Преслав, IX-X в.
Fig. 4. Relief from Veliki Preslav, 9th-10th c. AD



Обр. 5 Образи на двама светци върху кост, Велики Преслав, IX-X в.

Fig. 5. Images of two saints on bone from Veliki Preslav, 9th-10th c. AD

ка от областния център в местността „Клисе башъ“ под Перперикон, отговаря точно на тези тенденции във философията и изкуството. Изпълнението е доста грубо и насочва към споменатите по-горе народни традиции след икоборческия период. Според иконографските особености на изображението то не може да надхвърли хронологически първите десетилетия на X в. Най-вероятно сребърната пластина да е била част от по-голяма сборна икона, като заедно с други образи на църковни отци и светци е била апликирана върху дървената рамка (Овчаров 1999, 575-592).

Датировката на иконката изцяло се подкрепя от археологическата ситуация. Главната църква на комплекса е от т.нар. преходен тип, характерен за периода от края на VIII до X в. (Овчаров 2001, 25-36). Най-ранните, открити при разкопките средновековни монети, се отнасят към управлението на императорите Константин V Копроним с Лъв (757-775 г.) и Теофил (829-842 г.). Ако те са единични, от втората половина на IX в. вече се появяват цели 6 екземпляра на Василий I Македонец (867-886 г.) и Лъв VI Философ (886-912 г.). Същото е положението и с намерените оловни печати. Най-ранният моливдовул принадлежи на протоспатария на тема Македония Теофил, датиран в първата половина на IX в. От края на IX в. произхожда печата на императорския спатарий и съдия Йосиф, а спатарокандидатът и кумеркиарий на Солун Константин е изпращал писма в края на IX и началото на X в.

Явно, че през IX в. животът в местността „Клисе башъ“ е бил доста интензивен и администрацията вече е имала тук стабилно присъствие. В тази насока е много важно още едно откритие в Източните Родопи, което внася допълнителна яснота в изучаването на историята на района през това столетие.

Преди 30 години аз публикувах изключително интересна рисунка-графит върху каменен блокче, открито в средновековния манастир „Св. Йоан Продром“ в Кърджали (обр. 6.). То беше вградено като сполия в стената на католикона, построен в самото начало на XI в. Това е цяла композиция, включваща светците Георги и Стефан, както и редица християнски символи. Че става дума за преизползване на блокчето се вижда дори от факта, че персонажите са обърнати с главите надолу.

Иконографските особености насочват към обобщените в предишните редове раннохристиянски белези. Фигурите са къси и ъгловати,

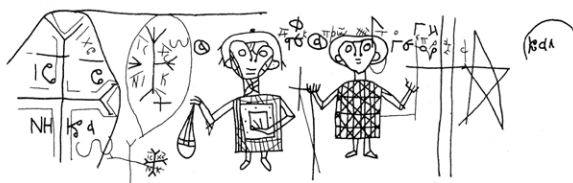
главите - несъразмерно едри, а очите - големи и втренчени фронтално в зрителя. Много интересна е орантната поза на св. Георги, която също свидетелства за ранни черти в изображаването. Съобразно тогавашните ни познания за ситуацията около манастира в това време датирах рисунката в по-общия период X-XII в. (Овчаров 1982б, 43-50).

Няколко години по-късно се появи статия на изкуствоведа Кристофър Уолтър, която също бе посветена на важната композиция. Той прие разсъжденията ми относно раннохристиянските елементи в изображенията, но от гледна точка на своята наука ги датира по чисто иконографски белези в VII в. (Walter 1995, 20-24). Друг е въпросът, че подобна датировка е невъзможна, предвид археологическата ситуация, разкрита при проведените през втората половина на 80-те години от миналия век разкопки.

Картината се изясни в края на 90-те години от същото столетие, когато католиконът бе цялостно възстановен. Тогава вече имах възможност да разкрия културния пласт, намиращ се под пода на главната църква от началото на XI в. И изненадата не закъсня - оказа се, че отдолу лежат останките на друга култова сграда. Става дума за църква от същия преходен тип, представляващ междинна форма между базиликата и кръстополния храм. Именно тя е изпълнявала функцията на манастирски католикон през периода IX-X в. (Овчаров 2001, 30-31).

Макар останките от сградата да са незначителни личи ясно, че тя е била масивна представителна постройка. От изток храмът завършва с три полукръгли апсиди, оформящи олтарната част. Дължината е 12 м, а широчината - 6,55 м. Църквата е зидана от дялан камък, обилно споен с бял хоросан. Вероятно нагоре зидовете са били градени в строителната техника „опус микстум“ с редове тухли и камък. С подобни размери и в същата техника е построена църквата от областния център в местността „Клисе башъ“.

Храмът, разположен в подножието на Перперикон е бил богато украсен с мраморна декорация и подови мозайки в стила „опус сектиле“. Един фрагмент от цокъла в олтарната част показва, че той е притежавал стенописна украса. Пак там е имало мраморна преграда от профилирани релефни плочи, която отгоре е завършвала с корниз от рисувана керамика,



Обр. 6. Рисунка-графит от църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали

Fig. 6. Graffiti-drawing from the church of St. John the Precursor monastery in Kardzhali

много близка по стил до преславската рисуванa керамика (Овчаров, Коджаманова 2006, 65-67). Тези елементи подсказват какво е представлявала изчезналата монументална декорация на ранния католикон на манастира „Св. Йоан Продром“ в Кърджали. А откритата преди три десетилетия рисунка-графит изведнъж се оказва с безценна стойност.

Очевидно, тя е направена в момента, когато първата сграда все още съществува. Неизвестният рисувач е силно впечатлен от великолепните фрески на храма и е оставил своята опростена представа за тях.. Чрез компютърна обработка дори бяха възстановени възможните изображения на светците Георги и Стефан. Те показват пълна близост с примери от IX-X в. и явно са изпълнени в това време (Овчаров 2001, с. 35).

Ето че отново мога да се върна към споменатата в началото на статията сребърна пластина с образа на св. Василий. Ако стенописите в „Св. Йоан Продром“ са били изпълнени в най-добрия стил на IX в., малката иконка е пример за народното изкуство от това време. Безспорно е обаче едно - в областта Ахридос (Източните Родопи) раннохристиянските традиции са възприети много добре след финала на иконоборческия период. Това се вижда отлично и в архитектурните паметници, и в запазените произведения на изобразителното изкуство.

От IX до XII в. между областния център в местността „Клисе башъ“ и епископския манастир „Св. Йоан Продром“ се води оживена кореспонденция, за която намерените оловни печати се явяват категорично свидетелство. Не изключвам възможността в архитектурния комплекс в подножието на Перперикон да е съществувала и втора резиденция на епископите на Ахридос. В подкрепа на тази хипотеза са многобройните предмети на християнския култ, сред които е и голямата сборна икона.

Цитирана литература:

- Джурова 1981:** А. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. София, 1981.
- Дурново 1979:** Л. Дурново. Очерки изобразителного искусства средневековой Армении. Москва, 1979.
- Иванова-Мавродинова 1976:** В. Иванова-Мавродинова. Украса на ръкописите - В: История на българското изобразително изкуство, I. София, 1976, 99-125.
- Йоан Екзарх 1981:** Йоан Екзарх. Шестоднев. София, 1981.
- Каждан 1978:** А. Каждан. Византийская культура. Москва, 1978.
- Лазарев 1986:** В. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.
- Лихачов 1970:** Д. Лихачов. Человек в литературе Древней Руси. Москва, 1970.
- Овчаров 1982а:** Н. Овчаров. Идеалистическа и реалистическа тенденции в средновековното европейско изкуство. Някои проблеми в развитието на европейското изкуство. - Проблеми на изкуството, 1982, 1, 8-18.
- Овчаров 1982б:** Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X-XIV в. - Археология, 1982, 2, 43-50.
- Овчаров 1983:** Н. Овчаров. Бележки върху произхода на стила на преславската рисувана керамика. - В: Преслав, 3. София, 1983, 178-186.
- Овчаров 1999:** Н. Овчаров. Две сборные иконы XII и XIV вв., найденные на территории Болгарии. (Byzantinoslavica, 60), Prague, 1999, 575-592.
- Овчаров 2001:** Н. Овчаров. Ранният католикон от IX-X в. в манастира „Св. Йоан Продром“ в Кърджали и неговата монументална декорация. - Археология, 2001, 3-4, 25-37.
- Овчаров 2007:** Н. Овчаров. Образът и подобieto. Естетика на образа в българското средновековно изкуство. София, 2007.
- Овчаров, Коджаманова 2006:** Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон - свещеният скален град на траките. Варна, 2006.
- Овчаров, Стоименов 2004:** Н. Овчаров, Д. Стоименов. Новооткрити византийски епископски молитвовули от Перперикон. - Civitas divino humana in honorem LX Georgii Bakalov. София, 2004, 307-321.
- Овчаров, Хаджиева 1992:** Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос XI-XIV в. (Разкопки и проучвания, 34), София, 1992.
- Памятники византийской литературы 1969:** Памятники византийской литературы, 2. Москва, 1969, 89-93.
- Презвитер Козма 1944:** Презвитер Козма. Беседа против богомилите. Пловдив, 1944.
- Grabar 1972:** A. Grabar. Les manuscrits grecs enluminés de province italienne (IX-XI s.). Paris, 1972.
- Ovcharov 2006:** N. Ovcharov. Localisation of Byzantine, Bulgarian, Serbian, and Russian Scriptoriums, Chancelleries and Archives of the 9th-14th Century. (Byzantinoslavica, 64), Prague, 2006, 193-220.
- Speck 1964:** P. Speck. Ein Heiligenbilderzyklus im Studios-Kloster im das Jahr 800. - In: Actes du XII^e cong. int. des études byz., 3. Belgrade, 1964, 333-344.
- Walter 1995:** C. Walter. An Apotropaic Sequence at Kardjali - Bulgaria (Zograf, 25), Belgrade, 1995, 20-24.

A ninth-century silver icon with the image of St. Basil from the complex at Perperikon (Abstract)

Nikolay Ovcharov

The large-scale archaeological investigations of the rock-cut town of Perperikon in the Eastern Rhodopes have been going on for more than a decade. Of particular significance for the study of the Medieval Period was the discovery of a magnificent architectural complex from the 9th-12th centuries AD on the lower slopes of Perperikon. The complex consists of two churches, a large cemetery and a series of chain-like buildings. The discovery of almost 100 Byzantine lead seals in the

area helped to clarify the situation. The seals form the second largest collection of such finds from one site, second only to the collection from Veliki Preslav. The molybdenobulls support the conclusion that we are investigating the centre of a Byzantine Imperial estate that was directly subordinated to Constantinople.

Along with the seals, many other precious items were found in the course of the excavations. A round silver plate is discussed here that is 21

mm in diameter and 1 mm thick. On the plate, the torso of St. Basil is depicted, with his name marked in Greek – α(γίος) Βα(σίλειος). Despite the schematic depiction, the image makes a strong impression with the expressive large eyes that stare at the viewer, the high forehead and the deliberately enlarged head in relation to the body. These specifics indicate strong Early Christian influences.

The execution is fairly rough and points to folk traditions in the Byzantine art that have emerged after the final victory of iconolatry over iconoclasm in AD 843. The iconographic specifics indicate that the image could not be later than the first decades of the 10th c. AD. Most probably, the silver plate was a part of a larger collective icon, and along with other images of church fathers and saints was mounted on a wooden frame.

The date of the icon is entirely supported by the archaeological context. The main church in the complex is of the so-called transitional type that is typical for the period from the late 7th until the 10th c. AD. The earliest coins found in the course of the excavations date from the reign of Constantine V with Leo IV (AD 757-775) and Theophilos (AD 829-842). Despite the fact that these coins are isolated examples, there are six coins from the second half of the 10th c. AD, of the emperors Basil I the Macedonian (AD 867-886) and Leo VI the Wise (AD 886-912). The same is true for the lead seals. The earliest molybdenum seal belongs to Theophilos, protospatarios of Macedonia, and dates from the first half of the 9th c. AD. The seal of the Emperor's spatarios and magistrate Joseph also dates from the late 9th c. AD. Constantine,

spatarios-candidate and kommerkiarios of Thessaloniki, sent letters in late 9th or early 10th c. AD.

This find has an interesting relation to another discovery in the Eastern Rhodopes from 30 years ago. A graffiti-drawing depicting saints Stephen and George was found as a spolia in the katholikon of the medieval monastery St. John the Precursor in present-day Kurdzhali. It has been argued that the spolia provides a general idea about the wall-painting style of the early monastery church from the 9th c. AD that was entirely dismantled in early 11th c. AD to give way to a new temple.

The iconographic specifics of these images also correspond to early Christian traits in the Byzantine art. The figures are short and angular, the heads are disproportionally large and the eyes are big and staring at the viewer. Of particular interest is the orant pose of St. George that also suggests early trends in representation. By means of computer processing, we managed to restore the images of the two saints that show a striking resemblance to the examples of post-iconoclastic painting from the second half of 9th – early 10th c. AD.

While the wall-paintings of the first church of the monastery St. John the Precursor were painted in the best traditions of the 9th and 10th c. AD, the small silver icon is an example of the folk art of that time. There can be no doubt that the early Christian traditions were readily received in the region of Achridos (the Eastern Rhodopes) after the end of the iconoclasm. This is clearly visible in both architectural monuments and works of art that have come to us.

Два сребърни енколпиона от България

Константин Тотев, Ивайло Кънев

Посвещава се на XXII Международен конгрес за византийски изследвания, София, 2011

Сред множеството творби на византийската малка пластика и ювелирно изкуство, се откроява група паметници, с все още не достатъчно изчерпателно проучено предназначение, поради което понякога са наричани по различен начин. Това са нагръдни икони и медальони, чиито корпуси са оформени като миниатюрни кутии. Най-често те са изработвани от скъпи метали или позлатявани и посребрявани и доукрасявани с други техники на приложното изкуство (емайл, ниело, вграждане на скъпи камъни). Обикновено тези творби са с двустранни изображения. Голяма част от тях са изпълнени чрез изчукване на релефите върху тънки сребърни листи. Върху горната страница е припоявана масивна шарнирна халка за носене пред гърдите. В отделни случаи тази тънка метална кутия отвътре е била уплътнявана от дървена сърцевина. На две такива нагръдни икони, собственост на частна колекция, ще спрем вниманието си в настоящата работа¹. Изработени са от сребро и предизвикват интерес по отношение подбора на изобразените светци, и най-вече заради образците, използвани при тяхното изпълнение (обр. 1, 2).

Първият енколпион е с правоъгълна форма и следните размери: височина без халката - 6,5 см и ширина - 5 см. Конструирани са като кутия, чиито големи правоъгълни стени са изработени от сребърни пластини, свързани чрез метална (посребрена) лента с широчина 0,7 см. В горната част, върху тази лента е запоена халка за провесване пред гърдите, а по всяка от

страниците - по две кухи тръбички от навита тънка телена жичка, през които е преминавал наниз от перли. От двете страни на енколпиона са представени изображения на светци, изработени във висок релеф чрез изчукване върху матрица. Изглежда че кухината на кутията не е била запълнена с дървена пластина, която да изпълнява опорно-конструктивна функция и да запазва общата форма на енколпиона, или тя е отдавна изгнила. По тази причина релефът, особено от едната страна, е смачкан и до голяма степен обезличен (обр. 1.).

От едната страна на енколпиона е представена допоясна фигура на светец, който придържа долния край на книга с лявата си ръка, а дясната е вдигната към горната част на книгата. Релефът на образа е смачкан и до голяма степен обезличен. Липсват означителни надписи, а горният десен ъгъл на пластината е отчупен. Въпреки това в очертанията на нимба се различава издължено лице с брада и високо голо чело. Ясно се открояват и диплите от дрехата



Обр. 1. Двустранен сребърен енколпион с изображения на светците-войни Теодор и Георги и ап. Павел. XIII-XIV в.

Fig. 1. Double-sided silver encolpion with images of the warrior-saints Theodor and George and St. Paul the Apostle, 13th-14th c. AD

¹ Разглежданите паметници по различно време сменят нееднократно своите собственици. Разполагаме с несигурна информация за местонамирането им в района на Балчик. По тези причини не можем да се доверим на данните за произхода им. С повече увереност могат да се приемат сведенията, че двата енколпиона са открити на едно и също място. В такъв случай не е изключено предположението, че да са били част от укрито съкровище, каквито примери са известни във Варненския регион.



Обр. 2. Двустранен сребърен енколпион с изображения на св. Теодор конник – драконоборец и св. Йоан Предтеча. XIII-XIV в.

Fig. 2. Double-sided silver encolpion with images of St. Theodor as horseman and dragon-slayer and of St. John the Baptist, 13th-14th c. AD

на светеца. Общата иконографската характеристика показва, че изображеният би могъл да бъде св. апостол Павел, или св. Йоан Богослов. Изображенията на св. Йоан Богослов, особено върху паметниците на византийското приложно изкуство с малък формат, са много близки с тези на апостол Павел. Единствена сигурна идентификация се явяват означителните надписи, които в случая са заличени и не могат да бъдат разчетени. Според нас представеният тук светец е апостол Павел, тъй като при пове-



Обр. 3. Атина, изображения на св. Георги и св. Теодор двустранен енколпион от частна колекция Константин Нотарос, XIII-XIV в. (no Everyday Life in Byzantium. Ed. D. Papanikola-Bakirtzi, Athens, 2002)

Fig. 3. Athens, depictions of St. George and St. Theodor on double-sided encolpion from the private collection of Konstantin Notaros, 13th-14th c. AD (after D. Papanikola-Bakirtzi 2002)



Обр. 4. Манастир Vatoped, светците Георги и Димитър върху сребърен обков на стеатитова икона от XIII в. (no Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997.)

Fig. 4. Vatopedi Monastery, St. George and St. Demetrius on a silver casing of a steatite icon, 13th c. AD, Athos (after Treasures of Mount Athos 1997)

чето изображения, използвани при сравнителния анализ, фигурата на св. Йоан Богослов е по-приведена в рамената.

Според установения още през IV в. иконографски тип апостол Павел е с тясно лице, дълга брада и плешиво чело. Той е автор на четиринадесет послания, съдържащи правила за вярата и живота на християните, които образно се представят от книгата, която държи в ръце. В тази посока иконографската трактовка, съдържа композиционни схеми, добре познати от релефите върху слоновата кост и стеатит и творбите на византийския клетъчен емейл след иконоборството (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. LXXII, Abb. 222a.; The Glory of Byzantium 1997, cat. N. 31, 89-B; 90; 234; Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 22, no. 37; Pl. 50, 51, nos. 102, 102-a). Жестът, с който светецът държи книгата пък, е типичен за редица негови изображения върху различни паметници на приложното изкуство от средно и късноримският период. По такъв начин той е изобразен на сребърна ставротейка с клетъчен емейл от музея на катедралата в Монополи от края на X- XI в.; върху диптих от слонов кост, от катедралата в Шамбер, датиран в края на XII-началото на XIII в и др. Така най-често светецът е представян върху



Обр. 5. Манастир Vatoped, изображение на ап. Павел върху енколпион от XIV в. (no *Le Mont Athos et l'Empire byzantin*. Paris, 2009.)

Fig. 5. Vatopedi Monastery, depiction of St. Paul the Apostle on an encolpion, 14th c. AD, Athos (after *Le Mont Athos et l'Empire byzantine* 2009)

олтарни двери и по вратичките на триптиси и диптиси, както и при фризиви композиции с участието на апостолите.

Заслужава внимание арковидното очертание около разглежданата фигура. Допоясни изображения на апостол Павел в същата диспозиция, разположени в правоъгълно или арковидно оформени полета, са познати от няколко паметника на стеатитовата пластика (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 22, № 37; Pl. 50, 51, №. 102, 102-a). Изглежда че и моделът, от който е изработена матрицата за разглежданата икона, е бил подобен (обр. 5 - 7).

От другата страна на енколпиона в цял ръст са представени двойка светци-войни. Те са поместени в правоъгълно поле, което в горния и долния край завършва с двойна зрънчеста рамка. Със същата линия са очертани нимбовете около главите на представените. Двамата светци са облечени в къси туники и дълги наметала, които се спускат зад гърбовете им. До лявата фигура във вертикален ред е разположен означителен надпис на гръцки: ο αγιος Θεοδωρος. В дясната си ръка, сгъната в лакътя св. Теодор държи вдигнат нагоре меч, а в лявата - опрян на земята щит. Между двете фигури, на много малко пространство, е разположено началото на означителния надпис за името на втория светец - ο αγιος, който завършва в де-



Обр. 6. Лондон, стеатитова икона с изображение на ап. Павел, XII в., Британски музей, (no Kalavrezou-Maxeiner)

Fig. 6. London, Steatite icon with an image of St. Paul the Apostle, 13th c. AD, British Museum, (after Kalavrezou-Maxeiner)

сния край с името - Γεωργιος. Вероятно поради ограничената площ на изобразителното поле, а може би и за баланс и симетрия на цялата композиция, св. Георги държи в дясната, отпусната



Обр. 7. Лувър, Стеатитова икона с изображение на св. Йоан Богослов, XIV в. (no Kalavrezou-Maxeiner)

Fig. 7. Louvre. Steatite icon with an image of St. John the Apostle, 14th c. AD, (after Kalavrezou-Maxeiner)



Обр. 8. Дъмбъртън Оукс, Медальон от стъклена паста, XIII в. от музея на (no *The Glory of Byzantium*. New York, 1997.)

Fig. 8. USA, Medallion of glass paste, 13th c. AD, Dumbarton Oaks Museum, (after *The Glory of Byzantium* 1997)

надолу, ръка малък щит, а в лявата - изправено нагоре копие. Такова прехвърляне на оръжието от дясната в лявата ръка наблюдаваме и при един двустранен енкалпион с емайлова украса и изображения на светците Георги и Теодор от XI-XII в., съхраняван в музея на изкуството в Кливланд, Охайо (*The Glory of Byzantium* 1997, cat. № 111).

Стилистичните особености на представените изображения, както и графиката на буквите на разглеждания енкалпион, насочват неговата изработка около средата на XIV в. Най-близка стилово-иконографска връзка разглежданата композиция намира с изображения на св. Георги и св. Теодор върху двустранен енкалпион от XIII-XIV в., съхраняван в частна колекция Константин Нотарос в Атина; със светците Георги и Димитър върху сребърен обков на стеатитова икона от манастира Ватопед (XIII в.) и с друг двустранен сребърен енкалпион от манастира Ватопед с изображение на св. Димитър и Иисус Христос от XIV в., както и с бронзова матрица с изображения на светците-войни Георги, Теодор и Димитър от края на XIII-XIV в. от Археологическия музей във Варна (Everyday 2002, 515, №. 705; Treasures 1997, cat. No. 9.7; Le Mont Athos 2009, 174, № 74; Плетньов, Тотеv 2002-2003, 396-405) (обр. 3, 4).



Обр. 9. Музей Бенаки, Медальон от стъклена паста, XIII в., (no *Byzantine and Post-Byzantine Art*, Athens, 1986.)

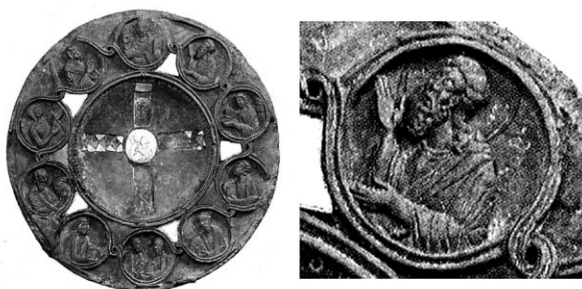
Fig. 9. Medallion of glass paste, 13th c. AD, Benaki Museum, Athens (after *Byzantine and Post-Byzantine Art* 1986).

Трудно може да се обясни тематичното съчетание на изображенията от двете страни на разглеждания енкалпион. Освен това, отсъствието на рамка около изображението на апостол Павел и липсата на формална общност между композициите от двете страни на иконата, навеждат на мисълта, че сребърната пластинка с изображение на апостол Павел е възможно



Обр. 10. Музей Бенаки, Стеатитов медальон с изображение на св. Йоан Предтеча, XII в., Атина. (no Kalavrezou-Maxeiner)

Fig. 10. Benaki Museum, Steatite medallion with an image of St. John the Baptist, 12th c. AD, Athens (after Kalavrezou-Maxeiner)



Обр. 11. Панагия от манастира Ватопед от рог от носорог, XIII-XIV в. (no *Le Mont Athos et l'Empire byzantin*. Paris, 2009)

Fig. 11. Panagia made of rhinoceros horn, 13th-14th c. AD, Vatopedi Monastery, Athos (after *Le Mont Athos et l'Empire byzantine* 2009)

да е била вградена вторично. Стилизовано-иконографската характеристика на изображенията и украсата отнасят датата на изработка на този енколпион около средата на XIV в.

Вторият енколпион е с елипсовидна форма, височина 5 см, заедно с ухото за провесване; диам. по височина - 4,5 см и диаметър по широчина - 4 см. Неговата конструкция е подобна на предходния, който вече разгледахме. Две тънки сребърни пластинки с изпъкнали релефни изображения затварят малка кутийка с елипсовидна форма, скрепена от широка лента. Към лентата са припоени три кухи тръбички от тънка навита тел. Горната част завършва с масивно ухо за провесване (обр. 2).

От едната страна на медальона е представен св. Теодор конник, драконоборец. Форматът, композицията и гръцкият надпис са напълно идентични с известната група медальони отлети от стъкло, които са отдавна изследвани (Wentzel 1957, 50-67). Авторът, Х. Венцел, включва в публикацията повече от четиринадесет различни екземпляра с това изображение. Те са венецианска изработка във византийски

стил и са датирани в XIII в. (обр. 8, 9). Изглежда, за изпълнението на релефа със св. Теодор върху сребърната пластинка на енколпиона е използван бронзов модел за отливане на такива стъклени медальони. Подобен бронзов модел за отливане на стъклени медальони, само че с изображение на св. Богородица Елеуса е открит в България при Рогачево, Добричко (Тотев 1993, 53-56).

От другата страна на медальона е изобразена профилна допоясна фигура на св. Йоан Предтеча. Релефът на изображенията и надписите е много смачкан. Светецът е представен вдигнал ръце в молитвен жест, така както обикновено се представя в композицията Дейсис. За разлика от профилната поза на тялото, главата му е обърната почти фронтално. По аналогичен начин Йоан Кръстител е показан върху малък стеатитов медальон от XII в., пазен в Бенаки музей, Атина (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 46, cat. N 86) (обр. 10). Изглежда че матрицата, върху която е изчукан релефът на разглеждания енколпион, е била също кръгла. Вероятно впоследствие пластинката е оформена като елипса. В полето отдясно на фигурата личи началото на означителния текст $\sigma \alpha \nu \eta \varsigma$. Последните две букви са разположени върху рамото. Надписът продължава върху полето пред лицето на пророка с част от съкращението на думата $\pi \rho \omicron (\delta \rho \omicron \mu \omicron \varsigma)$.

Разгледаните тук нагръдни икони имат подчертана стилова връзка както помежду си, така и с творбите от известната група енколпиони от Ватопедския манастир, и по-конкретно с тези, чиято изработка се отнася най-общо към XIII и XIV в. Повечето от тези малки предмети са попаднали в съкровищницата на Атонския манастир като подаръци, в израз на благочестие и почитание. Съществуват обаче и такива,



Обр. 12. Каменна икона на св. Георги в обков с изображение на Христос. XIII-XIV в.

Fig. 12. Stone icon of St. George in a casing with an image of Christ, 13th-14th c. AD



Обр. 13. Стеатитова икона на св. Димитър в обков с изображения на св. св. Константин и Елена. XIII-XIV в. Черномасница, Видинско

Fig. 13. Steatite icon of St. Demetrius in a casing with depiction of St. Constantine and St. Helena, 13th-14th c. AD, Chernomasnitsa, Vidin district



Обр. 14. Стеатитова икона с допоясни изображения на светци в обков, оформен като вратички на триптих. XIII в. от манастира Ватопед

Fig. 14. Steatite icon with torsos of saints in a casing shaped like the doors of a triptych, 13th c. AD, Vatopedi Monastery, Athos

изработени по поръчка на византийски аристократи, достигнали по различни пътища и поводи в манастира (Loverdou-Tsigarida 2009, 75-81). Не трябва да се пропуска и факта, че някои от знатните граждани ставали монаси и често завършвали своя земен път в манастир. Такъв е примерът с деспота на Солун Андроник Палеолог (1376-1379 г.), както и с друг представител на тази известна фамилия - Гавриил Палеолог (1425 г.).

В съкровищницата на манастира Ватопед се съхраняват близо 20 сребърни енколпиона. Групата на тези, отнасящи се към периода XIII-XV в. имат до голяма степен близки стилови и иконографски белези (Oikonomaki-Papadopoulou, Pitarakis, Loverdou-Tsigarida 2000; Le Mont Athos 2009, 174, cat. No. 74; 284, cat. N 167; Treasures 1997, 328-329, cat. N 9.7). Най-общо това са двустранни нагръдни икони с кръгла, елипсовидна и правоъгълна форма, конструирани от две части, като малки кутии, скрепени помежду си с тънка лента. По профила на кутията върху тази лента са запоени различни на брой кухи тръбички, най-често изработени от тънка метална жица. През тях е преминавал наниз от перли, или през всяка тръбичка е преминавало тънко метално колче, в двата края на което е нанизана по една перла. В горната си част енколпионите са снабдени с халка, свързана с шарнир, или с широко цилиндрично ухо за провесване. Най-често вътрешността на енколпионите е запълвана с дървена пластина, изпълняваща опорна функция и запазваща общата форма и донякъде релефа на тънките метални стени. Със същата характеристика и хронологически параметри се отличават още седем енколпиона, шест от които са



Обр. 15. Енколпион с изображения на Благославящ Христос и св. Георги от Археологическия музей в гр. Варна. XIII-XIV в

Fig. 15. Encolpion with depictions of Blessing Christ and St. George, 13th-14th c. AD, Varna Museum of Archaeology

открити в България. Два от тях са собственост на Варненския археологически музей, един се намира в Националния археологически музей, а останалите са собственост на частни колекции. Прави впечатление, че при украсата на повечето присъства изображението на св. Димитър (обр. 12-16).

В съкровищниците на Атонските манастири Ватопед и Великата лавра „Св. Атанасий“ се пазят четири мощехранителници на св. Димитър (Грабар 1982, 132-153.; Loverdou-Tsigaridas 2004, fig. 7; Μεντζοσ 1994, 143). Въпреки известното сходство помежду им това не означава, че те непременно са местно производство. Три от тях са скъпи нагръдни реликвиарии, които едва ли са били притежание на хора от монашеските братства. Възможно е да са били подарени от близки на техните собственици след смъртта им и така да са се озовали в манастирските съкровищници на Атон, или още приживе да са дарени на манастирите, като израз на почитание. Например, според дарителския надпис от един друг нагръден реликвиарий, открит в региона на Велико Търново, става ясно, че същият е бил изработен по поръчка на някой Си-



Обр. 16. Енколпион с изображения на Благославящ Христос и св. Димитър от манастира Ватопед. XIV в. (no Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Paris, 2009)

Fig. 16. Encolpion with depictions of Blessing Christ and St. Demetrius, 14th c. AD, Vatopedi Monastery, Athos (after Le Mont Athos et l'Empire byzantine 2009)

меон на Атон или от Симеон Атонски (може би висш духовник или монах?) (Тотев 2009, 314-326).

Съществува сведение на византийския автор Мануил Фил, който нарича тези реликвирии енколпиони-мощехранителници. Той съобщава, че един от тях е бил собственост на Солунския деспот Димитър Палеолог (1246-1248 г.), който избрал за свой закрилник покровителя на града св. Димитър (Грабар 1982, 153, бел. 69; Тъпкова-Заимова 2006, 154). През XIII-XV в. с Атонските манастири и град Солун са свързани имената на редица представители на известната фамилия на Палеолозите. Трябва да припомним, че един от двата най-големи параклиса в католикона на манастира Ватопед, както и главният скит на манастира имат за патрон св. Димитър. Вероятно близостта на Атон до големия култов център Солун определя и сравнително многобройните енколпиони, носещи изображения на този светец, както и на сподвижниците му - Нес-тор и Луп.

Разгледаните творби разширяват и допъл-

ват представата за разнообразието на двустранните нагръдни икони от XIII-XIV в., причислявани към т.н. Ватопедска група. Наред с част от нагръдните реликвирии и някои други художествени паметници, те насочват към обобщителни заключения за функционирането на Солун, като център за изработка на предмети на изкуството през Късноризантийския период (Залеская 2001, 78-82; Loverdou-Tsigaridas 2004-a, 241-254).

Съществени изводи могат да се направят и при съпоставката на изображенията върху разгледаните творби. Както установихме, като модели на матриците за изработката им са използвани добре известни от други техники и материали икони и медальони, а някои сюжети и изображения са буквално копирани. От друга страна тези два енколпиона разширяват представата за характера и разнообразието на двустранните нагръдни икони през палеологовата епоха. Къде точно са изработвани за сега не може да се каже, но е вероятно това да е самият Солун или някой от околните манастири, включително и тези на Атон.

Цитирана литература:

Грабар 1982: А. Грабар. Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. Избрани съчинения. 1, София, 1982, 132-153.
Залеская 2001: В. Залеская. Фессалоникские иконы-евлогии и образки эпохи Латинской империи. - Пилигримы, Государственный Эрмитаж, Санкт Петербург, 2001, 78-82.
Тотев 1993: К. Тотев. Бронзов модел за стъклен камей от с. Рогачево. - Археология, 1993, 2, 53-56.
Тотев 2009: К. Тотев. Реликвирий св. Димитрия из региона В.Търново. - Античная древность и средные века. Вып. 39, Екатеринбург, 2009, 314-326.
Плетньов, Тотев 2002-2003: В. Плетньов, К. Тотев. Бронзова матрица със светци-войни от Варненския Археологически музей. - Известия на Народния музей Варна. 38-39 (53-54), 2002-2003, Варна, 396-405.
Тъпкова-Заимова 2006: В.Тъпкова-Заимова. Изображения на св. Димитър Солунски и писмената Димитриеиска традиция. - Годишник на СУ „Климент Охридски”, Център за славяно-византийски проучвания ”Ив. Дуйчев”, т. 94 (13) 2004, София, 2006, 149-160.
Everyday 2002: Everyday Life in Byzantium. Ed. D. Papanikola-Bakirtzi, Athens, 2002.
Goldschmidt, Weitzmann, 1934: A. Goldschmidt, K.

Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinsculpturen des X-XIII. Jahrhunderts. Berlin, 1934.
Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.
Loverdou-Tsigaridas 2004: K. Loverdou-Tsigarida. Une lipsanothèque de marbre au Monastère de la Grande Lavra et le culte de Saint Démètre au Mont Athos. - Годишник на СУ „Св. Климент Охридски”. ЦСВП „Ив. Дуйчев”, 94 (13) 2004, София, 2006, 197-202.
Loverdou-Tsigaridas 2004-a: K. Loverdou-Tsigaridas. Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle. - Dumbarton Oaks Papers, 57, DORLC, Washington, 2004, 241-254
Loverdou-Tsigarida 2009: K. Loverdou-Tsigarida. Les arts mineurs, témoins des liens de la société Byzantine avec le Mont Athos. - In: Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne. Petit Palais - Musée des Beaux Arts de Paris. Paris, 2009, 75-81.
Le Mont Athos 2009: Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne. Petit Palais - Musée des Beaux Arts de la Paris. Paris, 2009.
Μεντζός, Α. 1994: Α. Μεντζός. Το προσκυνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονικης στα Βυζαντινα χρονια Αθηναυ, 1994.

Oikonomaki-Papadopoulou, G. and all, 2000: G. Oikonomaki-Papadopoulou, B. Pitarakis, K. Loverdou-Tsigarida. *Ιερα Μεγαλη Μονη Βατοπεδίου, Εγκολπια*. Mount Athos, 2000.

The Glory of Byzantium. 1997: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843-1261/ Ed. H. Evans and W. Wixom. New

York, 1997.

Treasures 1997: Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997.

Wentzel, H. 1957: H. Wentzel. Das Medaillon mit dem Hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten im Byzantinischen Stil. -Festschrift für Erich Meyer. Hamburg, 1957, 50-67.

Two silver encolpions from Bulgaria (Abstract)

Konstantin Totev, Ivaylo Kanev

The article discusses two rare Byzantine works of art that are privately owned and whose provenance is unclear. They are made of silver and what makes them interesting is the choice of saints and the models used for their depiction.

The first encolpion is with rectangular shape. It is constructed as a box, with two rectangular sides that are made of silver plate, linked by a silver-plated metal band that lines them. Images of saints are presented on both sides of the encolpion, on the rectangular silver plates. They are made in high relief by hammering on a matrix. Most probably the hollow of the box was filled with a piece of wood that has served as a constructional support in order to keep the overall shape of the encolpion. On the encolpion, the upper body of a saint is depicted, supporting the lower side of a book with his left hand, while his right hand is raised to the upper end of the book. The relief of the image is flattened and damaged to a great extent. There are no inscriptions and the upper right end of the plate is missing. The iconography suggests that the saint depicted is either St. Paul the Apostle or St. John the Apostle. We identify the figure as St. Paul, as on most representations that we used for the comparative analyse the figure of St. John the Apostle is more bent at the shoulders.

The warrior-saints Theodor and George are depicted on the other side of the encolpion in full height. They are placed in a rectangular field that ends at the upper and the lower edges with a double frame. Both saints are dressed in short tunics and long cloaks, armed with a spear and a

sword. Greek inscriptions ο αγιος Θεοδωρος and ο αγιος Γεωργιος run vertically on both sides of the figures. The stylistic specifics of the figures and the palaeography of the letters of the inscriptions point to a date of the encolpion in late 13th or 14th c. AD. In terms of iconographic style, the closest parallels are the images of St. George and St. Theodor on a double-sided encolpion from the 13th-14th c. AD from the private collection of Konstantin Notaros in Athens.

The second encolpion has a similar construction, but is oval in shape. On one of the sides, St. Theodor is depicted as a horseman and dragon-slayer. The format, the composition and the Greek inscription are completely identical to those of the well-known group of Venetian glass medallions made in a Byzantine style and dated to the 13th c. AD. It seems that the relief image of St. Theodor on the silver plate was made with a similar bronze mould, used for casting of such glass medallions. The other side of the encolpion depicts the torso of St. John the Baptist in profile. The relief and the inscriptions are badly damaged. The pose of the saint is with hands raised in a praying gesture, as he is usually depicted in the composition Deisis.

The breast icons share close stylistic similarities and are close to the famous Vatopedi group of encolpia, manufactured in the 13th -14th c. AD. The exact place of manufacture remains unknown, but most probably this was either Thessaloniki, or one of the adjacent monasteries, including those on Athos.

Похлупачетата за териак от България

Дочка Владимирова-Аладжова

Повод за написване на настоящата статия е похлупаче, откритото при разкопки през 2010 г. в манастира „Света Богородица Пантанаса“ в Мелник¹. То е затваряло малко съдче или капсула, в което се е съхранявало прочутото през вековете лекарство териак. Похлупачето е изработено от олово и е с размери: 33 /35 мм и ширина на страничната лента - 5 мм. Капачето е леко деформирано и в момента е с неправилна кръгла, или по-скоро елипсовидна форма. Върху него, по ръба на лицевата му повърхност, се чете правилно изписан надпис: THERIACA FINA ALL DUE MORI VEN. В ограденото от него пространство е представена емблемата на аптеката производител - два бюста на маври, застанали един срещу друг. Изображенията им са реалистични и старателно гравирани - къдрава коса, широко отворени очи, плътни усни и дълги обици. Надписът и емблемата свидетелстват, че това похлупаче е затваряло съдче с чист териак, произведен във Венеция, в аптеката при „Двамата маври“ (*Due mori*) (обр. 1). Описаното капаче има характеристиките на подобно, открито преди време в България², с по-малък диаметър и надпис: THERIAC FINA ALA DUE MORI VEN, което в превод означава: Чист териак от (аптеката) при „Двамата маври“ (във) Венеция (Герасимов 1963, 279-280) (обр. 2).

Териакът е създаден през II в. пр. Хр. по времето на Митридат VI, като универсална противоотрова, която трябвало да бъде взимана ежедневно профилактично, за да създаде имунитет на ползващия го и представлява своеобразен прародител на хомеопатията (Griffin 1995, 1-6). С териак се лекували неразположения и отравяния, той бил лек за всич-

ко, панацея³ и благодарение на въздействието му върху организма, става популярен в целия древен свят. Употребата му при децата обаче не била желателна, докато при възрастните имал благоприятно въздействие. Разпространявал се във вид на зърна, течност, мехлем, които били съхранявани в порцеланови съдчета (капсули).

През II в. Гален, лекарят на император Марк Аврелий изследва качествата на микстура-та, отстранява някои съставки, включва нови (напр.: части от усойница) и по тази причина, продуктът се среща и под името *Galene* (спокойствие). Като резултат от изследванията на Гален върху лекарството се появява и неговия трактат „*De theriaca ad pisone*“ (Griffin 2004, 317). Широкият спектър от болести, които ле-

³ Лекарството се споменава още и като *Mithridatium*.



Обр. 1. Мелник. Похлупаче за териак
Fig. 1. Melnik. A lid of a theriac vessel

¹ Разкопките са под ръководството на Виолета Нешева. Използвам случая да благодаря на В. Нешева за дадената ми възможност да публикувам паметника.

² Първото е открито през 1960 г. при разкопаване на терен в центъра на София и е с диаметър 24 мм, а страничната лента 3 мм.



Обр. 2. София. Похлупаче за териак
Fig. 2. Sofia. A lid of a theriac vessel

кувал териака го направили много известен, така че през средните векове неговата употреба влязла в наричаниците за опазването на човешкото здраве (Arago 1976, XLI). През 1746 година териакът като лекарство бил регистриран в Лондон с 61 съставки⁴ и станал известен в Англия, като венециански петмез (меласа) (Griffin 2004, 324).

В средновековната българска история е известен епизод, когато се споменава за лечебната сила на териака. Сведението принадлежи на Йоан Кантакузин, който говори за похода на византийците срещу цар Михаил Шишман, след тяхната неуспешна обсада на Филиппол⁵ (ГИБИ, X, 225-226). Тогава византийският император заповядва на деспота на мизите Войсил да се върне в земите си и да пригответи войската и себе си за сражение, но точно тогава му съобщават, че Войсил е умрял. „Понеже не му се отдава да накаже неприятелите, той (императорът - б.м.) се върнал в Адрианопол тежко засегнат. След осем дни императорът получава писмо, че Войсил е жив. „Понеже ял гъби сърдечните мускули били парализирани и в продължение на три дни бил обхванат от тежка летаргия и силна безчувственост, така, че изглеждало да е умрял. След това близките му си послужили с териак и с така наречените от лекарите противоядия и едвам го върнали кам живот.”

⁴ Първоначално лекарството е съдържало 41 съставки, при Гален стават 55, а по-късно и 60 (Watson 1966).

⁵ Историята на Йоан Кантакузин е в три тома и обхваща времето от 1320 до 1362 г. Сведенията в нея са особено ценни, защото са написани от очевидец и участник в събитията на Балканския полуостров през XIV в.



Обр. 3. Публично производство на териак (по Das Neuwe Distillier Buch, Strasbourg 1531)

Fig. 3. Public production of theriac (after Das Neuwe Distillier Buch, Strasbourg 1531)

В производството на териака са си съперничили редица градове - Венеция, Флоренция, Падуа, Милано, Болоня, Генуа, Константинопол (Истанбул) и Кайро, чието място на търговски центрове улеснявало снабдяването с необходимите съставки за производството му (Charles 1927, 214). Най-прочут между всички и най-търсен по цяла Европа бил териакът от Венеция. Той съдържал шестдесет съставки от растителен и животински произход, но в основата му бил опиума. В случай, че лечението не водело до изцеление, се считало, че това се дължи на неговата неправилна доработка, лошо качество на използваните съставки или неправилно съхранение след употреба. За да се отстранят причините за евентуален терапевтичен неуспех, производството на лекарството се подлагало на внимателна проверка, като трябвало да бъде публично приготвяно с много блясък и церемонии (Mann 1984, 123) (обр. 3). Така се стигнало до провеждане във Венеция на „Театър на териака”, организиран на 24 август - празника на Св. Вартоломей⁶. Тогава всички съставки били излагани публично и аптекарите започвали приготвянето на микстурата, която след това трябвало да отлежи дванадесет години, за да се получи качествен продукт.

Широкото разпространение и високата цена на териака, довело до злоупотреби в производството му и до появата на фалшификати. Това принудило производителите на лекарството да се обединят, което станало факт през 1606 г. в Монпелие. Организацията включвала всички

⁶ Повече за св. Вартоломей вж. Вачев 1993, 71.



Обр. 4. Садово. Похлупаче за териак (по Милен Николов)
Fig. 4. Sadovo. A lid of a theriac vessel (after Милен Николов)

конкуренти в производството на лекарството, като това се приемало за сериозна мярка срещу фалшификациите (Davidson 1952, 316).

Представеното по-горе похлупаче от Мелник е сред малкото екземпляри, открити при археологически разкопки (Юркова 1977, 24-28; Писарев 1985, 41-44; Койчева 1988, 38-40; Плетньов 2002, 27-31; Плетньов 2003, 49-51), факт, който дава известна сигурност в неговата историческа интерпретация⁷. Проучванията на манастира „Света Богородица Пантанаса“ в Мелник са започнали още през 2005 г. и продължават до сега. Данните сочат, че животът в него започва в началото на XIII в. и приключва към края на XIX в. (Нешева, Комитова, Миланова 2009, 715). Очертават се два строителни периода - от началото на XIII в. и от края на XVI до началото на XVII в. От по-късно време, от XIX в., са фрагментите от порцеланови съдове, турски монети, германски жетони и др., свидетелстващи за обитаване и по това време (Нешева, Комитова, Миланова, Попов, Коркутова, Гошев, Георгиев 2008, 721). Манастирът „Света Богородица Пантанаса“ в Мелник е известен и с болницата, която се е намирала в него, където се лекували жителите на Мелник. Голямото значение на лечебното заведение е отбелязано в грамотата на Константин Драгаш от 1393 г., с която манастирът се поставя под попечителството на Ватопедската обител

⁷ Информацията за местонамирането на похлупачета от Търновско, Садово (общ. Сунгуларе), Севлиево се базира на съобщеното от лицата предоставили ги в музеите (Жекова 2000-2001, 159-161; Николов, под печат; Ботева, под печат).



Обр. 5. Севлиево. Похлупаче за териак (по Надежда Ботева.)
Fig. 5. Sevlievo. A lid of a theriac vessel (after Надежда Ботева)

от Атон: „И така отдадох този имот, за да служи доходът от този манастир за управлението на болницата на тамошните болни“ (Нешева, Комитова, Миланова, Попов, Коркутова, Гошев, Георгиев 2007, 545). Няма данни докога е съществувала болницата, но манастирът е отбелязан в австрийска военна карта от 1832 г. В тази връзка описаното по-горе капаче от съдче на лекарството териак с голяма вероятност може да се свърже с дейността на манастирската болница, разположена в рамките на проучвания сега терен. Освен това, то е доказателство, че лечебното заведение е функционирало през XVII-XVIII в. Доколко тези предположения са верни ще покажат данните на терена, но засега това е репер за разсъждения в тази посока.

От България има данни за открити над 22 капачета за териак (Герасимов 1963, 279-280; Юркова 1977, 24-28; Владимирова-Аладжова 1983⁸; Писарев 1985, 41-44; Койчева 1988, 38-40; Тонев 1999, 48-49; Жекова 2000-2001, 159-161⁹; Плетньов 2002, 27-31; Плетньов 2003, 49-51; Николов, под печат¹⁰; Ботева, под печат¹¹). Според надписите върху тях, става дума за ап-

⁸ През 1983 г. на национална конференция във Велико Търново изнесох съобщението „Капаче за териак от музея в Шумен“, което бе предадено за печат в сборника от конференцията, който така и не бе отпечатан.

⁹ По сведения на д-р Желя Жекова в музея в Шумен от откупки са постъпили още капачета от териак, за които тя готви публикация. Благодаря и за информацията.

¹⁰ Благодаря на Милен Николов от музея в Бургас за предоставените фотоси и материалите по статията му.

¹¹ Благодаря на Надежда Ботева от музея в Севлиево, което ми предостави информация и фотос на капачето от Севлиево.

теките във Венеция: „*Cedro Imperiale*” (Императорския кедър) - 1 бр. (Юркова 1977, 24-28); „*Due Mori*” (Двамата маври) - 2 бр. (Герасимов 1963, 279-280 и описаното по-горе); „*Testa d'Oro*” (Златната глава) - 3 бр. (Герасимов 1963, 278; Писарев 1985, 41; Николов, под печат) (Обр.4); и 2 бр. без споменатото име на аптеката (Писарев 1985, 41-44). Без име на аптека, но с посочен град - Триест са още 2 капачета (Жекова 2000-2001, 159; Николов, под печат).

Най-голяма група - 11 броя, представляват капачетата, използвани за затваряне на капсулите с фалшиво лекарство. Като изработка те са груби, надписите им са с много грешки или имитират различни букви, а изображенията са схематични и небрежно гравирани. Всичките 11 екземпляра имитират емблемата и надписа на аптеката „*Testa d'Oro*” и годината 1603 (Герасимов 1963, 279-280; Койчева 1988, 38-40; Тонев 1999, 48-49; Жекова 2000-2001, 158-161; Плетньов 2003, 49-51; Ботева, под печат) (обр. 5). Тези фалшиви капачета, съставляващи половината от всички известни досега от българските земи, имитират една и съща аптека - „Златната глава” и годината - 1603. Интересно е, че оригиналите и имитациите носят една и съща година, от което може да се предположи, че териакът от аптеката „Златната глава” от посочената година е бил най-широко разпространен тук. На този етап на проучванията, точно обяснение на ситуацията трудно може да се даде. Смятам, че ключът към нея може да се крие в споменатата по-горе 1606 г., когато е обявено сдружението на аптеките, произвеж-

дали териак. С това обединение те гарантирали качеството на лекарството и защитата му от недобросъвестни производители. Ако след това събитие насетне, са предприети санкции срещу некоректните производители, то лекарството от 1603 г. не може да бъде считано за нарушение на установените по-късно правила. Това е само работна хипотеза, която логично се нуждае от още доказателства.

Когато става дума за имитации, бих искала да обърна внимание на вече споменатите капачета от Триест, определени като фалшиви (Жекова 2000-2001, 159). Те обаче се различават от горе описаните груби екземпляри с добрата си изработка, правилен надпис и реалистични изображения. Според мен, точно тези им качества, не дават основание паметниците да се отнесат към имитациите. В тази връзка, сведението за аптека в Триест, която пускала недоброкачествено лекарство (Юркова 1977, 25), не би могла да се свърже с откритите материали. Аптеките, които произвеждали териак поддържали клонове в редица градове (Watson 1966), какъвто е случаят и с Триест, разположен недалеч от Венеция, на пътя към Балканите. Вероятно голямото търсене става причина тази аптека да произвежда лекарство¹², чието производство било доста разпространено (обр. 6, 7).

Относно произхода на фалшивия териак, засега са изказани мнения, че е внасян от Истанбул (Юркова 1977, 25), или вероятно е

¹² М. Николов също ги счита за оригинали (Николов, под печат).



Обр. 6. Садово. Похлупаче за териак (по Милен Николов)
Fig. 6. Sadovo. A lid of a theriak vessel (after Милен Николов)



Обр. 7. Арбанаси. Похлупаче за териак (по Желя Жекова)
Fig. 7. Arbanasi. A lid of a theriak vessel (after Желя Жекова)

произвеждан във Варна, т.е. на място, където се разпространява (Плетнъв 2003, 51). Първата теза, според която снабдяването с имитация на лекарството става едва ли не „централизирано“ от аптека в Истанбул, се оспорва от вида на откритите материали в България и съседните и страни. Публикуваните капачета за териак от Румъния са от венецианските аптеки „*Testa d'oro*“ (известна и унас); „*Struzzo d'oro*“; „*Cedro Imperiale*“ (известна и унас); „*Aquila Nera*“, като от последната там са намерени и фалшиви похлупачета (Gusturea 2008, 415-418). Капачета от разкопките в Коринт са от аптеките „*Due Mori*“ и „*Struzzo d'oro*“, като от първата има и имитация (Davidson 1952, Pl. 134, 2833-2835). Двата примера показват, че на определени територии се имитират произведения на познати, разпространени там оригинали на аптеки. Засега няма регистриран случай за открита имитация на капаче, без да е познат там истинския продукт. Обяснението може да се търси в посока приготвяне на фалшиво лекарство на място. Общото за всички екземпляри на фалшив териак е грубата изработка, нечетлив надпис

(имитация), а представената емблема е дело на неопитен гравьор. Друга подробност, подминавана досега без да ѝ се отделя необходимото внимание е, че при техните надписи се среща буквата *P(ura)*, с която се означава чистота на териака¹³, като тя обикновено се тълкува като неправилно предадена *F(ina)* (Герасимов 1963, обр. 1 и обр. 3). Не трябва да се изключва и обяснението, че производителите на фалшив териак правят разлика между *P(ure)* - *F(ina)* (чист). В подкрепа на това мое разсъждение се явяват надписите върху оригиналните похлупачета (Герасимов 1963, 280; Юркова 1988, 27; Писарев 1985, 41; Gusturea 2008, 416). Засега това са само идеи, които новооткритите материали могат да подкрепят или отхвърлят.

Почти митологичното лечебно действие, приписвано на териака, го прави търсен и желан продукт, важен артикул в търговията от древността почти до края на XIX век, когато съставките му били забравени от стандартната фармакология.

¹³ В. Плетнъв обяснява наличието на буквата *P*, като неправилно предадена *F* (*ina*) (Плетнъв 2003, 51).

Цитирана литература:

Ботева, под печат: Н. Ботева. Капаче за териак от музея в Севлиево. (под печат).
Вачев 1993: Х. Вачев. За лекарите, аптекарите и някои лекарствени средства през XVI-XVII век. - В: Сб. Международна здравна фондация „Св. Панталеймон“. Велико Търново, 1993, 66-75.
Владимирова-Аладжова 1983: Д. Владимирова-Аладжова. Монетовиден паметник. - Шуменска заря, бр. 117, 1983.
Герасимов 1963: Т. Герасимов. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. - Известия на археологическия институт, 26, 1963, 277-280.
Гръцки извори за българската история 1980: Гръцки извори за българската история. Йоан Кантакузин, История. София, 10, 218-396.
Жекова 2000-2001: Ж. Жекова. Оловни капачета за опаковка на венециански териак от региона на Велико Търново. - Известия на Регионалния исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 158-161.
Койчева 1988: К. Койчева. Оловно капаче за териак. - Нумизматика, 1988, 3, 38-40.
Нешева, Комитова, Миланова, Попов, Коркутова, Гошев, Георгиев 2007: В. Нешева, Цв. Комитова, О. Миланова, Ст. Попов, З. Коркутова, Г. Гошев,

Кр. Георгиев. Манастир Св. Богородица Пантанаса в град Мелник. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 543-545.
Нешева, Комитова, Миланова, Попов, Коркутова, Гошев, Георгиев 2008: В. Нешева, Ц. Комитова, О. Миланова, С. Попов, З. Коркутова, Г. Гошев, К. Георгиев. Манастир Св. Богородица Пантанаса в град Мелник. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 718-721.
Нешева, Комитова, Миланова 2009: В. Нешева, Ц. Комитова, О. Миланова. Мелник. Разкопки на манастира „Св. Богородица Пантанаса“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 713-715.
Нешева, Комитова, Коркутова 2010: В. Нешева, Ц. Комитова, З. Коркутова. Манастир Св. Богородица Пантанаса в град Мелник. Теренно археологическо проучване 2009 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 581-584.
Николов, под печат: М. Николов. Оловни капачета на ампули за териак от землището на с. Садово, община Сунгурларе (под печат).
Писарев 1985: Ат. Писарев. Оловни похлупачета за териак и златен жетон-амулет от Велико Търно-

во. - Годишник на музеите в Северна България, 2, 1985, 41-44.

Плетньов 2002: В. Плетньов. Капачета за ампули за териак от Варна. - Известия на военноморския музей - Варна, 2002, 2, 27-31.

Плетньов 2003: В. Плетньов. Капачета за ампули за териак от Варна. - Археология, 2003, 1, 49-51.

Тонев 1999: А. Тонев. Още едно капаче за териак. - Нумизматични изследвания, 1999, 1-2, 48-49.

Юркова 1977: Й. Юркова. Рядък монетовиден паметник - оловно похлупаче за териак. - Нумизматика, 1977, 4, 24-28.

Arano 1976: L. C. Arano. The Medieval Health Handbook. Tacuinum Sanitatis. G. Braziller, New York, 1976.

Davidson 1952: G. Davidson. The Minor Objects.

Corint, 12, Princeton, New Jersey, 1952.

Gusturea 2008: G. Gusturea. Capsule de teriac descoperite in Dobrogea. - Pontica, 2008, 41, 415-418.

Griffin 1995: J. P. Griffin. Famous names in toxology - Mithridatus of Pontus, the first experimental toxicologist. Adverse Reactions Toxicol Rev. 1995, 14; 1-6.

Griffin 2004: J. P. Griffin. Venetian treacle and the foundation of medicines regulation. - British Journal of Clinical Pharmacology, 2004, Volume 58, Issue 3, 317-325.

Mann 1984: R. D. Mann. Modern Drug Usage. An Enquiry on Historical Principles. Lancaster: M.T.P.Press, 1984.

Watson 1966: G. Watson. Theriac and Mithridatum. A Study in Therapeutics. London: The Wellcome Historical Library, 1966.

On the theriac lids from Bulgaria (Abstract)

Dochka Vladimirova-Aladzhova

This article was provoked by the discovery of a lid in the course of the excavations of the Holy Virgin Pantanassa monastery in Melnik in 2010. It was meant to cover a small vessel or a capsule that was probably made of fine clay and contained the famous medicine theriac. The lid is made of lead, with dimensions 33 mm by 35 mm and with side band that is 5 mm wide. It is slightly deformed and at present its shape is not an ideal circle but rather an ellipsoid. On the edge of the upper surface runs the following inscription: THERIACA FINA ALL DUE MORI VEN. The emblem of the pharmacy-producer is represented in the area surrounded by the inscription - two busts of Moors facing each other. They have curly hair, wide open eyes, fat lips and long earrings. The inscription is correctly written, the images are realistic and carefully engraved and they suggest that we are dealing with pure theriac that was produced in the pharmacy The Two Moors (Due mori) in Venice. This is the second lid with the initials of this pharmacy that is found in Bulgaria.

Theriac was invented in the 2nd c. BC, in the time of Mithridates VI, as a universal antidote to be taken daily as a prophylactic in order to create immunity. Thus, it could be considered an ancestor of homeopathy. Various indispositions and poisonings were treated with theriac, that was used as remedy and panacea for everything and.

Due to its effect on the organism, it became very popular in the ancient world. However, it was not recommended for children, but only for adults. It was distributed in the shape of grains, liquids and ointments that were kept in porcelain vessels (capsules).

The wide distribution and the high price of theriac led to malpractice in its production and to forgery. This forced the manufacturers of the medicine to unite, which became a fact in AD 1606 in Montpellier. The organization included all competitors that were manufacturing the medicine and was considered to be an effective countermeasure against falsifications.

The lid from Melnik is among the few that were found in the course of archaeological excavations, a fact that gives some credibility to its historic interpretation. The ongoing investigations of the Holy Virgin Pantanassa monastery in Melnik started in 2005. The evidence suggests that it was founded in early 13th c. AD and existed until the end of the 19th c. AD. There are two building periods - from early 13th c. AD and from the late 16th - early 17th c. AD. The monastery was known for the hospital that it hosted and that was used by the inhabitants of Melnik. The significance of this medical institution is highlighted in the charter of Konstantin Dragash from 1393, in which the monastery is put under the guardian-

ship of Vatoped Monastery in Athos: „I granted this property, so that the income of this monastery to be used for the management of the hospital and its patients”. There is no evidence for the termination of the activities of the hospital, but the monastery is marked on an Austrian military map of 1832. In this context, the lid for the theriac pot could be related to the activity of the monastery hospital that was located in the currently investigated area. Moreover, it serves as evidence for the functioning of the medical institution in 18th - 19th c. AD.

There are data for more than 22 lids for theriac pots found in Bulgaria. Their inscriptions indicate they come from the following pharmacies in Venice: Cedro Imperiale (Imperial Cedar) - 1; Due Mori (The Two Moors) - 2; Testa d'Oro (Golden Head) - 3; and two without a name. Two lids have just the name of the town, Trieste, but no pharmacy name.

The largest group (11 specimens) contains the lids that were covering capsules containing fake medicine. They are roughly made, their inscriptions have many mistakes or imitate different letters, and the images are schematic and carelessly engraved. All 11 examples imitate the emblem and the inscription of the same pharmacy, Testa d'Oro, and bear the same year, to AD 1603.

As far as imitations are concerned, attention

should be paid to the above-mentioned lids from Trieste, presently regarded as fake. However, they differ from the coarser examples described above and they are of high quality, with correct inscriptions and realistic images. It is exactly these characteristics that give me grounds to suggest that these are not imitations. As far as the origin of the fake theriac is concerned, opinions have been voiced that it was imported from Istanbul, or manufactured locally in Varna, where it was distributed. The first hypothesis, suggesting almost 'centralised' supply of the imitation from a pharmacy in Istanbul, has been countered by the finds from Bulgaria and the neighbouring countries. The published lids for theriac vessels from Romania are from the Venetian pharmacies Testa d'Oro (known also in Bulgaria); Struzzo d'Oro; Cedro Imperiale (known also in Bulgaria), and Aquila Nera. Fake lids from the latter were also found. The lids from the excavations in Corinth are from the pharmacies Due Mori and Struzzo d'Oro, and some imitations are known from the former. These two examples demonstrate that, in certain areas, imitations were distributed of the product of already known pharmacies. There is no instance an imitation lid to have been discovered in a region, where the original product was not distributed. An explanation could be sought in terms of a local manufacture of the medicine.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, I. Велико Търново, 2011, 282 стр., 53 цветни таблици и 185 фотографии

Най-новите археологически проучвания на крепостта Трапезица се провеждат вече пета година в шест големи обекта (сектори), ръководени от археолози от филиала на НАИМ при БАН във Велико Търново. Не закъсняха и първите резултати, публикувани в археологически отчети, съобщения, статии, студии и дори монографии в специализираната литература¹. Явен е стремежът на проучвателите на обекта по-бързо да огласят археологическите структури и находки. Големият брой непубликувани ръкописи от предишните проучвания на Трапезица, и особено тези от Царевец за поредицата Царевград-Търнов, дълго време предизвикват оправдани очаквания.

Излезлият от печат първи том от поредицата „Археологически проучвания на Средновековния град Трапезица. Сектор Север“ поставя успешно начало на нов координиран замисъл, свързан с проучванията и поэтапното издаване в отделни токове на археологическите резултати и материали в разкритите сектори на крепостта. Прави впечатление, че редколегията е съставена от самите участници в проучвателския екип на сектор „Север“ – археолози, реставратори и други интердисциплинарни специалисти. Така ясно се откроява отговорността им за разкриване, обработка и консервация, както и за интерпретация на обекта и находките. На този етап от разкопките в северния сектор на обекта се очаква да излязат още три тома. Вторият е посветен на некропола на църква № 19, в третия ще се включат проучванията на новооткритите Дворцови сгради, а в четвъртия – църква № 2 и некрополът около нея. Предварително трябва да обърне внимание, че според обема на отделните части, написани от различните автори, като колектив от проучватели, по същество те са отделни студии и дори монографии, събрани в едно тяло под общо заглавие.

Излезлият първи том се състои от три части, с общо въведение и заключение, в които са публикувани самостоятелно няколко големи и изцяло разкрити обекта, разположени в най-северния край на крепостта: Северна кула, Военна сграда, Църква № 19. Наред с тях са включени и някои археологически структури, разположени в непосредствена близост, като: Северна порта, участъци от Западна и Източната крепостни стени, Железарска рабо-

тилица и част от Централния площад на крепостта. Авторският колектив се състои от трима археолози и художник-реставратор. Добро впечатление прави, че в колектива са включени колеги от различни музеи в страната. Томът е много добре оформен и отпечатан от издателство „Фабер“. Забелязаните печатни грешки и пропуски са отбелязани накрая.

Въведението, написано от Константин Тотев, представлява преглед на археологическите проучвания на крепостта (с. 7-16). Текстът е придружен от общ план на разкритата архитектура (с. 14) и 17 цветни образа с 51 цветни фотографии, които илюстрират терена преди разкопките в обозначените участъци на обекта. Едновременно се онагледяват отделните етапи от разкриването, документирането, обработката и полевата консервация на подемния материал в различни фази от разкопките. Така става ясно, какво е открито при новите проучвания в тази най-северна част на крепостта. Формулирани са целите и задачите на новите разкопки на Трапезица², подчинени на цялостно изясняване на градоустройството на средновековния град, включващо: проучване на връзките между крепостната система, жилищното застрояване, комуникационната мрежа и църковното строителство (с. 8, бел. 14). Откроява се и предварителният план на археологическия екип в сектор „Север“ (с. 9), който е съобразен и с предишните разкопки. Те са извършени в сектора преди 130 години, като от първите сведения за Северната кула всъщност не става ясно дали тя е била проучена чрез археологически разкопки. От старите разкопки в тази част на обекта заслужава внимание църква № 2 „определена като такава, поради откриването при разкопките на запазени на места стенописи и един каменен релеф с изображение на ангел“ (с. 9). Проличава и отговорната позиция на разкопвача К. Тотев към извършваните консервационно-реставрационни работи на разкритите архитектурни структури на обекта (с. 11). Мого уместен е апелът за спасяване на проучената, но рушаща се Северна кула, чиято консервация е прекъсната. Апел, отправен към Министерството на културата, което реално осигурява финансирането на обекта и провежданите там реставрационните работи.

Първа глава е озаглавена „Северна кула и Северна порта“. Тя е написана от д-р Е. Дерменджиев и има обем от 100 страници (с. 17-116), в които се включва и каталог на находките (с. 46-58), таблици с монети, определени от А. Пейков (табл. I-VII; с. 69-74), таблици със статистика на керамиката и материалите (табл. 1-7; с. 75-79), 55 образци с черно-бели илюстрации (Обр. I-LV; с. 84-107) и 55 черно-бели илюстрации на находките (обр. 1-55; с. 108-116). Освен това, към нея принадлежат още 17

¹ М. Долмова-Лукановска 2008; Тотев 2009, 132-136; Алексиев 2009, 107-118.; Дерменджиев 2009, 48-67.; Караишев 2009, 68-76; Тотев, 2009, 77-91; Робов 2010, 615-621; Рабоваков 2010, 103-122.

² Дългосрочна програма за проучванията на Трапезица е приета през 2006 г. от НАИМ при БАН.

цветни илюстрации, включени в заключението на книгата (между с. 272 и с. 273).

По своята структура, съдържание, обем и илюстративен материал, тази част представлява отделна монография, състояща се от 10 дяла. В първия, наречен „Общи бележки” (с. 17-18) са открити етапите на археологическите проучвания и е представен екипът, работил на тези два обекта. Вторият дял „Сведения и археологически проучвания” (с. 18-20) представя всички известни по-ранни данни за Северната кула и Северната порта, от някои изследвания, направени от В. Берон, К. Шкорпил и В. Димов. Посочено е, че до настоящия момент обектите не са били проучвани чрез разкопки, а известните данни и планове „...коренно се различават един от друг по очертанията, броя и разположението на помещенията...” (с. 19). Отбелязана е и скромната информация за Напречната крепостна стена при северния край на крепостта на хълма Трапезица.

В третия дял, озаглавен „Архитектура” (с. 20-27) Е. Дерменджиев описва детайлно всички разкрити стени и помещения на Северната кула, посочени са оскъдните данни за Северната порта. Отбелязани са и резултатите от разкопките на участъка от Напречната крепостна стена, разкрит на десния бряг на Янтра. Северната кула в крепостта на хълма Трапезица е най-голямата по размери и площ бойна кула, откривана в градовете и крепостите по българските земи от времето на Второто българско царство (с. 20-26). Тя има издължен Т-образен план, с максимална дължина 41,30 м, най-голяма ширина 26,50 м и обща застроена площ 583 м². Стените ѝ са широки от 2 м до 3,80-4,20 м и са запазени на височина до 4,20 м. Изградена е от ломени камъни, бял хоросан и има сантрачна система, като на места са открити и надзидвания с калова спойка. Установена е интересна строителна особеност, при която на различни места по стените са оставяни високи вертикални фуги, прекъснати на различни разстояния над пода на помещенията. В Северната кула са открити общо три големи помещения (съответно с площ 75 м², 55 м² и 42 м²). Едно от тях представлява вестибюл към малка потерна за излизане извън крепостта. Кулата е имала и главен вход, разположен на източната стена на помещение 3. Установени са няколко преправки по стените и в плана на помещенията. В помещение 1, част от което е било допълнително разделено на три по-малки помещения, са открити две различни по време каменни стълбища, водещи към втория етаж на кулата. За съжаление Северната порта е била изцяло унищожена при изкопни работи за правата на трасето на съвременния път (с. 27).

В следващия дял „Стратиграфия” (с. 28-29) са представени данни за напластяванията в очертанията на Северната кула и в непосредствена близост около нея. Подробно са проследени пластовете в насипите, като са посочени типа и броя на откритите монети и находки в помещенията на кулата. Става ясно, че единствено от юг на кулата, на малка площ са проучени в в по-голяма дълбочина култур-

ни пластовете, също датирани с монети.

Данните от предходните части - архитектура и стратиграфия са обобщени в дяла „Периодизация” (с. 30-32). Въз основа на тях е изградена относителна и абсолютна периодизация на строителството и преустройствата на Северната кула. Разграничени са два основни периода според вида на използвания свързващ материал - бял хоросан и кал и начина на строеж, които от своя страна определят конструктивните и архитектурни особености и обема на крепостното съоръжение. Двата строителни етапа на Първия период са свързани само с вътрешни преустройства на етажите, без да е променен външния вид на Северната кула. Първият етап на Първи период е датиран през първите години на XIII в. Вторият етап е свързан основно с реконструкции в помещение 1 (запълване на северната му част, направа на ново стълбище, оформяне на малки помещения, изграждане на вътрешна рампа). Датиран е от средата на XIII до началото на XIV в.

Вторият период се характеризира с пълно преизграждане на Северната кула и отчасти на прилежащия ѝ сектор от Източната крепостна стена в края на XIV в. Помещение 2 е частично запълнено и в него е изградено стълбище. В помещения 1 и 3 са направени огнища, боклучна яма и е вкопан гроб. Функционирането на Северната кула е било прекратено в последните години на XIV в. или в самото начало на XV в., когато тя е била съборена.

Особено важни са изводите на Е. Дерменджиев относно причините, довели до първото разрушаване на Северната кула и на част от Източната крепостна стена на хълма в края на XIV в. (с. 31-32). Посочено е, че липсват данни за земетресение и доказателства за събарянето им, вследствие на военни действия. Изключена е и вероятността те да са били възстановени след 1393 г., когато в Търновград е настанен османски гарнизон. Според автора е възможно тези военни съоръжения да са целенасочено разрушени в „...резултат на поемането от българска страна на някакви договорни задължения спрямо Османската държава.” (с. 32). Тази хипотеза, макар и отчасти подкрепена с данни за подобно възстановяване с калова спойка и в други сектори от крепостта (бел. 27), засега не е потвърдена от писмени източници. Въпреки това тя се явява интересна интерпретация на резултатите от археологическите разкопки. Вероятно показва важен етап от фортификацията на столицата, нетрадиционен прием в крепостното строителство в Търнов и нов момент от развитието на българо-османските отношения в края на XIV в.

Шестият дял - „Реконструкция” (с. 32-40) включва текстови и графични възстановки на външния вид и обема на Северната кула, Северната порта и Напречната крепостна стена. Освен конкретните метрични данни, придобити при археологическите разкопки, направените наблюдения и изводи, и наличните по-ранни сведения, са използвани за паралели някои от най-добре запазените крепостни съоръжения в градове и крепости от територията на средновековна България - Бдин, Червен, Копсис,

Мелник, Мезек, Вукелон, Рилски манастир и др. Предложената реконструкция на Северната кула в крепостта на хълма Трапезица е направена според установените строителни периоди и етапи (с. 34-37). Установено е, че кулата е имала приземно помещение и най-малко 3 етажа и бойна площадка над него. В зависимост от терена, на е издигната, височината ѝ е вариала от 18 до 25 м. Междуетажните подови и таванни конструкции са били дървени (гредоред). На всеки етаж е имало по три големи помещения с височина 3,50-4,50 м. Самостоятелно стълбищно помещение в северния край на кулата е свързвало всички етажи. Покривът ѝ е покрит с керемиди. Пряк достъп до нивото на третия етаж на кулата се е осъществявал по бойната пътека на Западната крепостна стена, а на нивото на първия етаж - от бойната пътека на Източната крепостна стена. Според изчислената височина на Северната кула е пресметната и височината на крепостните стени: Западната - 8 м със зъберите и Източната - 9 м със зъберите. След пълното преизграждане на Северната кула в края на XIV в. тя вече е имала 2 етажа и по-различно вътрешно разпределение.

От значение са и данните за изработването на костени изделия, осъществявано в самата кула. Това възможност е втората косторезна работилница, открита на територията на столичния Търнов. Интересно е и предположението, че в Северната кула е била разположена каменометна машина.

Независимо от оскъдните данни, с които разполага, Е. Дерменджиев предлага реконструкция и на Северната порта (с. 37-39), която се явява главната порта на крепостта Трапезица. Портата е имала отвор с ширина 2,50 м в Западната крепостна стена и няма надвратна кула. Защищавана е от Северната кула, която се издига непосредствено до нея. Описано е и трасето на пътя, водещ към портата. Установено е, че Северната порта е била зазидана в края на XIV в.

За Напречната крепостна стена също е предложен вариант за възстановка (с. 39-40). Проследено е трасето ѝ, мястото на възможната връзка между нея и Северната кула. Определени са размерите ѝ - дължина 115 м, ширина 2,10-3,70 м и височина до 15 м. Стената стъпаловидно се е спускала по източния склон на хълма, за да достигне брега на Янтра. В равния участък при реката е потърсено мястото на порта, водеща към подградието, която е била защитавана от бойна кула. Добре разработено и защитено е предположението на Е. Дерменджиев за наличието на втора кула и съществуването на външни крепостни стълби, водещи към бойните кули.

В раздела „Находки“ (с. 40-59) са разгледани откритите в Северната кула и около нея археологически материали (с. 40-46), придружени от каталог (с. 46-59). Представени са общо 50 предмета - гърнета; стомна; купи; фрагменти от сграфито купи с орнаменти; фрагменти от сграфито съдове с букви, монограми, надписи и рисунки; бойно ядро; върхове на стрели; ножчета; копчета, пръстен; оловна рамка; медна закопчалка; костени апликация и

жетон; части от костени дръжки и др. Включен е и масовият материал - фрагменти битова и кухненска керамика, костени заготовки и отпадъци, покривни керемиди, железни гвоздеи. Интерес предизвиква двуредовият надпис /графит/ върху камък, вграден в Северната кула, разчетен като: “цар Мицо - брат на Лукавия” (с. 42). Буквите от текста са лошо запазени и са с различна големина. Въпреки това, графитът има пряко отношение към събитията в България в края на 50-те години на XIII в., и е сред малкото надписи, открити в столичния град, свързан с името на този български владетел. Не бива да се подминава и бойното ядро за каменометна машина, което е първото от този вид боеприпас, открит при разкопки в Търновград.

В последната част „Предназначение“ е разгледан един на пръв поглед изяснен въпрос за представяните фортификационни съоръжения (с. 59-64). Северната кула е имала за основна задача да охранява Северната порта на Трапезица, да контролира и защитава пътя, водещ от подножието на хълма към нея. От кулата се е осъществявало и наблюдението по протежението на пролома на Янтра. Връзката ѝ с Напречната крепостна стена показва и важната роля, която Северната кула е имала по отношение на отбраната на подградието в източното подножие на хълма. В кулата е била разположена и част от крепостния гарнизон, като е допусната възможността в нея да е имало и административни помещения.

По-подробно е разгледано предназначението на Напречната крепостна стена (с. 61-62), която е част от системата от напречни крепостни стени, с които са били защитени някои от столичните подградия на Търнов. Като много точен паралел за такава отбранителна конфигурация е посочен големия дунавски град Никопол. Това позволява на Е. Дерменджиев да потърси пряка връзка между крепостното строителство в двата града от края на XIV в. и да предложи вариант за цялостна реконструкция на фортификацията в подножията на двете столични крепости. Према се, че по протежението на двата бряга на Янтра, в очертанията на подградиата, са издигнати стабилни дървени палисади, достигали до кулите на напречните крепостни стени. Така се оформя “... единна мощна укрепена линия, простираща се в крайречната ивица, която позволява пряко взаимодействие между защитниците на отделните укрепени части на Търновград ...” (с. 62).

Изграждането на фортификационния комплекс (Северна кула, Северна порта, Напречна крепостна стена), отбраняващ целия северен сектор на Трапезица, е започнало в началните години на XIII в. и е завършило по време на царуването на Иван Асен II (1218-1241 г.). Разкритите в непосредствена близост Военна сграда, църква № 2 и двете Дворцови сгради позволяват на автора да изкаже предположението, че те оформят ансамбъл, свързан с гражданското и военното управление на крепостта през XIII-XIV в.

Данните за откритите при проучването на обекта монети са представени в седем таблици, които

дават пълна представа за броя, типа, датировката, размерите и тяхното местонамиране (с. 69-74). Допълнителна информация за стратиграфията на обекта дава приложената статистика на материалите (с. 75-79). В таблици са посочени вида, епохата, броя, дълбочината и мястото на откриване на керамични фрагменти и на някои от предметите, които не са инвентирани в полевата книга.

Илюстрациите са представени в края на изследването, в два отделни раздела (с. 84-116). В първия са включени черно-бели снимки, графични планове и чертежи, номерирани с римски цифри от I до LV, които показват архитектурата и посочените аналогии. Допълнение към тях се явяват и 17-те цветни фотографии (обр. I-VII, между с. 272 и 273). Всички снимки са с добро качество. Тук е мястото да посоча и отлично направените графични реконструкции, планове и разрези, чийто автор е Е. Дерменджиев (обр. XXXVI-XL, LI). Във втория раздел образците, включени в каталога, са номерирани с арабски цифри от 1 до 55 (с. 108-116).

В изследването на Северна кула и Северна порта, Е. Дерменджиев представя точно и ясно всички архитектурни данни за крепостните съоръжения, без изпадане в излишни подробности и дълги описания. Не пропуска стратиграфската картина на обекта, подкрепена с монетните находки и статистиката на керамиката и материалите. Предложената строителна периодизация е логична и съответства на откритите факти и доказателства от разкопките.

Все пак, тук искам да изложа и някои свои бележки и препоръки относно представянето на конкретния материал. Например, прави впечатление отсъствието на Напречната крепостна стена в заглавието на Глава 1, независимо, че тя доста подробно е разгледана в изложението, при което са направени и няколко графични възстановки. Липсват стратиграфски профили на терените извън Северната кула, тъй-като е очевидно, че в нейната вътрешност е имало само насипи от разрушените ѝ стени. Добре би било да се включат и компютърни реконструкции, които още по-детайлно да онагледят идеите на автора. Биха могли да се представят паралели на разглежданите крепостни съоръжения и извън територията на средновековна България, въпреки, че натрупването на голям брой примери от по-широк ареал не винаги води до точни и правилни изводи. Съществен пропуск при представянето на материала се явява отсъствието на рисунки на откритите находки, който обаче отчасти се компенсира от качествените фотографии.

Глава 2, озаглавена „Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница“, е написана от П. Караилиев. Изследването е с обем обем от 73 страници (с. 117-190), с приложен каталог на находките (с. 133-144), таблици с монети, определени от А. Пейков (табл. I-VIII; с. 151-156), таблици със статистика на керамиката и материалите (табл. I-9; с. 157-162), 39 образци с черно-бели илюстрации (обр. I-XXXIX; с. 166-181) и 48 черно-бели илюстрации на находките (обр. 1-48; с. 182-190). Към тази гла-

ва принадлежат и 6 цветни илюстрации, включени в заключението на книгата (обр. V-2, VIII-IX, X-1, между с. 272 и с. 273).

По своето съдържание, обем и илюстративен материал, тази част представлява студия, състояща се от 10 дяла. В първите два са разгледани етапите на археологическите проучвания, представен е екипът, работил по различно време на обектите, описано е и състоянието на терена преди началото на разкопките.

В третия дял, озаглавен „Архитектура“ (с. 118-123) П. Караилиев подробно се спира на новоразкритите фундаменти и суперструкция на Военната сграда, северния участък на Западна крепостна стена, Железарската работилница и малък сектор от улична настилка. Военната сграда е изградена от ломени камъни, споени с кал. Има издълбен верижен план с общо 7 помещения и е долепена към Западната крепостна стена. Трите северни помещения са най-големи, но са частично разрушени от трасето на съвременния път. Третото помещение е с вход от юг и настилка от жълта пръст. Останалите са много по-малки, като само четвъртото и петото имат самостоятелни входи. Помещение 6 е преградено на две части. В него са запазени каменни пейки, а под пода са открити бъркала за бял и розов хоросан, 2 детски гроба и огнище. Някои от помещенията са с каменна настилка, а при други подовите са от трамбована пръст, при престъргването на които са открити колективни монетни находки.

От Западната крепостна стена са разкрити 45 м. Тя е изидана с ломени камъни и бял хоросан, ширината ѝ е 2-2,60 м, а запазената височина - около 1 м. Железарската работилница е с размери: 4 м x 8,20 м x 5 м x 3,50 м, строена е с камъни и калова спойка. Има настилка от каменни плочи. Край северната ѝ стена са открити огнище и боклучна яма.

В следващия дял - „Стратиграфия“ (с. 123-125) са отразени наблюденията относно напластяванията в проучените терени. Вътрешността на Военната сграда е била затрупана с камъни и пръст от разрушенията на стените. В тези насипи са открити многобройни фрагменти керамика и монети, сред които и 3 колективни монетни находки. По-ранни от сградата се оказват хоросановите бъркала, гробовете и огнището, под които също се попада на пласт, съдържащ средновековна керамика. Подобна е ситуацията и при железарската работилница и край Западната крепостна стена.

В дял „Периодизация“ е направена относителна и абсолютна хронология на периодите на строителството на разкритите сгради и съоръжения (с. 125-128). Установено е, че Западната крепостна стена е била построена в първите години на XIII в. и преди нея не са съществували фортификационни съоръжения от по-ранни епохи. Сравнението с крепостното строителство на другата столична крепост (на хълма Царевец) показва, че подновяването на нейните отбранителни стени и кули съвпада по време с

изграждането на укрепленията на Трапезица. Като причина за това е изтъкнато разрастването "...в териториално отношение на столичния Търнов, поради което се появила необходимост от разширяване на укрепената територия на града..." (с. 126).

В изграждането на Военната сграда са отделени два строителни периода, свързани с промяната на външния ѝ вид и обем. През Първия период (първите години на XIII в.) сградата включва трите големи северни помещения и е с размери: 13,90 м x 6,40 м. Впоследствие Военната сграда е разширена в южна посока с 4 малки помещения, а дължината ѝ достига 31,80 м. Това е вторият ѝ строителен период, датиран в края на XIII или началото на XIV в., като самата сграда е разрушена в края на XIV в.

Железарската работилница е построена през първата половина на XIII в. и е функционирала най-късно до началните десетилетия на XIV в., без да са установени данни за преправки или реконструкции. Посочени са примери и за други железарски работилници, проучени на територията на столичния Търнов, Перник, Шумен, Червен.

В шестия дял, озаглавен „Реконструкция“, са предложени възможности за онагледяване на външния вид на представяните сгради и съоръжения, според наличните данни и наблюдения (с. 128-130). Военната сграда е имала два етажа, изцяло построени от камък, с обща височина около 5 м. Трите големи помещения са имали отделен вход, а в едно от тях и вътрешна стълба за горния етаж. Пристроеният нов корпус от юг също е бил двуетажен, но пред него е бил направен открит дървен чардак с външно стълбище. Две от помещенията са били със самостоятелни входи, а в другите две се е слизало от горния етаж. Сградата е имала трискатен керемиден покрив.

Западната крепостна стена е имала стъпаловиден силует, поради денивелацията на терена, завършвала е със бойна пътека и зъбери, като общата ѝ височина с тях е достигала 8 м. Железарската работилница е имала само едно голямо помещение, керемиден покрив и вход на източната стена.

Следващият дял е посветен на находките и е придружен от каталог с 48 каталожни номера (с. 130-144; обр. 1-48). Откритите количества шлака и крици в Железарската работилница, до Военната сграда при Северната порта на крепостта показват, че в нея е била разтопявана или обогатявана желязна руда (обр. 46). Освен за строителни и стопански цели, поръчките на ковачите в столицата на Второто българско царство преди всичко са свързани с изработката на различни видове оръжия за войската. В този смисъл откритите при разкопките ножове, стрела, шпори, стреме и др. могат да се свържат с дейността на работилницата. Според Караилюв, тези предмети „...както и други следи от производствена дейност, са показателни за значението на железарската работилница в живота на обитателите на Военния комплекс, свързан с отбраната, охраната и пропускателния режим на Северната порта на средновековната крепост на хълма Трапезица.“

(с. 130).

Най-многоброен е керамичния материал, открит при разкопките на Военната сграда, Западната крепостна стена и работилницата. Според статистиката кухненската и трапезната керамика (7348 фрагмента) изцяло доминират над строителната керамика (86 броя). В каталога са включени по-запазените съдове, някои от по-характерните фрагменти от обикновената и художествената керамика и особено тези с подглазурни монограми.

П. Караилюв отделя специално място на сграфито керамиката с монограми и надписи, която у нас все още не е напълно изследвана. Засега от разкопките на хълма Царевец и Великата лавра „Св. 40 мъченици“ са регистрирани монограмите на царете Иван Александър, Михаил Асен, Иван Шишман и Георги I Тертер. Към тях някои изследователи отнасят и буквата „М“ със или без титли, считайки, че това е монограма на цар Михаил III Шишман, а други приемат, че през годините на Второто българско царство изписването на буквата „М“ върху съдовете се свързва с обредния календар (празникът Младенци). Съществуват и примери, при които е изобразена само буквата „Θ“ с титла, разчетена като името „Теодора“ - съпругата на цар Иван Александър.

При разкопките на помещенията от Военната сграда са намерени и 11 подглазурни монограми и два надписа. Два от тях са на цар Иван Шишман (кат. № 18, 19), а други два са фрагментирани и не могат да се определят (кат. № 20, 27,). Един е с буквата „М“ (кат. № 17), а останалите шест са с буквата „ω“ (кат. № 21, - 26), която досега не е срещана при тази група подглазурни монограми от Търново. Изцяло запазено е блюдото с буквата „ω“ и титла над нея, открито в североизточния ъгъл на помещението № 1 (кат. № 21). За него П. Караилюв сочи като аналог сграфито купа от Коринт със същата буква, нанесена в центъра. Според автора основен проблем се явява правилното интерпретиране на единичните подглазурни букви. Откритите три единични буквени знака - „ω“, „Θ“ и „М“ насочват изследователя към връзка с поменалните практики (деня на смъртта, деветия и четиридесетия ден от смъртта). Концентрацията на едни и същи монограми, открити на определени обекти в столицата Търновград, създава също допълнително затруднение при интерпретацията в тази или друга посока или както П. Караилюв отбелязва, липсват достатъчно аргументи за изложените хипотези.

В следващия дял „Предназначение“ са разглеждани възможностите за установяване на функциите на Военната сграда (с. 145-148). Посочени са няколко точни аналози на сгради, разположени край портиците и главните улици на средновековните български градове - Търнов, Ловеч, Червен, Шумен, Хотанлич, Мелник, Перник и др., за които е отбелязано, че са имали военно предназначение, или са били казарми. Абсолютното същото разположение на Военната сграда в крепостта на хълма Трапезица, значителните по брой и площ помещения на двата

етажа, както и откритите в нея находки (оръжие и снаряжение), показва, че тя е използвана за казарма на войници, охраняващи Северната порта.

Използвайки изводите от проучването на Северната кула, П. Караилиев прави едно наистина интересно предположение. Според него във Военната сграда е била разквартирувана полицейско-охранителна част, която е поддържала реда в крепостта, както и режима за преминаване през Северната порта и охраната ѝ през нощта. Доколкото ми е известно досега няма публикувани данни или интерпретации на резултатите от разкопките на други обекти в България, според които да е предлаган вариант за установяване на точните задължения на определена военна част в рамките на града - т. е. тя да е изпълнявала функциите на градска стража. Макар и с малко доказателства тази идея има своето място при разрешаването на проблемите, свързани с вътрешната организация на живота на населението в градовете от времето на Второто българско царство.

Авторът смята, че Военната сграда се явява част от фортификационния комплекс, отбраняващ северния сектор на Трапезица, което пряко я свързва с представените в предходната глава на книгата крепостни съоръжения (Северната кула и Северната порта), като освен това той посочва, че сградата може да има и "...определени представителни функции, свързани с военното управление на крепостта през XIII-XIV в." (с. 148).

Подробната информация за монетите, открити в помещенията на Военната сграда, Железарската работилница, уличната настилка и Западната крепостна стена е показана в 8 самостоятелно оформени таблици, от които се добива ясна и пълна представа за броя, типа, датировката, размерите и местонамиране (с. 151-156). Допълнителна информация за стратиграфията на обекта дава приложената статистика на материалите (с. 157-162).

Илюстрациите са представени в края на изследването, в два раздела (с. 166-190). В първия са включени черно-бели снимки, графични планове и чертежи, номерирани с римски цифри от I до XXXIX, които показват архитектурата на Военната сграда, Железарската работилница, уличната настилка и Западната крепостна стена, както и посочените паралели (с. 166-181). Своеобразно приложение към тях са 6-те цветни фотографии (обр. V-2, VIII-IX, X-1, между с. 272 и с. 273) и 14 цветни снимки на находките (обр. XIII-XVI, между с. 272 и 273). Във втория раздел са образците, включени в *каталога*, номерирани с арабски цифри от 1 до 48 (с. 182-190).

Изследването на Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница е добре структурирано в отделни части, които отразяват целите и задачите поставени и изпълнени от автора. Ясно и лаконична са разкрити известните архитектурни данни за крепостните съоръжения. Не е пропусната стратиграфската картина на обекта, подкрепена с няколко таблици монетни находки и статистика на керамиката и материалите. Предложената строителна периодизация е логична и съот-

ветства на откритите факти и доказателства от разкопките.

Прави впечатление отсъствието на отделни планове на двата строителни периода на Военната сграда, както и на железарската работилница. Липсват и стратиграфски профили на проучените терени. Трябва да отбележа и факта, че никъде не са представени данните за по-ранната Железарска работилница - отсъстват чертежи, снимки, находки. Нейното по-подробно описание би разширило възможностите за установяване на различните етапи от развитието на военно-отбарнителни комплекс при Главния вход на Трапезица.

Трета глава е посветена на Църква № 19 и Централния площад и е значителна по обем (с. 191-270). Тя съдържа 14 черно-бели илюстрации в текста, 53 черно-бели фотографии на находките от каталога, XX цветни образци с 63 цветни фотографии, две таблици с планове на изследваните обекти, 7 таблици със статистика на откритите материали (с. 253-254) и 3 таблици с монети (с. 249-252), определени от А. Пейков. Структурата ѝ е сходна с разглежданите досега глави, но авторите са двама К. Тотев и Д. Косева със самостоятелни части в изследването, общо заключение и резюме на англ. език. Всъщност, става въпрос за две обширни студии за архитектурата и находките от църква № 19 и Централния площад и изследване на разкритите фрагменти от живописната украса на същата църква.

В първия дял К. Тотев представя накратко обстоятелствата на откриване, етапите на проучванията и разположението на църква № 19 и централния площад, разкопките на площада, на некропола и на Източната крепостна стена (с. 191-195).

Църква №19 е единствената засега новоразкрита на Трапезица след проучванията на Ж. Съор през 1900 г. Некрополът към нея включва 93 гроба. Тя е била издигната в средата на Централния площад на крепостта, а пред западната ѝ фасада е преминавала главната улица, идваща от Северната порта. Особено важни са наблюденията на К. Тотев за локализиране границите на Централния площад, извършени при строежа на археологическата база-музей (с.192-193). Тогава се установява, че "...на юг от църквата се простира равна, скална тераса с много тънък пласт почва, оформящ голямо пространство" (с.192). Подобна е картината и от север на храма. Централният площад с новооткритата в средата църква № 19 от север и юг завършва с църква № 2 и църква № 18, а от запад, според Тотев, се очаква да бъде открит друг нов храм. На този етап от проучванията централният площад на крепостта се оказва фланкиран от две или дори три църкви, но църква № 19 заема особено място, тъй като е разположена в центъра на площада, т.е. както допуска К. Тотев, в нея е възможно да са съхранявани свети мощи (с. 243).

Вторият дял е посветен на архитектурата на църквата и е съставен от пет кратки раздела: „План и строителна техника“, „Наос и притвор“, „Камера с реликви“, „Реконструкция“ и „Датировка“ (с. 195-

201). Стените на новооткритата църква, градени с калова спойка са фундирани в пласт с кафява пръст, съдържаща само средновековни материали и монети (от началото на XIII, до края на XIV в.). Основните ѝ отчасти стъпват върху скалата, без да има специално изграден цокъл (с. 196). На отделни места по стените на наоса са запазени части от стенописната декорация. Строителството на църкви на калова спойка в градовете на Второто българско царство не е необичайна практика и К. Тотев посочва още множество аналози от Търново, Г. Оряховица, Шумен, Севлиево, Варна, Мелник, Караново и Дядово, Новозагорско (с. 196), към които може да се добави и новоразкритата църква в крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна³.

В плана на църквата предизвикват внимание еднаквите пропорции на наоса и притвора и особено разположението на двата входа от юг, разграничени от разделителна стена между тях, за която засега няма каквито и да е преки аналогии. Липсата на вход на представителната западна фасада, според К. Тотев, не е рядкост в средновековната българска църковна архитектура, за което посочва някои примери: църквите „Св. Архангели“ и „Св. Теодор“ в Несебър, „Св. Петър и Павел“ в Никопол, „Св. Никола“ в Калотино, църква № 7 и 10 в Червен, църква № 2 в Ловеч и църква № 21 на Царевец във В.Търново.(с. 197) Обяснението, което той дава се търси в градоустройствения план на крепостта в този сектор, или по-точно в главната улица, идваща от Северната порта, която се влива в централния площад, в средата на който е издигната църква № 19. Цялостното проучване на площада ще даде окончателен отговор на този въпрос.

Разкритата реликварийна камера от църква № 19 предизвиква оправдан интерес. Изградена е от поставени на ребро плочести камъни, в дебелината на източната стена на абсидата, в която са поставени „...изцяло запазена стъклена чаша от литургичен съд и желязна дръжка от кръст - реликви, вградени в абсидата, при строителството на църквата“ (с. 197). Това е първият случай от годините на Второто българско царство, когато в стените на олтара се открива специално създадено съоръжение за реликви. Присъствието на мощи и реликви в църковните храмове на средновековна Европа определя сакралната топография на столиците на християнските държави и ги прави притегателни поклоннически центрове. От друга страна, пренасянето на реликви от Светите земи се активизира до голяма степен по време на кръстоносните походи и това „движение“ на свещени предмети способства за разпространението наред с обикновените поклоннически еволюции (ампули, кръстове, икони) и на по-значими реликви. Според К. Тотев не може да се каже нещо по-конкретно за вградените реликви в абсидата на църква № 19 на Трапезица, освен че стъклената чаша е литургичен съд, съдържал елей от кадилница,

вероятно горяла в гроба на някой прочут светец-мъченик, докато желязната дръжка е от голям процесен кръст. По време на разкопките не са постъпили други данни за тези реликви, т.е. те остават анонимни, както често се оказва в такива случаи.

Получените при археологическите разкопки данни за плана на църква № 19 позволяват да се предложат два варианта за реконструиране на външния ѝ вид и обем. Тънките стени, липсата на вътрешни пиласстри и каловата спойка, според К. Тотев, подсказват, че храмът не е имал купол и камбанария. Така най-логично изглежда предположението, че църквата е била покрита с полуцилиндричен свод и двускатен покрив над наоса и притвора. Авторът допуска и възможността „...сводът да е бил допълнително укрепен с арки, стъпващи на конзоли, зазидани по-високо на надлъжните стени“, но не изключва храмът да е имал обикновен двускатен покрив и плосък дъсчен таван, към което насочват и откритите при разкопките множество различни по вид и големина желязни гвоздеи. По този начин е представена обемната реконструкция на църква № 19 на арх. Пл. Цанев (обр. XXII). Покритието изглежда е било с керемиди, фрагменти от които са открити при разкопките. Запазените на ниска височина стени не позволяват да се каже каква е била формата на абсидата - тристенна или полуцилиндрична. По същата причина не е ясна и фасадната декорация - имало ли е цокъл с ниши над него или стените са били изцяло гладки. Сигурно е обаче, че фасадите не са били декорирани с тухлени редове, хоросанова фугировка и керамопластична украса, каквито не са открити в насипите, запълващи църквата и извън нея.(с. 199-200) В този аспект обемната реконструкция на арх. П. Цанев е излязла извън конкретните археологически дадености с по-свободно решение (обр. XXII).

Църкви със същия или много близък план до този на църква № 19 - еднокорабни, едноабсидни, с притвор и полуцилиндричен свод, са открити в много български градове от времето на Второто българско царство. Нумизматичният материал и стратиграфските наблюдения показват, че църква № 19 е построена най-рано в началото на XIII в. Тя е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала (с. 201).

Автор на третия дял за стенописите на църква № 19 е Д. Косева⁴. Тя се заема да разкрие, обработи, селектира, интерпретира и публикува стенописния материал в настоящата студия, илюстрирана с XIX цветни образци със 70 цветни фотографии. Направените наблюдения, свързани със стилово-иконографския анализ на фреските, предлагат възможност за изграждане на относителна периодизация за стенописване на новооткритата църква № 19 на крепостта Трапезица. Анализът на отделните живописни пластове на фреските, открити при разкопките,

³ Плетньов, Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – АОР през 2009, София, 2010, с. 532, обр. 1.

⁴ За някои изводи в тази част на рецензията бях подпомогнат от К. Угринов, художник-реставратор от РИМ-Варна, за което му благодаря.

допълват и подкрепят изводите от нумизматичния материал и стратиграфските наблюдения за продължителността на живота на храма през годините на Второто българско царство (с. 201-210).

Преди да започне анализа на стенописите, Д. Косева се спира на неголям брой мозаечни кубчета, открити при разчистване на стенописите в пространството пред абсидата на църквата (обр. XIX-4). Допуска, че те най-вероятно са изпадали от портативна мозаечна икона, съхранявана в олтаря (с. 201-202). Авторката е категорична, че откритите в абсидата три пласта стенописи при всички случаи изключват наличието на стенна мозаечна декорация в църква № 19 (с. 202).

В специален раздел за стенописи, разкрити при разкопки в Търново, Д. Косева споменава само няколко случая, при които археологическите екипи използват в пручванията, художник-реставратори, когато попаднат на фрагменти от живописна украса. Примери за добросъвестно отношение и координация между археолози и реставратори се посочват при разкопките на някои обекти на Царевец и Великата лавра "Св. 40 мъченици" (с. 202).

Стенописният материал от църква № 19, независимо от известната си фрагментарност, разширява съществено наблюденията за новоразкритата църква. Неговото разкриване, обработка и документация дава възможност за съвместни изводи и заключения на реставратори, археолози и изкуствоведи по отношение историята на тази църква, разкрита на крепостта Трапезица (обр. VII-XXI).

Консервационно-реставрационната работа по стенописите е проследена в три раздела: етапи на полева обработка, разкриване, селектиране и идентификация (с. 203-205). Обстоятелството, че цялата вътрешността на наоса е била запълнена със стенописни късове, нападали един върху друг, налага спешна реставраторска намеса, за да се запази материала и завършат разкопките. В продължение на месец под ръководството на Д. Косева се разкриват и вдигат от терена близо 5000 стенописни фрагмента (обр. VII). Повърхността на по-големите е почистена и укрепена, а след това са събрани близките по колорит и сходни по изображения, като се изработва схема на тяхното откриване (обр. IX). Наред с разкриване на фрагментите върху пода е открита и запазена на място живопис върху части от северната, южната и източната стени на наоса. Тя е в три пласта, което според изследователката особено затруднява работата със стенописния материал, още повече, че между слоевете липсва изолиращ грунд (с. 204).

При полевата обработка на фреските от църква № 19 се оказва, че те "...от една страна са изключително благодатен, а от друга страна и доста труден обект за археологическо разкриване, полева консервация и частично реконструиране." Стенописната украса обаче дава възможности за периодизация и датировка на този почти изцяло разрушен храм." (обр. IX). По тази причина Д. Косева включва цялата информация за стенописите, като се започне

с тяхното разкриване, документиране, полева консервация, групиране, изследване и опит за реконструкция (с. 203).

Най-обширен и богат илюстриран е разделът, озаглавен „Анализ и периодизация“ (с. 205-209). Описана и идентифицирана е живописната украса върху фрагменти от цокълната декорация на наоса. Използват се стилово иконографски паралели от Балканите, за да се датират отделните живописни слоеве (обр. VIII).

При стенописните остатъци от горните регистри Д. Косева установява също три живописни слоя. От първия специално внимание заслужава част от лице на архангел и ръка с присвити пръсти (обр. XI и XII), както и фриз от флорален повлекор орнамент, украсявал архитектурен елемент от интериора на храма (обр. XIII). Тази най-ранна живопис авторката датира в края на XII - началото на XIII в. От второто стенописване на църквата са отделени няколко групи фрагменти, които дават известна представа за различни изображения. Открояват се части от природни пейзажи, композиция с процесия, при която са носени свещи, ризници от изображения на светци-войни, златосърмени кантове от дрехи, декоративен повлекор орнамент, части от лице и др. Авторката е подкрепила идентификацията на стенописните фрагменти със сходни, добре запазени образи и композиции (обр. XIV-XVIII). Вторият живописен слой е датиран около средата и втората половина на XIII в. От последния, трети слой, са събрани няколко групи фрагменти, върху които личат дипли от дрехи, част от фигурата на светец, природни пейзажи и пр. (обр. XIX и XX). Според нея той е полаган към средата или втората половина на XIV в. Д. Косева обобщава стиловата характеристика на живописиста от църква № 19, като отбелязва, че "най-ранният живописен слой се отличава с линейно очертаване на форми и декорация." Вторият слой се характеризира с "...пастелна цветова гама и меки преходи между светлина и сянка, съчетани с ярка орнаментация", а живописиста от третия слой се "вписва в характера на Палеологовия стил". Предложените датировки Д. Косева изгражда въз основа на наблюденията си върху технологията и стила на живописиста.

Следващият дял от третата част, с автор К. Тотев, е посветен на разкритите материали от църква № 19 и Централния площад. Те са разгледани в две части: творби на християнския култ и други предмети, които освен всичко са включени в подробен каталог (с. 210-237). Авторитетът и умението на проучвателя се открояват особено при работа с паметниците на приложното изкуство, тъй като същият е от малкото утвърдени специалисти в тази област. Специално място е отделено на зазиданите в реликварийната камера на абсидата предмети (стъклен потир и дръжка от кръст, обр. IV-3), свързани с освещаването на църквата, както и на друга група паметници на християнското изкуство (литургични посуда, части от процесийни и нагръдни кръстове, кръстове-енколпиони, филактерии и др. (обр. 1-8).

Освен тях са включени и различни находки от керамика и метал, които се отнасят към живота на миряните и свещенослужителите или към строителството, обзавеждането и ремонта на храма. Към тези материали К. Тотев коментира и малка група находки, сред които има редки паметници на светското и църковно изкуство (коланни накити, токи, сграфито кермика с редки изображения, мраморен пиластров капител с канелюри и др. (обр. 39, 40, 26-38, 41), постъпили при разкопките на Централния площад, преди строителството на археологическата базамузей. Заслужен интерес предизвиква и масивният железен ключ, най-вероятно от църквата, открит до северната ѝ фасада (кат. № 9). Останалите находки, произхождащи от църквата, освен монетния материал, са свързани преди всичко със всекидневния бит и въз основа на материала от който са изработени се разделят на железни и керамични (кат. № 9-35).

Петият дял от частта за църква № 19 и Централния площад изследва градоустройството и предназначението на сградите. Храмът е издигнат в средата на Централния площад на крепостта (обр. I-1). Площадът е разположен на най-равната и обширна по площ част на хълма Трапезица. Той има пряка връзка с главната улица, която започва от главния вход, а на север достига до новоразкриваните Дворцови сгради. В центъра и при южната му къса страна се издигат две малки църкви, докато от запад, както вече стана дума, може да се очаква голяма представителна сграда или още една църква, за което насочва и откритият пиластров капител (кат. № 41). Площта, избраното място и архитектурната рамка, според К. Тотев, определят площада като централен за цялата крепост, т.е. същият „е имал широки представителни функции, свързани с дворцови церемонии, църковни празници, шествия, процесии, военни паради и народни тържества, явявайки се център на градския обществен и религиозен живот по време на цялото съществуване на столичната крепост на хълма Трапезица.” (с. 238).

Централният площад, църква № 19, която е неделима част от планировката му, и главната улица, идваща от Северната порта, се оказват основни елементи на градоустройството в северната и централна част на крепостта на хълма Трапезица. Заедно със Северната кула и прилежащите ѝ крепостни стени, Военната сграда и железарската работилница, те дават началото на укрепяването, архитектурното застрояване и прокарването на основните комуникации в крепостта. Тук няма хаотично строителство, внимателно е обмислено разположението на всички сгради, според предназначението и функциите, които те изпълняват. Съществен е изводът на К. Тотев, че „съобразяването с конфигурацията на терена, избирането на подходящите за строеж места, липсата на големи преустройства и промени в сградите и съоръженията, показват единен замисъл при цялостното планиране и първоначално застрояване на крепостта, което може би е започнало именно от нейния северен сектор.”

На този етап от проучванията предназначението на църквата изглежда добре изяснено. Според К. Тотев първоначално храмът е построен, за да се оформи централната част на площада, като същевременно е имал и гробничен характер. Към подобен извод навежда големият притвор, особеното разположение на входовете, ориентирани на юг, към Централния площад, и разкритите 17 гроба в притвора и наоса (обр. II-1, 2). Този факт показва, че църква № 19 може да се определи като фамилен храм, в който са погребвани ктитори, финансирали строежа и стенописванията. Представителното разположение на храма и скъпите предмети на християнския ритуал, открити при разкопките подсказват, че независимо от скромния обем църквата е имала по-специално предназначение или както допуска проучвателят, е съхранявала свети мощи. С появата на градския некропол (93 гроба), след средата на XIII и през целия XIV в., църквата се превръща в квартален храм.

В края на изследването (с. 243-244), К. Тотев и Д. Косева обобщават основните изводи от анализа на архитектурата, живописа и наблюденията за мястото на храма в градоустройствената среда на средновековния град. Текста на този дял е последван от таблици на монети, статистика на археологическия материал, планове и разрези и цветни фотографии, изпълнени с добро качество. Липсата на самостоятелна част за некропола на църквата може да се счита за сериозен пропуск, ако не беше предвидено публикуването му в следващия, втори, том на поредицата.

В заключението на том I от поредицата за проучванията на Северния сектор от крепостта на хълма Трапезица, К. Тотев синтезира най-важните наблюдения и изводи, направени въз основа на резултатите от археологическите разкопки на трите изследвани обекта в Северния сектор на крепостта на хълма Трапезица (с. 271-275). Изтъква, че публикуваните в книгата обекти „...не са отбелязани в нито един от известните досега средновековни писмени извори.” и че „...те не са проучвани и чрез археологически разкопки.” (с. 271). Накратко са представени стратиграфската ситуация; предназначението, датировката и взаимните връзки между Северната кула, Северната порта, Напречната крепостна стена, Военната сграда, както и данните за стенописите и характера на църква № 19. Набелязани са основните насоки в изследването на градоустройството и планировката на северната част на крепостта, като са представени Централният площад и Главната улица. Към тази част са приложени два графични плана на Сектор Север и крепостта на хълма Трапезица, и общо 26 цветни панорамни и детайлни снимки на откритите крепостни съоръжения и сгради, изглеждат от хълма Трапезица (обр. I-XI), както и още 37 цветни изображения на най-ефектните находки от разкопките (обр. XII-XVI).

Независимо от различния обем и трите изследвания, включени в първия том от поредицата „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север” се отличават с ясната си

форма и затова са донякъде сходно структурирани и илюстрирани. Новоразкритите крепостни стени, фортификационни съоръжения, църкви, сгради, улици и площи, включени в научен оборот, заедно с над триста публикувани находки, представляват сериозна база за изследване на топографията, фортификацията и градоустройството на столично Търново и културата и изкуството на Второто българско царство. Наред със специализираната аудитория и студентите, несъмнено, новата книга за

Трапезица ще привлече и по-широк кръг читатели. Освен задълбочените анализи и изводите, направени въз основа на археологическите проучвания, в нея е изразена загрижеността на авторите за състоянието на разкритата архитектура и забавените и мъчителни стъпки при извършване на строително-консервационните работи. С интерес се очакват новите томове от поредицата, както и публикации за разкритите обекти в другите сектори на крепостта.

Цитирана литература:

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Трапезица в градоустройствената структура на столичния Търнов. - В: Приноси към българската археология, 6, София, 2009, 107-118.

Дерменджиев 2009: Е. Дерменджиев. Северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. - Археология, 3-4, 2009, 48-67.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

Караишев 2009: П. Караишев. Военна сграда до северната порта на крепостта Трапезица във Велико Търново. - Археология, 3-4, 2009, 68-76.

Плетньов, Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. - В: Археологи-

чески открития и разкопки през 2009., София, 2010, 532, обр. 1.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. - Археология, 3-4, 2010, 103-122.

Робов 2010: М. Робов. Нова група подглазурни монограми от проучванията на хълма Трапезица. - В: Великотърновският университет „Св.св. Кирил и Методий“ и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 615-621

Тотев 2009а: К. Тотев. М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки., изд. Фабер, Велико Търново, 2008. - Археология, 3-4, 2009, 132-136 (рецензия).

Тотев 2009б: К. Тотев. Новооткрита църква № 19 от средновековния град Трапезица. - Археология, 3-4, 2009, 77-91.

Валентин Плетньов

Международна конференция „Ранно-средновековната култура през VII-XI в. в земите на днешна България и Словакия” в Нитра, Словакия, 3-5 ноември 2010 г.

От 3 до 5 ноември 2010 г. в Нитра, Словакия се проведе среща на български и словашки археолози и международна конференция на тема „Ранно-средновековната култура през VII-XI в. в земите на днешна България и Словакия”. Форумът бе организиран от Археологическия институт при Словашката академия на науките в Нитра.

Самата проява представлява финализиране на инициран през 2008 г. тригодишен проект за съвместна научно-изследователска дейност между АИ при САН и НАИМ при БАН. Основна цел на проекта бе възстановяване на прекратените (поради политическите и икономически промени в двете държави през последните 20-тина години) контакти между двете сродни институции и набелязване възможности за бъдещо сътрудничество. Предпоставка за организирането на конференцията се оказа активната проучвателска дейност в двете държави и събраният значителен по обем нов археологически материал от ранното средновековие, който предполага взаимен изследователски интерес в различни тематични направления: материални следи от културата на славяни, авари и българи; конкретни прояви на византийско влияние в занаятчийските производства в целия им възможен спектър, директен и индиректен обмен на продукти; проблемите на периодизацията и хронологията; общи черти, свързани с отражението на християнизацията върху археологическите паметници.

В съответствие с набелязаните научно-изследователски цели, в програмата на конференцията бяха включени, в приблизително еднакво съотношение, доклади на словашки и български изследователи, разпределени в четири тематични групи: 1. Населени места; 2. Некрополи; 3. Керамика; 4. Накити и оръжия.

Изнесени бяха общо 16 доклада (от които 6 от българска страна), с постери бяха представени още 8 доклада.

Конференцията бе официално открита на 3 ноември от д-р Матей Руткай (Директор на Археологическия институт при Словашката академия на науките, Нитра), проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова и д-р Петер Шалковски (ръководители на българо-словашкия проект). Присъстваха предста-

вители на Българския културен институт в Братислава и гости от двата университета в Нитра.

Интересен доклад изнесе д-р Дарина Бялева, на тема „Връзки между славяните от Среден Дунав и българите през 9 в. според писмените извори”. В него тя прави опит, въз основа на сравнително скромните данни в западните латински писмени извори, за очертаване на връзките между моравските и нитранските славяни (по-късно Велика Моравия) с българите през IX в., както и да се покаже сходния стремеж към християнизация. Посочват се византийските и старославянските писмени извори, които предоставят данни за делото на методиевите ученици в България, продължило след смъртта на Методий и изгонването им от Великоморавия.

Първата сесия - „Населени места”, с председател д-р Александър Руткай, включваше три доклада.

Докладът на д-р Петер Шалковски бе на тема „Ранно-средновековните градища в Словакия”. След като изложи виждането си за състоянието на проучванията, авторът очерта основните проблеми в изучаването на раннославянските градища (VIII-X в.) на територията на съвременна Словакия. Чрез избраната тема той постави акцент и върху редица въпроси, свързани с тяхната хронология, типология на укрепленията, вътрешна структура и интерпретация в по-широк регионален и исторически контекст.

В доклада на д-р Янко Димитров „Дървеното строителство в Плиска през 8 - 9 в.: предизвикателства на новите археологически реалии от проучванията през последните 10 години” бе направен детайлен преглед на съвременното състояние на проучванията по темата. Обобщени бяха резултатите от разкопки през последните десетина години, които внасят нови факти за технологичната специфика и хронологията на дървената фортификация и архитектура в Дворцовия център и Вътрешния град на Плиска. Основният извод бе, че разширяването на емпиричната база дава възможности за нов поглед върху феномена „дървено строителство” в столицата на ранно-средновековната българска държава. Новите данни поставят и някои нови проблеми. Една част от тях могат да бъдат разрешени чрез разкопки, но за решаването на други ще са необходими сравнителни аналитични изследвания на широка информативна база и прилагането на интердисциплинарен подход с участието на специалисти от различни профили.

Докладът на д-р Юлиус Береш бе на тема „Населението на Източна Словакия през средновеко-

вието”. Широкият хронологически обхват позволи да бъдат обобщени археологическите данни за най-ранното славянско заселване на територията и връзките с Предкарпатска Украйна, Унгария, Полша, проблематиката свързана със селищата и типа жилища, а също и погребалният обряд в предвеликоморавския и великоморавския период, както и навлизането на чужди етнически групи (авари, маджари) и тяхното заселване в земите на днешна Източна Словакия.

Втората сесия - Некрополи, интердисциплинарни изследвания, с председател проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова, включваше четири доклада.

Д-р Методи Даскалов изнесе доклад на тема „Накити от колективен ранносредновековен гроб от Гледачево, Старозагорско”. В него той представи резултатите от изследването на колективен ранносредновековен гроб, открит през 2005 г. при разкопки на обект от късножелязната епоха в бившето Гледачево, Старозагорско. Съобразно данните от конкретната ситуация, авторът предложи и реконструкция на коланните украси. Според него, анализът им предоставя достатъчно данни, за да се направи извода, че комплексът от Гледачево, заедно със сходни находки от Балканския полуостров, образува кръг от сравнително тясно обособени териториално и хронологически паметници от дохристиянския (езически) период на Първата българска държава. Нанасянето на находките върху карта на археологическите обекти от периода VII-IX в., еднозначно свързвани с Първата българска държава, дава достатъчно основания за свързването им с (пра-)българи. Географското разпространение в рамките на Балканския полуостров насочват към извод за два възможни производствени центъра - единият в източните, другият в западните на полуострова. Увеличаващият се брой находки от територията на днешна България дава основание да се предположи местно производство, насочено към задоволяване потребности от сравнително скъпи и луксозни изделия на определен социален кръг.

В доклада на д-р Даница Сташкова-Щуковска „Нишови гробове в Южна и Средна Европа” бе разгледан въпроса за произхода, типове и разпространението на нишовите гробове на Балканите и в Средна Европа. Проследява се приноса в изучаването на нишовите гробове за изясняването на разпространението на степните и византийските влияния върху културата на западните славяни. Специално внимание бе отделено на значението на този културен феномен в изучаването на контактите между територията на България и ранносредновековната култура в земите на съвременна Словакия.

Докладът на д-р Милан Хануляк бе на тема „Некрополите от 9-10 в. - състояние на проучванията и значението на погребалния обред за велико-

моравското общество”. Акцентирано бе на факта, че общият поглед върху множеството обособени некрополи представи възможност за картиране на отделни начини на погребване. Данните от подобен характер позволиха на автора да очертае развитието на погребалния ритуал във великоморавското общество и да направи опит за осветляването на имуществените и социални връзки, както и на някогашните религиозни и междуетнически взаимоотношения.

Друг доклад, предизвикал интереса на аудиторията, бе този на д-р Габриел Фусек, озаглавен „За някои проблеми на културата „Бело Бърдо“. В изложението си той представи резултатите от изследването си върху относителната хронология на белобърдската култура в областта на Нитра, въз основа на данни от два некрополя в Нитра, м. Шиндолка. Демонстрирани бяха възможностите на мултивариантния статистически анализ на находки от некрополите за разграничаване на хоризонтите на погребване. Динамиката в развитието на некрополите в Шиндолка бе най-подробно илюстрирана чрез разграничаването на шест подхоризонта, отразяващи спецификата на локалното развитие в хронологическите рамки на белобърдската култура.

Третата сесия - Керамика, с председател д-р Дарина Бялева, включваше четири доклада.

Докладът на проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова бе на тема „Жълтата керамика от Карпатската котловина и жълтата керамика от България”. Направен бе опит за обобщение на данните за една висококачествена керамична категория съдове, които, за разлика от масовата керамична продукция в ранносредновековна България, имат жълт цвят на добре обработената глина и са формувани на крачно колело. Според авторката, т. нар. жълти съдове са открити в най-ранните биритуални некрополи, но основната част от находките произхождат от разкопки в Плиска, където повечето фрагменти са от кани и амфоровидни стомни с пластично издължени дръжки, но има също и от делви и гърнета и, което е особено важно, от т. нар. чайници. Тези находки се свързват с луксозните съдове, открити в опожарения през 811 г. заедно с т. нар. Крумов дворец таен ходник. Посочено бе, че резултатите от съвременните технологични изследвания доказват по неоспорим начин, че съдовете от разглежданата висококачествена категория съдове са произвеждани в Плиска. Тяхното датиране в края на VIII - началото на IX в., допуснато от Р. Рашев, се определя по пожара от 811 г., обхванал тайния ходник свързан с Крумовия дворец. Част от тази луксозни произведения - кани и чайници, имат сходство с т. нар. жълта керамика, разпространена в края на VII и през VIII в. в Аварския хаганат. В заключение бе направена констатацията, че приликите и разлики-

те между ранносредновековните „жълти“ съдове на Среден и Долен Дунав си заслужава отново да бъдат коментирани.

Д-р Румяна Колева изнесе доклад „За някои сходства и различия на ранносредновековната керамика от територията на днешна България и Словакия“. С този текст се обръща внимание на определени технологични и типологични сходства между битовата керамика от Долен и Среден Дунав през ранното средновековие. Според авторката наблюдаваните сходни тенденции в развитието на керамичното производство на двете територии поставят редица въпроси, свързани с неговото развитие и влиянията, които то търпи в един продължителен период от време.

Докладът на д-р Ивона Вълколинска проследява резултатите от анализа на градището на Победим. От него произхожда колекция от приблизително 12 000 керамични фрагменти, които са събрани от 19 обекта, както от сектори, така и от пластове. Целите и възстановени съдове са малко, повечето от фрагментите са от стени на съдове. Във връзка с това бе посочена необходимостта от разработка на примерна методика на описване на обширния керамичен материал.

Докладът на д-р Андрей Аладжов бе на тема „Каменна площадка във Вътрешния град на Първата българска столица Плиска“. Изложението му предизвика особен интерес, тъй като представи изцяло проучен нов паметник - каменна площадка, която се намира в близост до дворцовия център във Вътрешния град на Плиска. Заема площ от 900 квадратни метра. Има правоъгълна форма със заоблени ъгли. Изградена е от добре обработени големи плочи камъни (варовици и мергели), подредени в широки редици и вкопани до средата в коренната скала - светложълт льос. Отвсякъде по периферията каменната настилка е оградена с траншея за дървена ограда. Обектът се датира в периода от края на IX до средата на X век. Текстът на А. Аладжов се посрещна с голямо внимание и предизвика оживени дискусии, най-вече по отношение на възможната функционална атрибуция на съоръжението.

Четвъртата сесия - Накити, въоръжение, с председател д-р Методи Даскалов, включваше пет доклада.

Докладът на д-р Валери Григоров „Накити в България и Великоморавия от 9-10 век (византийски културни влияния)“ имаше за цел изясняване на някои проблеми на културно-историческото развитие на двете страни. Общите процеси на християнизация поставят България и Великоморавия в сферата на непосредствено влияние на Византия, която оказва силно въздействие както в духовния живот, така и в материалната култура. В резултат на това в средата на IX в. в двете държави широко

навлизат „византийски“ тип накити. Предложеният анализ, презентиран особено атрактивно и убедително показващ тясната взаимовръзка между политическия контекст и развитието на ювелирното производство в двете страни, предизвика заслужено внимание от страна на словашките колеги.

В своето съобщение, озаглавено „Находките от стъкло като доказателство за разпространението на византийската култура на територията на България и Словакия“ д-р Даница Сташшикова-Щуковска разгледа в сравнителен план състоянието на проучванията върху находки на духано и бижутерийно стъкло от Словакия и България, както и преките доказателства за производството му. Въз основа на археологическия контекст на отделни типове дребни бижута и тяхната технология на изработка, бе направен опит да се осветлят по-детайлно някои въпроси свързани с разпространението на византийската култура на територията на Словакия и България.

Докладът на д-р Александър Руткай „Конското снаряжение във Великоморавския период“ очерта нарастващата роля на конницата в структурата на великоморавската войска, подлагайки на критичен анализ някои текстове от византийски извори от IX-X в., които следват данните на по-ранни автори за славянската войска. Предимно въз основа на археологически материали, подложени на изследване с прилагането на нови функционални и типологически критерии, бе предложена осъвременена представа за конското снаряжение снаряжението на конника. По-детайлно бяха разгледани някои от проблемите на т. нар. тежка конница.

Д-р Ивона Вълколинска изнесе доклад, разглеждащ спецификите на накитите от Нитра-Лупка и Южна Европа. В него въз основа на откритите типове обици, които първоначално са намерени предимно в ранносредновековния обект в м. Лупка, Нитра, както и в други обекти в Словакия и Моравия, се проучват възможните взаимни влияния между територията на Велика Моравия и Южна Европа.

Докладът на д-р Бланка Каванова (АИ-Бърно) представи златните накити от великоморавско време от Микулчице. Авторката съобщи резултати от нови проучвания, които безспорно доказват, че разглежданият некропол, развиващ се около християнски храм е оставен от представители на великоморавската аристокрация, която е имала своите тесни връзки с Византия.

Заклучителната част от работата на конференцията бе проведената дискусия по повдигнатите в докладите проблеми и перспективите за бъдеща съвместна работа. Споделеното от двете страни мнение бе, че няма съмнение относно факта, че ранносредновековната култура в Словакия и България има своите специфични особености, но

в много отношения взаимодействия между двете територии и сходните по същност и време исторически процеси са отразени в аналогични културни продукти. Тяхното по-задълбочено изследване ще може да бъде подпомогнато от бъдещото засилено сътрудничество на археолозите от двете страни. Първата успешна стъпка в тази насока е подготовянето на споразумение за публикуването на сборник

с материали от проведената в Нитра конференция.

Всички заседания, официални и неофициални срещи протекоха в академична и дружеска атмосфера, което бе отбелязано от участниците. Българските участници се запознаха с два знакови обекта за средновековната история на Словакия - градището и замъка при Нова Вес и замъка Нитрански храм.

Янко Димитров, Андрей Аладжов

Изложба „Сенки от отвъдното: древният некропол на Несебър”

Последните години бяха белязани от поредица важни археологически открития, свързани с античните градове по българското черноморско крайбрежие. Сред тях се нареждат храмът на Понтийската майка на боговете в Дионисополис (Балчик) и локализирането на теменоса на Аполония Понтика на о-в Св. Кирик (Созопол). Най-масащни обаче бяха проучванията на некропола на Месамбрия в периода 2007-2010 г., довели до разкриването на над 1300 гробни съоръжения, сред които няколкокостотин от класическия и елинистическия период. Преди това от гръцкия некропол на Месамбрия бяха известни по-малко от сто гроба, изключително елинистически (края на IV - II в. пр. Хр.), проучени (или просто регистрирани при строителни работи) на различни места в рамките на целия XX в. Липсваха разкопки на по-значителна площ, които да позволят наблюдения върху организацията и развитието на некропола. Тези бележки имат за цел да подчертаят голямата важност на новите проучвания за археологията на елинската античност по днешното българско крайбрежие като общо и в частност за изграждането на една по-цялостна представа за гръцка Месамбрия.

Значимостта на тези открития повдига въпроса и за тяхното обнародване и популяризиране – извън ограничения обем на ежегодните отчети и преди изчерпателната публикация, която със сигурност ще отнеме време. Едно твърде подходящо решение беше непосредствено след приключването на разкопките резултатите да бъдат представени в рамките на изложбата „Сенки от отвъдното: древният некропол на Несебър”, продължила от 14 октомври 2010 г. до 30 март 2011 г. в Националния археологически музей в София. Изложбата беше съпътствана с публикуването на

неоляам каталог със съставители основните проучватели - доц. д-р Анелия Божкова от НАИМ при БАН, Петя Кияшкина и Тодор Марваков от Музей „Старинен Несебър” и Десислава Василева.

Макар и в сравнително скромнен обем, изложбата представи адекватно придобитите нови познания относно древното минало на Месамбрия. В няколко витрини бяха изложени най-вече находки от последните проучвания, заедно с някои други представителни материали от фондовете на Музей „Старинен Несебър”, произхождащи също от погребални контексти. Изложбата беше организирана в централната зала на Националния археологически музей, в непосредствено съседство с постоянната експозиция от предмети от черноморските гръцки градове - удачно решение, поставящо новите находки в по-широк контекст и акцентиращо върху тяхната приемственост с други материали от Месамбрия в музея. Пример за това е класическият надгробен паметник на Каликрита, открит край Равда, който намери естественото си място в изложба, посветена на погребалните практики на античните месамбрийци. При все това може би най-добрата илюстрация за приемствеността между стари и нови проучвания е новооткритата бронзова хидрия с релефна апликация, откриваща изложбата „Сенки от отвъдното”. Намерена е през 2010 г. в малка циста от варовикови плочи, с положен на плещите ѝ погребален лавров венец с бронзови листа и керамични плодчета. Релефната апликация под вертикалната дръжка изобразява две фигури - младеж и девойка, обрмачени от разперени криле. Предварителната интерпретация насочва към мита за Ерос и Психея. Единствено този сюжет отличава съда от един експонат, който вече един век е част от постоянната експозиция на Националния археологически музей – известната бронзова хидрия с Борей и Орития, открита също в Несебър, при това в идентично гробно съоръжение, през далечната 1911 г.

Изнесена като основен акцент, бронзовата хи-

дрия с Ерос и Психея (от втората половина на IV в. пр. Хр.) донякъде нарушаваше общата идея на изложбата, проследяваща хронологическото развитие на некропола на Месамбрия от най-ранните засвидетелствани гробове (от средата на V в. пр. Хр.) през къснокласическия период, времето на Елинизма, римската епоха и Късната Античност. Всеки хронологически отрязък беше илюстриран с отделни представителни комплекси - подходящ подход предвид ограничения обем на експозицията, който позволи да се акцентира върху особеностите на съответния период, без в същото време да откъсва отделните предмети от техния контекст.

Проучването на сравнително голяма група гробове от класическия период е от особено значение, тъй като най-ранните са с дата едва няколко десетилетия след основаването на Месамбрия в края на VI в. пр. Хр., т.е. може би става дума за второто или най-късно за третото поколение колонисти. Освен това в тези най-ранни гробове са налице погребални практики, които ще останат неизменни през следващите почти два века. В рамките на изложбата тази консервативност беше изявена най-добре в поредицата теракотени релефи с протомета на жени, поставяни като гробни дарове от средата на V до края на IV или началото на III в. пр. Хр. Изобразяват женски фигури със сложни прически или воали, с присвити пред гърдите ръце и накити по косата, шията и ушите. Вероятно са представени божества, като на един пример от IV в. пр. Хр. от двете страни на женското протоме са изобразени миниатюрни фигурки на музикантка и танцьорка.

Подобни теракотени протомета не са известни от други елински некрополи по българското черноморско крайбрежие и поне за момента изглежда, че са местна особеност за Месамбрия – любопитен детайл от погребалните практики на полиса, който илюстрира неговото самобитно културно развитие. Уникална и много интересна находка – не само за Месамбрия, но и за Западния Понт като цяло – представлява теракотеният релеф с изображение на не-реидата Тетида, която носи доспехите на своя син Ахил. Той принадлежи към групата на т.нар. мелоски релефи, изработвани на егейския остров около средата и през втората половина на V в. пр. Хр.

Към гробните дарове в класическия (и елинистически) некропол на Месамбрия принадлежат и други видове теракотени статуетки, като отново преобладават женските персонажи в различни пози и композиции. В изложбата бяха представени и фигурки с подвижни крайници, които обикновено се интерпретират като детски играчки.

Освен това в класическите гробове са били поставяни и типичните за елинските погребални обреди керамични съдове, най-вече импортни - контейнери за масла и благовония (атически черно- и червенофигурни лекити), различни видове чаши и

др. Сравнението с организираната година по-рано изложба „Аполония Понтийска: столетие археологически проучвания” разкри сравнително по-беден репертоар на керамиката - още една особеност на месамбрийския некропол, макар да не липсват наистина представителни съдове. Такъв например е големият атически лекит с полихромна релефна сцена (съхранили са се част от оригиналните цветове), изобразяваща още един популярен сюжет от митологията - Амазономахия. Той попада в една група с подобни находки от Одесос и Аполония и свидетелства за разпространението на едни и същи модни тенденции по цялото западнопонтийско крайбрежие около средата на IV в. пр. Хр.

Както отбелязват проучвателите, къснокласическият период е белязан с развитие в погребалните практики на жителите на Месамбрия, като ходът на промените беше проследен хронологически в няколко витрини. В гробовете започват да се полагат ювелирни предмети - първоначално сребърни и бронзови накити, които през елинистическия период отстъпват място на златни украшения. Бяха показани няколко по-скромни комплекта накити, като кулминацията на поредицата - а може би и на цялата изложба - представляваше богатата находка от златни ювелирни изделия, конфискувана от полицията и предадена в Музей „Старинен Несебър” през 2009 г. Като брой и разнообразие на предметите комплексът е наистина изключителен и няма паралел в античните гръцки некрополи по Западния Понт. Накитите дават информация както за майсторството на античните златари, така и за порасналите възможности на богатите месамбрийци през III в. пр. Хр., когато полисът навлиза в своя разцвет и се налага като водещ център в района на Бургаския залив и неговия хинтерланд.

Сред ценните артефакти от елинистическия период се нарежда и един бронзов сирикс – музикален инструмент от бронзови тръбички. Подобни находки са твърде редки, не само в днешните български земи, и затова представляват особен интерес. Уместно е да се припомни, че сред материалите от Аполония, представени в Националния археологически музей година по-рано, имаше един костен авлос (двойна флейта), също открита в гроб.

Римската епоха беше представена в изложбата само с отделни предмети, което е отражение на оскъдната налична информация за некрополите на Месамбрия от това време; от края на II в. пр. Хр. до V в. сл. Хр. жителите на града явно погребват своите мъртви другаде и проучваната през 2007-2010 г. територия не се използва. Едва през Късната Античност тук се развива християнско гробище, което функционира без прекъсване и през Средните векове. Изложбата илюстрира този период основно с дребни предмети – накити и елементи от облеклото, доколкото християнският погребален

обред не предполага поставянето на гробни дарове.

Изложбата „Сенки от отвъдното: древният некропол на Несебър” даде възможност на широката публика да отгърне една недотам позната страница от античното наследство на българските земи, обикновено оставаща в сянката на по-бляскавите тракийски съкровища. Посетите-

лят-неспещиалист едва ли е успял да прозре зад подредените във витрините предмети огромната работа, свършена в рамките на четири сезона от археолози и реставратори. Прави чест на екипа, че толкова скоро след приключването на теренната работа успя да представи този поглед в отвъдния свят на древна Месамбрия.

Маргарит Дамянов

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт и музей-БАН през 2009 - 2010 г.

A. Aladzhev. The Byzantine Empire and the Establishment of the Early Medieval City in Bulgaria. - In: F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz - Das Römerreich im Mittelalter. Teil 3, Schauplätze. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84. Mainz, 2010, 210-273.

S. Alexandrov. Forth - second millennium BC barrow graves in North Bulgaria. - В: Реката и времето. Тургакан, 2010, 27-40.

S. Alexandrov. Prehistoric barrow graves with extended inhumations between Danube and Balkan range. - Studia Praehistorica, 13, 2010, 277-292.

E. Anastassova. Geometric Microliths from the Lyubimets Late Neolithic Pit Sanctuary. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 23-25.

K. Bacvarov, V. Becker. Book Review: D.W. Bailey. Prehistoric Figurines. - Studia Praehistorica, 13, 2010, 351-360.

K. Bacvarov, V. Bozhilov, E. Anastassova. The prehistoric site at Harmanli, southeast Bulgaria. - Studia Praehistorica, 13, 2010, 135-168.

K. Bacvarov. Neue Erwägungen zu Malāk Preslavec: Die frühneolithischen Bestattungen. - In: V. Becker, M. Thomas & A. Wolf-Schuler (Hrsg.). Zeiten - Kulturen - Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus. (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 17). Langenweißbach: Beyer & Beran, 2009, 39-45.

C. Bonsall, M. Gurova, C. Hayward, C. Nachev, N.J.G. Pearce. Characterization of 'Balkan flint' artefacts from Bulgaria and the Iron Gates using LA-ICP-MS and EPMA. - Интердисциплинарни изследвания, 22-23, 2010, 9-18.

J. Bouzek, A. Gotzev, L. Domaradzka, D. Katin-

carova, G. Lazov, J. Musil, V. Taneva, Z. Archibald. The water management System of Pistiros. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald (eds). Pistiros. Excavations and Studies, 4. Prague, 2010, 17-23.

Y. Boyadzhiev. Early Neolithic Cultures on the Territory of Bulgaria. - In: I. Gatsov, Y. Boyadzhiev (eds.). The first Neolithic sites in Central /South - East-European Transect, I, Early Neolithic sites on the territory of Bulgaria. BAR International Series 2048, 2009, 7-44.

Y. Boyadzhiev. Matrimonial Relations in the Chalkolithic Based on Data from Cemeteries from Northeastern Bulgaria. - In: F. Draşovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (eds.). Ten years after: the Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last Decade of Research. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 49, Timişoara, 2009, 311-322.

A. Bozkova, D. Vassileva. Un complexe de céramique monochrome des environs de Simeonovgrad dans la vallée du Hebrus. - Pontica 42, Supplementum 1. Pontic Grey Wares. Constanţa, 223-244.

A. Bozkova. La céramique à vernis noir d'époque classique dans les colonies ouest pontiques et l'hinterland indigène (territoire de la Bulgarie). - In: H. Trézini (ed.). Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006-2008) (= Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine 3), Paris, 2010, 487-492.

A. Bozkova. Le commerce des sites indigènes entre Odessos et le Danube aux IIIe et IIe s. av. J.-C. selon les timbres amphoriques. - In: D. Kassab Tezgör, N. Inashvili (eds.). PATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006 (= Varia Anatolica XXI), Paris, 2010, 103-106

I. D. Cholakov, K. Chukalev: Archaeology in Bulgaria, 2007-2009. - American Journal of Archaeology, 114, 2010, 715-741.

M. Damyanov. Greeks and natives in the region of

- Odessos. - In: H. Treziny (ed.), Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses2 (Bibliothèque d'archéologie Méditerranéenne et Africaine 3), Éditions Errance – Centre Camille Jullian, Paris, 2010, 265-276.
- I. Gatsov, P. Nedelcheva.** Lithic production of the Earliest Neolithic in the present day Bulgarian land. - In: I. Gatsov, Y. Boyadzhiev (Eds.). The first Neolithic Sites in Central /South - East-European Transect. 1. Early Neolithic sites on the territory of Bulgaria. BAR, International series 2048, 2009, 45-55.
- I. Gatsov.** Systems of Raw Material Procurement and Supply in the Neolithic of Northern Thrace During the Seventh to Fifth Millennia BC. - In: M. Brewer-LaPorta, A. Burke, D. Field (eds.). Ancient Mines and Quarries. A Trans-Atlantic Perspective, Oxbow Books, 2010, 33-37.
- E. Gencheva.** Miasta rzymskie i późnoantyczne z terytorii Półwyspu Bałkańskiego. - Novaensia, 20, 2010, 241-273.
- P. Georgiev.** About the Charakter of the Medieval Monastery in the Teke Karaach Area near Varna. - In: Summaries: Reflections of Faith: Christian Architecture and Arts 4th-15th Century. Varna, 2010, 30-33.
- D. Gergova.** Orphic Thrace and Achaemenid Persia. - In: J. Nieling, E. Rehm (eds.). Achaemenid Impact in the Black sea. Communication of Powers. BSS, Aarhus University Press, 11, 2010, 67-86.
- D. Gergova.** Preface. - In: B. Borisov. The Sanctuary of the Thracian Horseman and the Early Byzantine fortress. Dyadovo. 2. Sofia, 2010, 3-4.
- D. Gergova.** Preventive archaeology in Bulgaria. - In: M. Campos de Souza (ed.). Arqueologia Preventiva, Gestão e Mediação de Conflitos. Estudos Comparativos. Iphan-SP, Brasil, 2010, 193-208.
- D. Gergova.** Studies (Sboryanovo). - In: World Heritage in Bulgaria. Bulgarian Encyclopedia Scientific Information Centre. Prof. M. Drinov Academic Publishing House, 2010, 57-61.
- D. Gergova.** The Aurolithic Civilization. - In: H. Smolenov, H. Michailov. The Lost Aurolithic Civilization? Codes from a Black Sea Atlantis. MAGOART 2010, 10-15.
- D. Gergova.** The Kazanlak Tomb. - In: World Heritage in Bulgaria. Bulgarian Encyclopedia Scientific Information Centre. Prof. M. Drinov Academic Publishing House, 2010, 22-34.
- A. Gotzev.** Thracian Cult Places in West Rhodopa Mountain I st. Millenium B.C. - In: I. Candea (ed.). The thracians and their Neighbours in Antiquity. Studia n Honorem Valeriu Sirbu. Braila, 2010, 227-256.
- V. Grigorov.** The Byzantine Fortress “Krasen” near Panagyurishte (Bulgaria). - In: F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz - Das Römerreich im Mittelalter. Teil 2.2, Schauplätze. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 84. Mainz, 2010.
- M. Gurova.** Chipped-stone assemblage from the prehistoric site at Harmanli. - Studia Praehistorica 13, 2010, 169-195.
- M. Gurova.** Dichotomy or convergence of prehistoric agricultural flint tools (tiburum): Case studies from Israel and Bulgaria. - Albright News 15, 2010, Jerusalem: AIAR, 9.
- M. Gurova.** Connotations fonctionnelles des grandes lames chalcolithiques: Exemple de la Bulgarie. - Archaeologia Bulgarica, 2010, 2, 1-10.
- A. Hermay, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov.** Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. av. J.-C.). Fouilles franco-bulgares (2002-2004) (Bibliothèque d'archéologie Méditerranéenne et Africaine 5), Éditions Errance – Centre Camille Jullian, Paris, 2010, 429 pp.
- T. Hristova, S. Venelinova.** A bronze objects hoard from the fund of the Shumen Regional Museum of History. - Studia Praehistorica, 13, 2010, 339-350.
- T. Hristova.** Tei I-III vessels south of the Danube and their distribution outside the cultural areal. - In: Пекара и времето. Тютракан, 2010, 41-46.
- P. Ilieva.** Alexander the Great and the Opening of the World. Catalogs for the Exhibitions in Mannheim, Leoben, Madrid.
- P. Ilieva.** ALEXANDER DER GROSSE (Catalogs for exhibition in Mannheim - Germany, Leoben - Austria, Madrid - Spain (exhibits from NAIM - BAS), 265-270.
- P. Ilieva.** Funeral golden mask and hand with a ring from The necropolis of Trebeniste. - In: Arheo Sciences 33, 2009.
- M. Ivanov.** Attic Influences upon Thasos Grave Reliefs of the Roman Period. - В: Сборник в памет на проф. Велизар Велков, София, 2009, 311-316.
- G. Kabakchieva.** Bibliographie der RCRF für 2009 (für Bulgarien).
- G. Kabakchieva.** The Big Mound of the family Necropolis of the ancient villa Armira. - In: D. Triantaphilos, D. Terzopoulou (ed.). Horses and Wagons in the ancient World. Orestiada, 2010, 279-296.
- I. Kuleff, T. Stoyanov, M. Tonkova.** Gold Thracian appliques: authentic or fake? - ArcheoSciences 33, 2010, 365-374.
- P. Leshtakov.** Two prehistoric sites on the southern Bulgarian Black Sea coast. - In: I. Cholakov, K. Chukalev. Archaeology in Bulgaria, 2007-2009. American Journal of Archaeology, 114, 2010.
- M. Manov.** In Search of Tyle (Tylis). Problems of Localization. - In: In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC). Proceedings of the Interdisciplinary Colloquium Arranged by The National Archaeological Institute and Museum at Sofia and The Welsh Department, Aberystwyth University, Held at the National Archaeological Institute and Museum, Sofia, 8 May 2010. Sofia, 2010, 89-96.
- K. Melamed.** Brustkreuz. Kat. N 35, S. 158 - In: Byzanz. Pracht und Alltag. Bundesrepublik Deutschland, Bonn,

2010.

K. Melamed. Ikone mit der Darstellung des. Hl. Theodor. Kat. N 250, S., 256

R. Miltscheva. Ein Frauenkopf aus Apollonia. - *Archaeologica Bulgarica*, 2010, 3.

G. Nehrizov. Tabula Imperii Romani. Sheet K 35/2 Philippopolis. - In: R. Ivanov (ed.). Tendril Publishing House, Sofia.

V. Nesheva. Sacred Water Source of Melnik Medieval Monasteries (13th - 14th centuries). - In: Collection of works from International Symposium "Water, Life and Pleasure" in 2008. Strumica (Makedonia), 2009 (2010), 207-214.

V. Nikolov. Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak. - *Studia Praehistorica*, 13, 2010, 303-321.

V. Nikolov. Neue Forschungsthemen in der späten Vorgeschichte: Ljubimec und Provadija (Ostbulgarien). - In: V. Becker, M. Thomas, A. Wolf-Schuler (Hrsg.). Zeiten, Kulturen, Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Langenweissbach, 2009, 141-149.

V. Nikolov. Periodisierung und Kulturdifferenzierung der postfrühneolithischen Schichtungen in neolithischen Siedlungen in Thrakien. - *Studia Praehistorica*, 13, 2010, 97-133.

V. Nikolov. Salt and Gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. - In: Los yacimientos de Villafafila (Zamora) en el marco de las explotaciones salineras de la prehistoria europea. [Valladolid,] 2010, 37-48.

V. Nikolov. Tell Provadia-Solnitsata. - In: I. Cholakov, K. Chukalev. *Archaeology in Bulgaria, 2007-2009*. American Journal of Archaeology, 114, 2010, 731-733.

L. Ninov. The fauna of the Thracian town Helis (preliminary data). - *Интердисциплинарни изследвания*, 22-23, 2010, 193-200.

K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Hermary, A. Riapov, A. Richier. Descriptions des sépultures, des dépôts et des foyers. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.). Fouilles franco - bulgares (2002-2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 83-138.

K. Panayotova, A. Hermary. Figurines et objets divers en terres cuites, vase plastique. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.). Fouilles franco - bulgares (2002 - 2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 247-253.

K. Panayotova, A. Hermary. Introduction. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.) Fouilles franco - bulgares (2002 - 2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 7-8.

K. Panayotova, A. Hermary. Objets divers. - In: A.

Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.) Fouilles franco - bulgares (2002 - 2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 262-265.

K. Panayotova, A. Hermary. Objets en métal. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.). Fouilles franco - bulgares (2002 - 2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 254-262.

K. Panayotova, A. Hermary. Tuiles timbrées. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.) Fouilles franco - bulgares (2002-2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 253-254.

K. Panayotova. Histoire de la recherche archéologique à Apollonia. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.) Fouilles franco - bulgares (2002-2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 19-22.

K. Panayotova. Kalfata dans l'ensemble des nécropoles d'Apollonia. - In: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve - IIIe s. Av. J.-C.) Fouilles franco - bulgares (2002 - 2004). Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 5, 2010, 39-48.

K. Panayotova. The Necropolis of Apollonia Pontica in Kalfata/Budjaka Locality. - In: R. Docter, K. Panayotova, J. de Boer, L. Donnellan, W. van de Put, B. Bechtold. Apollonia 2007. (Second edition), Gent, 2010, 5-28.

S. Petrova. Ceremonial depuration - according the data from basilica №5 in Parthikopolis (Sandanski).- *Aqua vita et voluptas*. Сборник на Трудови. Завод и Музеј. Струмица, 2009, 159-166.

T. Popova. Plant environment of man between 6000- and 2000 B. C. in Bulgaria. - *BAR, International Series* 2064, 2010, 107 p.

T. Popova. Application of the contextual and taphonomic analysis in the study of bio remains. - *Интердисциплинарни изследвания*, 22-23, 2010, 201-206.

H. Preshlenov. Coastal Instability and Urban Changes - the Case of the Nessebar Peninsula. - *Geologica Balcanica*, 39, 2010, 1-2, 325.

H. Preshlenov. Frühchristliche Archäologie an der Bulgarischen Schwarzmeerküste (1878-2008). - *Römische Quartal Schrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 105, 2010, 1-2, 78-105.

N. Sirakov, J.-L. Guadelli, A. Guadelli, S. Taneva. Palaeolithic cave sites Kozarnika, Redaka II and Golemi Pech (NW Bulgaria). - In: I. Cholakov, K. Chukalev.

Archaeology in Bulgaria, 2007-2009. American Journal of Archaeology, 114, 2010, 717-718.

N. Sirakov, J.-L. Guadelli, S. Ivanova, S. Sirakova, M. Boudadi-Maligne, I. Dimitrova, Ph. Fernandez, C. Ferrier, A. Guadelli, D. Iordanova, N. Iordanova, M. Kovatcheva, I. Krumov, J.-Cl. Leblanc, V. Miteva, V. Popov, R. Spassov, S. Taneva, T. Tsanova 2010. An ancient continuous human presence in the Balkans and the beginnings of human settlement in western Eurasia: A Lower Pleistocene example of the Lower Palaeolithic levels in Kozarnika cave (North-western Bulgaria). - Quaternary International, 223-224, 2010, 94-106.

N. Sirakov, Kozarnika. Les Industries lithiques. Introduction. - In: J. L. Guadelli, N. Sirakov (eds). Rapport annuel 2010 du Projet de recherche conjoint soumis au MAE et Univ. Bordeaux I. 2010, 39-41.

A. Sobotkova, S. Ross, G. Nehrizov, B. Weissova. Tundzha Regional Archaeological Project Kazanluk Survey: Preliminary Report. Spring 2009 and 2010. - In: J. Bouzek (ed.). Studia Hercynia XIV. Charles University Press, 2010, 56-66.

M. Tonkova, P. Penkova. Les parures en or de la nécropole thrace de Duvanli du Ve s. av. J.-C. : le cas de Kukova tumulus. - In: ArcheoSciences 33, 2010.

M. Tonkova. On human sacrifice in Thrace (on archaeological evidence). - In: I. Căndea (ed.). Tracii și vecinii lor în antichitate (The Thracians and their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu. Brăila, 2010, 503-514.

K. Totev. Golden Signet - Rings from the Time of the Second Bulgarian Kingdom 1185-1396. Veliko Tarnovo, 2010.

T. Tsonev. Ideology of social change in the Eneolithic/Bronze Age parietal art in the Magura cave, North-west Bulgaria. - In: E. Anati (ed.). Papers of the proceedings of the XXIII Valcamonica Symposium, 2010, 349-356.

D. Yanakieva, M. Tonkova, Z. Vergilov, E. Spiridonov, P. Penkova, M. Maleev. X-Ray Diffraction Analysis of Gold and Silver - New Possibilities for Archaeology. - In: ArcheoSciences 33, 2010.

I. Yordanov. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria), part II. - Studies in Byzantine Sigillography, 10, 2010, 33-61.

I. Yordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria (1979-2009) - conception and results. - In: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Велико Търново, 2010, I, 284-290.

I. Yordanov. Nish XI-XII c., According Byzantine Sigillography. - Niš and Byzantium. Eighth Symposium, Niš, 3-5 June 2009, Niš, 2010, 173-188.

V. Zaykov, D. Gergova, R. Khvorov, P. Bonev. Archaeometric studies of Thracian Gold objects from the National Archaeological Museum in Sofia. - Интердисциплинарни изследвания, 22-23, 2010, 75-80.

Д. Агре, А. Агре. Спасително археологическо проучване на обект № 27, ЛОТ 4, по трасето на АМ "Тракия" КМ 311+150-311+500, с. Деветак, общ. Карнобат, Обл. Бургас. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 167-170.

Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на надгробна могила в м. "Лъките" край с. Бродилово, Община Царево. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 254-255.

Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на укрепен дом в м. "Толата нива" край с. Синеморец, Община Царево. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 214-217.

Д. Агре. Археологическо проучване на две могили в землището на с. Бояново, Елховско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 251-254.

Д. Агре. Гробница от късната римска епоха край Малко Търново. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 366-374.

А. Аладжов, Е. Иванов. Археологически разкопки на средновековна църква в м. „Кулата-Градог“ при гр. Ракитово. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 456-461.

А. Аладжов. Византийският град и българите VII-IX век (по археологически данни). София, 2010, 211с.

Ж. Аладжов. Археологическо проучване на обект „Преславска патриаршия - юг“, сектор „Улица“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 468-470.

Ж. Аладжов. За крепостта Блесна (Блисмос) извори и факти. - Известия на исторически музей Кюстендил, 15, 2010, 67-172.

С. Александров, Т. Христова. Спасителни разкопки на надгробна „Куртова“ могила в района на ЕК „Марица-Изток“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София 2010, 260-262.

А. Божкова и др. Сенки от отвъдното. Древният некропол на Несебър. Каталог на изложба, София, 2010.

А. Божкова, А. Петрова. Спасително проучване на обект 25, лот 4, по трасето на АМ Тракия край с. Маленово, община Стралджа. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 156-158.

А. Божкова, Ж. Узунов. Спасителни археологически проучвания на обект 12, лот 2 на АМ Тракия, км 231+950 до км 232+150, в землището на с. Събрано, община Нова Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 164-166.

А. Божкова, К. Ников. Археологическо проучване на комплекс от ями в землището на с. Малко Търново, община Чирпан - югозападен сектор. - В: Югоизточна България през II-I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010.

А. Божкова, П. Кияшкина, Т. Марваков. Спа-

сителни археологически разкопки в некропола на Месамбрия/Месемврия (парцел УПИ I общ, УПИ X общ, кв. 54). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 284-286.

А. Божкова. Късноархаичен керамичен фрагмент от Несебър (или още за основаването на Месамбрия). - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 143-147.

А. Божкова. Чернофирнисова керамика от класическата епоха в България – актуален прочит на проблема. - Археология, 2010, 1-2, 18-28.

Б. Божкова. Култът на Сарапис в Сердика по нумизматични данни. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009 (2010), 85-93.

Б. Божкова. Римски монети от нумизматичната колекция на Националния археологически институт с музей при БАН. - Списание на Българската академия на науките, 1, 2010, 29-33.

С. Бонев, Ст. Дончева. Старобългарски производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 573-576.

С. Бонев. Амулет “печенежки” тип – за първи път в Преслав. - В: Приноси към българската археология, 5, София, 2009, 178-182.

С. Бонев. Преславската резба върху кост (стари творби и нови находки). - В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In metoġiam. София, 2010, 143-154.

С. Бонев. Разкопки в югозападната част на Дворцовия център в Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 471-474.

К. Бочваров. Неолитическите захоронения в сосудах из юго-восточной Европы: возникновение обряда. – Краткие сообщения института археологии, 224, 2010, 115-135.

Я. Бояджиев, Д. Такорова, К. Бояджиев. Халколитно селище „Върхари”, община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 93-95.

Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова. Селищна могила Юнаците. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 95-97.

К. Бояджиев. Обредни ями от късната каменномедна епоха: жертвоприношение или гроб? - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 61-63.

К. Бъчваров, М. Тонкова, П. Лещаков, П. Калчев, П. Караилюв, Ц. Попова, М. Гюрова, П. Зидаров, К. Максунни, М. Янева. Спасителни разкопки на ритуални комплекси от къснонеолитната, ранножелязната, късножелязната и римската епоха при с. Сърнево, Радневско (обект 5, ЛОТ 2, АМ Тракия, км 226+600 – км 226+850). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 47-51.

К. Бъчваров, М. Тонкова. Култови комплекси от къснонеолитната, късножелязната и римската епоха при Сърнево, Радневско. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, 2010, 17-18, 20.

К. Бъчваров. Сол и граници: пространството в Провадия-Солницата. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия. Солницата. София, 2010, 64-68.

М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква - АР „Велики Преслав”. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 458-461.

С. Венелинова, М. Гюрова. Археологически разкопки на селищната могила при с. Иваново, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 68-71.

Д. Владимирова-Аладжова. За монетната циркулация в Урдовиза. - В: Великотърновският университет “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 679-682.

Д. Владимирова-Аладжова. Златни монети на император Лъв II. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 133-138.

Д. Владимирова-Аладжова. Монети от разкопките в Китен. - В: Пилотен проект Китен (EU): Икономическа оценка на незапазните ползи от културното наследство. София, 2008 (2010), 29-32.

Д. Владимирова-Аладжова. Непубликувани средновековни тежести - еталони (екзагии) от България. - Известия на исторически музей Кюстендил, 15, 2010, 159-166.

Д. Владимирова-Аладжова. Паричният номинал семис през V век. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 457-461.

Й. Гатев. Археологически проучвания на обект № 12, ЛОТ 3 на АМ „Тракия” в землището на с. Биково. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010.

Д. Генов, А. Гоцев. Спасителни археологически проучвания на обект № 20, от км. 241+400 до 241+600 по трасето на АМ „Тракия”, ЛОТ 2, в землището на с. Стоил войвода, община Нова Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 152-153.

Е. Генчева. Нове. Сектор X - скамнум трибунорум. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 312-313.

Е. Генчева. Сондажни проучвания на пътищата към военния лагер Нове. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 317.

П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 435-436.

П. Георгиев. “Седем племена” (Hepta geneas) - са-

моназвание или административен център? - ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания, 95 (14), 2006 (2009), 69-75.

П. Георгиев. Gothi qui est sclavi през Първото българско царство. - В: Р. Милев (съст.). Готите, 3. София, 2010, 134-147.

П. Георгиев. Владетелският дарствен пръстен от Плиска. - В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009 (2010), 333-342.

П. Георгиев. Глаголическият азб. За прототипа на Константин-Кириловите сакрални букви. - В: Преславска книжовна школа, 11, 2010, 9-23.

П. Георгиев. За характера на "обект № 31" в Плиска. - В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 69-85.

П. Георгиев. Малкият земен вал в Добруджа - същност и датировка. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 413-422.

П. Георгиев. Моливдвовулите на българските престононаследници от X в. - Археология, 2009, 3-4, 114-125.

П. Георгиев. Новооткрит готски център в Предбалкана (старогерманска руника и букви от азбуката на Улфила при с. Богомолско, община Антоново). - Списание на БАН, 1, 2010, 19-28.

П. Георгиев. Следи от готско писмо в Предбалкана. - В: Р. Милев (съст.). Готите, 3. София, 2010, 175-183.

П. Георгиев. Тронната палата в Плиска: нерешените археологически проблеми. - В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. 2. София, 2009, 127-144.

П. Георгиев. Тутхон - кампусът - "град" на река Ахелой. - В: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София, 2009, 495-507.

Д. Гергова, А. Салкин, Д. Байраков. Светилище на Дионис на връх Острец, Велинград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 185-188.

Д. Гергова, И. Катевски, М. Кузманов, К. Константинов, П. Стоянов. Проучвания на елинистическия некропол на гетския култов и политически център в резервата „Сборяново“. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 212-214.

Д. Гергова, Я. Иванов. Проучвания в Ахтопол - УПИ-V53 по плана на града. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 270-271.

Д. Гергова, Я. Иванов, Н. Дерменджиев, Г. Радославова, В. Танкова, Р. Христова. Спасителни разкопки на об. 36 АМ Тракия, ЛОТ4, при с. Драганци, община Карнобат. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 119-123.

Д. Гергова. Нови данни за културата на бесите. Изследвания в района на Доспат. - В: Цепина, Че-

пинско, Велинград - хилядолетната история на северозападните Родопи. Конференция 23-24.11.2008. София, 2010, 35-40.

Д. Гергова. Реброто на Адама в орфическото обезсмъртяване. - В: Богоизбраните българи. Изборник. Книга първа. Булга Медия, 2010, 6 2-70.

Д. Гергова. Съкровището от Вълчитрън. Един мит, преразказан в злато. НАИМ-БАН, 2010.

С. Горянова. Църквата „Св. Теодор“ в с. Добрина, Провадийско - митове, хипотези, реалности. - В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. 2. София, 2009, 345-354.

А. Гоцев. Емпорион Пистирос. Археологически проучвания в кв. Б 23 и кв. Б 24. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 202-203.

А. Гоцев. Преходът къснобронзова-ранножелязна епоха в Югоизточна България. - В: Югоизточна България през бронзовата и желязната епохи. Карнобат, 2010.

Г. Гошев. Раннохристиянски некропол и Гробница-Мавзолей от Партикополис. АРХ-АРТ, 1-2, 2010.

В. Григоров, Г. Абдулов, Л. Тодорова. Крепостта Койчово кале при Панагюрище. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 381-383.

В. Григоров, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 334-336.

В. Григоров. Раннохристиянски амулет от късноантичната крепост Боровец до Правец. - Археология, 2010, 1-2, 118-120.

А. Гуатели, Н. Сираков, Ж.-Л. Гуатели, Ф. Фернандез. Българо-френски проучвания на палеолита в Белоградчишко: Сондажи в пещера Редака II. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 6-7.

А. Гуатели, Н. Сираков, Ж.-Л. Гуатели, Ф. Фернандез. Сондажно проучване в пещера Редака II, Белоградчишко: среден и късен палеолит. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 26-29.

Ж.-Л. Гуатели, Н. Сираков, С. Сиракова, С. Иванова, Ф. Фернандез, С. Танева, И. Димитрова. Българо-френски проучвания на палеолита в Белоградчишко: пещера Козарника. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 2-5.

Ж.-Л. Гуатели, Н. Сираков, С. Сиракова, С. Иванова, Ф. Фернандез, С. Танева, И. Димитрова, 2010 - Пещера Козарника. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 2-5.

М. Даскалов, Х. Попов, К. Трендафилова, П. Георгиев. Спасително археологическо проучване на обект 33, КМ 318+300 - 318+450, Лот 4, АМ „Тракия“ в землището на с. Железник, община Карнобат.

- В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 147-149.
- М. Даскалов, Х. Попов.** Спасително археологическо проучване на обект 33, Лот 4, при с. Железник, община Карнобат по трасето на АМ „Тракия“. - В: 3. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 22-23.
- М. Даскалов.** Резултати от археологическото проучване на средновековния град Анхиало през 2009 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 544-547.
- Я. Димитров, С. Иванов.** Археологически проучвания в Дворцовия център на Плиска - Цитаделата. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 437-440.
- Я. Димитров, С. Иванов.** Теренни обхождания в Плисковското поле. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 641-643.
- Я. Димитров, Х. Стоянова.** НИАР „Плиска“. Каменна постройка в югозападния сектор на Вътрешния град. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София., 2010, 451-452.
- Я. Димитров, Х. Стоянова. Новооткрити ранносредновековно селище и езически некропол от VIII-IX в. в с. Велино, Шуменско (предварително съобщение). - В: Приноси към българската археология, 5, София, 2009, 94-114.
- Я. Димитров, Х. Стоянова.** Разкопки в Плиска на обект „Югоизточна периферия на Вътрешния град“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 449-450.
- З. Димитров.** Вертикални подпори с канелирана украса от римската колония Улпия Ескус. - В: Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 47-64.
- З. Димитров.** Дорийският ордер в архитектурен комплекс от римската и късноантичната епоха в Пауталия - обект „Дом на миньора“. - Известия на Историческия Музей Кюстендил, 15, 2010, 63-97.
- З. Димитров.** III-та Национална археологическа изложба „Българска археология 2009“. - Наука, 2010, 2, 34-45.
- З. Димитров.** Общ поглед върху развитието на каменоделството и каменодобива в Горна и Долна Мизия през ранноримската епоха (I-II в.сл.Хр.). - В: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София, 2009, 299-311.
- Я. Димитров.** „Накити-сполии“ в огърлици от стъклени мънсия от гробове (XI в.) в Плиска. - В: Великотърновският университет Св. св. Кирил и Методий и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 549-559.
- Я. Димитров.** Рисуника-графит на „оранта“ от Плиска. - В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 87-97.
- Я. Димитров.** Три оловни печата от теренни обхождания през 2006 г. във Вътрешния град на Плиска. - В: Нумизматика, сфрасгистика и епиграфика, 5, 2009 (2010), 251-262.
- Д. Димитрова, Н. Сираков, М. Марков.** Спасителни разкопки на Китова могила в землището на с. Крушаре, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 255-258.
- Д. Димитрова, Н. Сираков, М. Марков.** Обхождания на могили в община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 653.
- Д. Димитрова, Н. Сираков, М. Марков.** Спасителни разкопки на две могили в с. Речица, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 229-231.
- Д. Димитрова, Н. Сираков, М. Марков.** Спасителни разкопки на Попова могила в землището на с. Трапоклово, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 258-260.
- Д. Димитрова.** Богати тракийски гробове от римската епоха в Сливенско. - В: 3. Димитров (съст.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, София, 2010, 76-79.
- Д. Димитрова.** Долината на тракийските царе - среда на туристически маршрут между София и Варна. - В: Културният туризъм - бъдещето на България. Черноморски туристически форум Варна 2010, Варна, 40-48.
- Д. Димитрова.** Китова могила край с. Крушаре, община Сливен. - Наука, 2010, 2, 42-46.
- Д. Димитрова.** Сребърен ритон от Далакова могила-елемент на царското угощение. - В: Югоизточна България през II-I хил. пр. Хр. Варна, 2010, 221-227.
- Д. Димитрова.** Тайните на Попова могила. - Будител, 2010, 1, 35-41.
- В. Динчев** и др. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996-2003 (результатите от проучванията на българския екип). (Разкопки и проучвания, 39). София, 2009, 336.
- В. Динчев.** Археологическото наблюдение по трасето на реконструиращата се железопътна линия Пловдив - Свиленград (общини Първомай и Димитровград). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 657-658.
- В. Динчев.** Нови археологически проучвания при римската пътна станция Scretisca край гр. Костинброд. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 359-361.
- В. Динчев.** Спасителни разкопки на археологическия обект в м. „Под ямача“ в землището на с. Овчарци, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 403-405.
- В. Динчев.** Теренни обхождания в землището на с. Голица, община Долни Чифлик. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010,

644-646.

В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Oescus*. - Археология, 2009, 3-4, 28-37.

В. Динчев. Новите късноримски центрове на Scythia и Moesia secunda. - В: Д. Аладжова и др. (ред.) Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 414-448.

М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековна крепост Трапезица. Сектор Югоизток. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010.

М. Долмова-Лукановска. Дворецът в Търново - функции и репрезентативност. - В: Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий" и българската археология. Велико Търново, 2010, 599-608.

М. Долмова-Лукановска. Нови данни за жилищната архитектура в средновековна крепост Трапезица. - В: От регионалното към националното, 2. Велико Търново, 2010, 265-275.

М. Доткова. Архитектурни паметници, представени върху монетите на Топир. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009 (2010), 85-94.

М. Доткова. Находка от римски републикански денари. - В: III Национална научна конференция „От регионалното към националното. - Нумизматика, сфрагистика, епиграфика и музейно дело“. Сборник в чест на 65-годишнината на ст.н.с. д-р Х. Харитонов. Велико Търново, 2010, 63-70.

К. Дочев. Началото на българската средновековна нумизматика и крепостта „Трапезица“ във Велико Търново. - Списание БАН, 2010, 1, 34-37.

Е. Евтимова Средновековно селище и некропол в землището на с. Крум, Димитровградско. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 622-624.

Е. Евтимова. Занаятчийски изделия от Велики Преслав (X-XIV в.). - В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 199-213.

Е. Евтимова. Към въпроса за преславската погребална практика. - В: Приноси към българската археология, 5, 2009, 183-196.

Е. Евтимова. Спасително сондажно проучване на обект 6 в землището на с. Омарчево, община Нова Загора от км 251+300 до км 252+100 на АМ „Тракия“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София 2010, 621-622.

В. Желев, К. Янкова, З. Илиев, Г. Нехризов. Гетоп „Глухите камъни“, Хасковска област - Годишник на МГУ „Св. Иван Рилски“, 53, св. 1, Геология и геофизика, 59-64.

В. Зайков, Д. Гергова, П. В. Хворов, П. Бонев, М. Н. Анкушев. Состав золотых изделий Требенищенскогоклада из Национального археологического музея в Софии (Болгария). - Уральский минералогический сборник, 17, 2010, 148-152.

С. Иванов, Т. Тихов. Ранносредновековна сграда в землището на укрепление при Кабиюк. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 454-456.

С. Иванов. Археологически проучвания на Дворцовия площад в Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София 2010, 444-446.

С. Иванова, М. Гюрова, Ц. Цанков, Н. Спасов. Сондажно археологическо проучване в скалния пещерен комплекс Арката, Източни Родопи. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 29-32.

С. Иванова. Теренни обхождания в Източните Родопи: Издирване на ранни праисторически обекти (палеолит, неолит, енеолит - скални структури) (Бенковски, Орешари, Маджарово). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 659-662.

И. Илиев, Ч. Кирилов, Т. Стефанова, М. Гюрова. Спасително археологическо проучване на Обект №1, КМ 276+950 - 277+150, ЛОТ 4 по трасето на АМ „Тракия“ в землището на с. Хаджидимитрово, община Тунджа, област Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 101-103.

А. Йокенхьофел, Х. Попов. Археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха в района на Ада тепе, община Крумовград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 133-135.

И. Йорданов, И. Кючукова. Византийските тъкани и българският владетелски двор (X век). Печат на епарха, химатин и екзопат Филотей, намерен в Преслав. - LAUREA. In honorem Margaritae Baklinova, 2. София, 2009, 155-167.

Й. Йорданов, Н. Атанасова-Тимева, Я. Димитров. Антропологично изследване на два скелета с трепанации от некропола пред източната порта на Плиска (края на X - XI в.). - В: „От регионалното към националното“, Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Велико Търново, 2010, част II.

И. Йорданов. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Велико Търново, 2010, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 697-702.

И. Йорданов. Новооткрит печат на Стефан митрополит на Йоанопол (70-те години на X в.). - В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam, София, 2009, 195-199.

Г. Кабакчиева. Антична Монтана. - В: З. Димитров (съст.). Българска археология 2009. Каталог на изложба. София, 2010, 64-65.

Г. Кабакчиева. Археологически проучвания на легионния лагер и римски град-колония Ескус. - Ар

хеологически открития и разкопки за 2009 г. София, 2010, 301-304.

Г. Кабакчиева. Най-новите археологически проучвания в Ескус. Легионен лагер и римски град. - В: З. Димитров (съст.). Българска археология 2009. Каталог на изложба. София, 2010, 84-85.

Г. Кабакчиева. Разкопки на раннохристиянската базилика в Монтана. - В: Археологически открития и разкопки за 2009 г. София, 2010, 330-332.

К. Карадимитрова. Аз писах. Българска кирилска епиграфика. Каталог към изложба. София, 2010.

К. Карадимитрова. Изложба "Аз писах. Българска кирилска епиграфика" в Националния археологически музей. - Археология, 2010, 1-2, 117-119.

К. Карадимитрова. Нови данни за земеделието в Рациария. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 294-300.

В. Кацарова, Д. Грозданов. Археологически проучвания на обект "Църква" в м. Глухите камъни, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 427-429.

В. Кацарова. Спасителни археологически разкопки на Обект 15 А, АМ "Тракия", ЛОТ 3 (от км 267+750 до км 267+850), с. Скобелево, Сливенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010 г., 412-414.

В. Кацарова. Структурни елементи на селищната мрежа в градската територия на Пауталия през античната епоха. - В: Известия на исторически музей Кюстендил, 15, Велико Търново, 2010, 9-26.

М. Класнаков, Г. Самичкова, М. Гюрова. Сондажни разкопки на селищна могила Бургас. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 61-64.

М. Кръстева. Надгробна могила в м. Манилова махала, с. Негованци, община Радомир. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 267.

М. Кръстева. Спасителни разкопки на обект 18А, АМ Тракия, ЛОТ 2, км.237+060 - 237+360, м. Юрта, с. Загорци, община Нова Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 171-172.

П. Лещаков, Г. Самичкова. Спасителни археологически разкопки на къснонеолитно селище Буджака, Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 56-58.

П. Лещаков, М. Класнаков. Праисторически обект Аклади чеири, Черноморец. - В: З. Димитров (ред.) Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 14-16.

П. Лещаков, М. Класнаков. Спасителни археологически разкопки на праисторически обект в м. Аклади чеири, Черноморец. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 58-61.

П. Лещаков. Археометалургични свидетелства за експлоатацията на медните находища от Медни рид

през V хилядолетие пр. Хр. - В: Р. Наков (ред.). Геонауки 2010. Сборник разширени резюмета. София, 2010, 175-176.

П. Лещаков. Животът през късната каменно-медна епоха: нови предизвикателства (4500-4200 пр. Хр.). - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия. Солницата. София, 2010, 54-60.

П. Лещаков. Загадката от ранната каменно-медна епоха (5000-4650 пр. Хр.). - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия. Солницата. София, 2010, 40-43.

П. Лещаков. Керамичният комплекс на раннохалколитно жилище от обект Качица, В. Търново. - В: Б. Борисов (ред.). Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий" и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 41-54.

М. Манов. Белана - емпории на прасените (опит за локализация). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 5, 2009, 281-291.

М. Манов. Взаимоотношения между някои скитски царе в Добруджа и някои от владетелите на големите елинистически монархии (според епиграфски и нумизматични данни) - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009 (2010), 236-241.

Г. Марков, В. Николов, Р. Попов, Р. Богданова, М. Каймакамова, В. Божинов, К. Бъчваров, Е. Троева-Григорова, С. Недев. България. Историческа памет и национална идентичност. Институт за исторически изследвания при БАН. София, 2010.

К. Меламед. Аз писах. Българска кирилска епиграфика. - Наука, 4, 2010, 17-20.

К. Меламед. Късноантичен некропол в Банско, м. Карагонско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 566-568.

К. Меламед. Предварителни археологически проучвания в двора на НХА, София. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 613-614.

К. Меламед. Проучвания на Обект 18 по трасето на пътя Джебел - Маказа, с. Седларе, Община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 614-616.

К. Меламед. Раннохристиянска базилика, средновековно село и църква в Банско, м. Шипоцко. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 587-589.

Г. Нехризов, В. Желев, К. Янкова и З. Илиев. Гетопоп „Глухите камъни“, Хасковска област. - Годишник на МГУ "Св. Иван Рилски", 53, св. 1, Геология и геофизика, 2010, 59-64.

Г. Нехризов, В. Кацарова. Скален комплекс „Глухите камъни“. Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 30-31.

Г. Нехризов, М. Първин. Надгробна могила със зидана гробница при с. Долно Изворово, община Казанлък. - В: Археологически открития и разкопки

през 2009 г. София, 2010, 232-234.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Сондажни проучвания на обект при гр. Казанлък. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 144-146.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Спасителни археологически разкопки на могилен некропол при с. Стамболово, община Хасково. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 221-224.

Г. Нехризов. Зидана гробница при с. Долно Изворово, общ. Казанлък. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 66-67.

Г. Нехризов. Източнородопските долмени. Мегалитни гробни съоръжения във водосборния район на Бяла река - В: Сб. Югоизточна България II-I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 85-95.

Г. Нехризов. Скален комплекс „Глухите камъни”. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 188-191.

Г. Нехризов. Спасителни разкопки на надгробна могила на вр. Коджадаа при Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 220-221.

Г. Нехризов. Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, община Момчилград (Обект №19Б по трасето на път I-5, участък Подкова - разклон за Джебел). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 115-117.

Г. Нехризов. Теренни обхождания в Казанлъшката котловина. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 649-651.

В. Нешева, Ц. Комитова, З. Коркутова. Манастир “Св. Богородица Пантанаса” в гр. Мелник. Теренно археологическо проучване 2009 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 581-584.

В. Нешева, Ц. Комитова, З. Коркутова. Църква “Св. Никола Пандели” в гр. Мелник (допълнителни проучвания). - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 585-587.

В. Нешева, Ц. Комитова, О. Миланова. Църквата “Св. св. Петър и Павел” в Мелник. - Паметници, реставрация, музеи, 2010, 1-2, 25-32.

В. Нешева. Манастир „Св. Богородица Пантанаса” в град Мелник. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, София, 2010, 112-115.

К. Ников, А. Стоицов, Р. Йоргова. Спасителни археологически проучвания на обект № 14, ЛОТ 3, АМТ, в землището на гр. Кермен, община Сливен. НАИМ - БАН. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, София, 2010.

К. Ников, А. Стоицов, Р. Йоргова. Спасително археологическо проучване на обект № 14, ЛОТ 3 по

АМ Тракия, км 265+500 -266+000, в землището на гр. Кермен, общ. Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 131-132.

К. Ников, П. Караилюев, А. Стоицов. Археологическо проучване на обект № 3, ЛОТ 2 по АМ Тракия, км. 218+750-219+100 в землището на с. Боздуганово, общ. Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 160-161.

К. Ников, Р. Георгиева. Ранни трако-елински контакти (по археологически данни от Карнобатско). - В: Югоизточна България през II-I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 142-157.

К. Ников. Спасително археологическо проучване на надгробна могила в м. Ямача, Енергиен комплекс Марица-Изток. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 224-225.

В. Николов, В. Петрова, Е. Анастасова, М. Люнчева. Археологически проучвания на тел Караново, Новозагорско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 97-99.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лещков, Е. Анастасова, М. Люнчева, К. Бояджиев. Каталог. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия. Солницата. София, 2010, 87-155.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лещков, Н. Христов, Е. Анастасова, М. Люнчева, С. Трифонов, Д. Такорова, К. Бояджиев, М. Доткова. Археологически проучвания на тел Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 65-68.

В. Николов, Д. Андреева, М. Люнчева. Археологически проучвания на тел Крън, Казанлъшко. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 99-101.

В. Николов. Без злато може, но без сол не. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 7-18.

В. Николов. Колективна находка от къснелеолитни сърпове в тел Провадия-Солницата. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 15-22.

В. Николов. Праисторическо производство на сол в Провадия-Солницата: богатство зад каменни стени. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 69-86.

В. Николов. Сол и злато: Провадия-Солницата и Варненският халколитен некропол. - Археология, 2010, 1-2, 7-17.

Л. Нинов. Животински останки от антични обекти. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 431-432.

Л. Нинов. Останки от фауната в обекти от бронзовата и желязната епохи. - В: Археологически открития

тия и разкопки през 2009 г., София, 2010, 271-273.

Л. Нинов. Остеологични находки от средновековни крепостти, комплекси и некрополи. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 226-227.

Л. Нинов. Останки от фауната в праисторически обекти. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 105-107.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З.Димитров. Археологически проучвания на скален град Перперикон. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 622-626.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З.Димитров. Археологически разкопки на Перперикон. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 519-523.

Н. Овчаров, Е. Василева. Некрополът на късно-средновековното селище Галица край с. Нисово, Русенско. Варна, 2010, 76.

Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания край новооткритата църква „Св. Иван Рилски“ в Асеновия квартал на Велико Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009.

Н. Овчаров, Х. Вачев. Богатствата на манастира „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. - Будител, 2010, 4, 6-22.

Н. Овчаров. Един археолог пътешества по света. София, 2010.

Н. Овчаров. Златоград - врата към Егейско море. София, 2010.

Н. Овчаров. Перперикон - приказката продължава. - Будител, 2010, 3, 18-24.

Н. Овчаров. Цар Иван Шишман - предател или светец. София, 2010.

К. Панайотова, М. Даскалов, Р. Пенчева, К. Трендафилова. Спасителни археологически проучвания на територията на о-в Св. Кирик - Созопол. - В: З. Димитров (съст.). Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 39-41.

К. Панайотова, М. Даскалов, Р. Пенчева, К. Трендафилова. Спасителни археологически проучвания на о. Св. Кирик. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 295-298.

К. Панайотова, Р. Пенчева. Античен некропол на Аполония в местността Калфата/Буджака - Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 299-301.

К. Панайотова. Аполония Понтийска - най-старият град-държава по българското Черноморие. - Наука, 2010, 1, 32-37.

К. Панайотова. Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания. - Археология, 2009, 3-4, 141-143.

В. Петков, С. Петрова. Археологически разкопки на гробница-мавзолей на ул. Горно Броди № 9, гр. Сандански. - В: Археологически открития и разкоп-

ки за 2009 г. София 2010, 376-377.

В. Петков, С. Петрова. Археологически разкопки на Епископската базилика в гр. Сандански. - В: Археологически открития и разкопки за 2009 г. София, 2010, 375-376.

В. Петков, С. Петрова, Г. Гошев. Раннохристиянски некропол и гробница-мавзолей от Партикополис (гр. Сандански). - В: Паметници, реставрация, музеи, 2010, 2.

В. Петрова. Археологически проучвания на къснонеолитен обект №21, ЛОТ 3, АМ Тракия (км 275+250-276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 54-56.

В. Петрова. Къснонеолитен обект Хаджидимитрово, Ямболоко. - В: Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 8-9.

В. Петрова. Разцвет на селището през средната каменно-медна епоха (4650-4500 пр. Хр.). - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 44-53.

С. Петрова, А. Горѓиевска. Хераклеа Линкестис. Патот низ времето на Heraclea Lincestis. Битола, 2007, 260 стр. (The Path of Heraclea Lincestis Through Time. Bitola 2007, 260 p.) Рецензия на двуезично издание, с резюме на англ.език. - В: Паметници, реставрация, музеи, 2010, 2, 12-27.

С. Петрова. За приложението на дорийския ред в Тракия. - В: Сборник в чест на проф. Велизар Велков. София, 2009, 283-298.

С. Петрова. Трајче Нацев. Доцноантичният град Баргала. Штип, 2008, 256 с. - Археология 2010, 1-2, 115-116.

Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Археологически проучвания в НАР Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София 2010, 535- 537.

Б. Петрунова, И. Илиев. Обект №14 по трасето на АМ Тракия, между селата Зимница и Чарда, община Стралджа. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 616-617.

Б. Петрунова, Ц. Комитова. Антична и средновековна крепост в землището нас. Зелен дол, Община Благоевград. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София 2010, 554-557.

Х. Попов, П. Георгиев. Спасителни археологически проучвания на обект 15, км. 267+850-268+300, ЛОТ 3, АМ Тракия при с. Скобелево, Сливенска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 410-412.

Х. Попов. Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево. Приноси към българската археология, 5, 2009 (2010), София, 39-53.

Х. Попов. Нови сведения за ранножелязната епоха в района на с. Каснаково, Хасковско. - В: Югоизточна България през II-I хил. пр. Хр. Варна, 2010, 79-84.

- Ц. Попова.** Археоботанични и антракологични изследвания от Градището (Северозападен сектор). - В: Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996-2003. (Разкопки и проучвания, 2010, 39, 309-324).
- Х. Прешленов.** Археологически проучвания на обект "Обществена сграда" в НАР Деултум-Дебелт, община Средец. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 293-295.
- Х. Прешленов.** Сохраненные раннехристианские пространства веры в Несебре. Археологическая и историческая топография. - В: Труды Государственного Эрмитажа LIII. Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII веков. Материалы международного семинара 17-21 ноября 2009 года. Санкт-Петербург, 2010, 300-309.
- Х. Прешленов.** Социални потребности и политически елит в Imperium Romanum: honor и munus publicum в градовете по Българското Черноморие. - В: Д. Аладжова, А. Божкова, П. Делев, В. Николов, Х. Прешленов (съст.). Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 276-282.
- Д. Рабовянов, Ж. Гюлева.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица - сектор Южен“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 499-504.
- Д. Рабовянов, С. Димитров.** Средновековно защитно въоръжение от Царския дворец в Търново-град. - Археология, 2010, 1-2, 77-89.
- Д. Рабовянов.** За употребата на арбалета в средновековна България. - В: Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий" и българската археология", 1. Велико Търново, 2010, 561-570.
- Д. Рабовянов.** Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей - В. Търново. - Известия на Регионален исторически Велико Търново, 24-25, 2009-2010, 187-200.
- М. Робов.** Нова група подглазурни монограми от проучванията на хълма Трапезица. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 615-621.
- Б. Русева.** Сребърни и бронзови монетни съкровища от ямните полета в древна Тракия (в светлината на разпознаваема свещена обредност). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 1-34.
- Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели, С. Сиракова, С. Иванова, В. Попов, Ф. Фернандез, К. Ферие, Ж.-К. Леблан, С. Танева, И. Димитрова.** Проучвания на палеолитното находище в пещера Козарника, Белоградчишко през 2009 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 23-26.
- Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели, С. Сиракова, С. Иванова, В. Попов, Ф. Фернандез, К. Ферие, Ж.-К. Леблан, С. Танева, И. Димитрова.** Археологически проучвания в пещера Козарника, Белоградчишко: ранен и среден палеолит. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 23-26.
- И. Сотиров, Т. Стефанова, П. Гатев, М. Гюрова.** Спасителни проучвания край с. Езеро, Новозагорско, Обект 3, КМ 244+900 - 245+300, ЛОТ 3 по трасето на АМ „Тракия“. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 52-54.
- Р. Теофилов.** Всекидневният живот в Тракия (I-IV в. сл.Хр.). - Национален музей на българската полиграфия, София, 2010.
- Б. Томова.** Късносредновековен накит от Кюстендил. - Нумизматика сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 417-422.
- Б. Томова.** Платове и тъкани в изворите от IX-XVIII в. употребявани в днешните български земи (технология, производство, обработка, термини и търговия). - Интердисциплинарни изследвания, 22-23, 2010, 103-176.
- М. Тонкова, А. Сидерис.** Съвместни българо-гръцки проучвания на обект от I хил. пр.Хр. и неолитната епоха при извора Халка Бунар, с. Горно Белево, община Братя Даскалови, Старозагорска област през 2009 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 195-198.
- М. Тонкова.** Дипляна и брошура на тема: Резултати от Договор № BG 0047 „Археологическо проучване на трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения V в. пр.Хр. - IV в.“ с бенефициент община Братя Даскалови.
- М. Тонкова.** Резултати от проучванията на източния сектор на тракийско ямно светилище от V-началото на III в. пр. Хр. в м. Козлука, с. Малко Търново, общ.Чирпан (Обект 11, ЛОТ1 по ОВОС на Автомагистрала Тракия). - В: Югоизточна България през II-I Хилядолетие пр. Хр., Варна, 2010, 198-220.
- С. Торбатов.** Неизвестни паметници от I хилядолетие пр. Хр. в Южна Добруджа. - В: Б. Борисов (ред.). Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий" и българската археология, 1. Велико Търново, 2010, 149-160.
- К. Тотев.** Ампули-кутрувии с изображения на св. Димитър и св. Богородица от България. - Годишник на СУ "Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания "Ив. Дуйчев", 95 (14), 2010, 205-216.
- К. Тотев.** Археологически разкопки на обект "Средновековен град Трапезица - сектор Север". - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 495-499.
- К. Тотев.** Археологически разкопки на обект "Църква и баня", южно от манастира Св. 40 мъченици във В. Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 507-509.
- К. Тотев.** Бронзова икона с Богородица Одигитрия с апостолите Петър и Павел. - В: От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба. Изследвания по изкуствоведение и културна антропология в чест на проф. Е. Бакалова. София, 2010, 150-154.

- К. Тотев.** Бронзова матрица с изображение на Богородица Знамение от Шуменската крепост. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Велико Търново, 2010, 609-614.
- К. Тотев.** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185-1396. Велико Търново, 2010.
- К. Тотев, Стефан Бояджиев.** Българската архитектура през VII-XIV в. 1. Дохристиянска архитектура. С., 2008, 405 страници, 422 черно-бели фотографии и графични илюстрации и цветно приложение 22 листа. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 24-25, 2009-2010, Велико Търново, 2010, 347-350.
- К. Хаджиев.** „Аз Писах. Българска кирилска епиграфика“. Каталог към изложба. София, 2010.
- К. Хаджиев.** За надписа на граматик Андрея от Осмарски Боаз, Шуменско. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 363-376.
- К. Хаджиев.** Надгробни и възпоменателни надписи от средновековния град Червен. - В: Филология, история, изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. С. Смядовски. София, 2010, 150-171.
- Т. Христова, Г. Иванов.** Спасителни археологически проучвания в землището на с. Биково, община Сливен. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, София, 2010, 24-26.
- Т. Христова, Г. Иванов.** Спасителни археологически проучвания на обект 10 (км 257+200- 257+400), ЛОТ 3, по АМ Тракия, в землището на с. Биково, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 123-126.
- Т. Христова, Ил. Илиев.** Археологически проучвания на надгробна могила в м. Бежаната, гр. Дългопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 264-266.
- Т. Христова.** Археологически проучвания на надгробна могила в м. Бежаната, гр. Дългопол. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2009. Каталог към изложба, София, 2010, 49-51.
- Т. Христова.** Бравда с втулка от средната бронзова епоха. - Археология, 2010, 1-2, 101-105.
- Т. Христова.** Бравда с дупка от бронзовата епоха от с. Телиш, Плевенско. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Велико Търново, 2010, 127-129.
- Т. Христова.** Гробни комплекси от средната бронзова епоха от Югоизточна България в контекста на културното развитие в Долнодунавския басейн. - В: Югоизточна България през II-I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 16-21.
- Ц. Цонев.** Информационните технологии и археологическото наследство на България кин 1001, 2006-2008 г. - Интердисциплинарни изследвания, 22-23, 2010, 206-210.
- Д. Чернаков, М. Гюрова.** Археологически разкопки на селищна могила и некропол до с. Кошарна, Русенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 73-75.
- И. Чолаков, Н. Пеева.** Проучване на обект № 17, АМ „Тракия“, ЛОТ 4. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 408-410.
- И. Чолаков.** Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I - началото на VII век). София, 2010.

Съставители:
Петър Димитров, Георги Иванов

Дисертация. Национален археологически институт и музей - БАН. Научен ръководител - проф. д.и.н. Васил Николов. Защитена на 4.02.2011.

Въоръжение през халколита в българските земи

Дисертационният труд се състои от въведение, четири глави, заключение, каталог на обектите, в които са открити оръжия, каталог на находките, 44 образа и шест карти. Основните цели са да се изясни кои видове предмети от халколита (V хилядолетие пр. Хр.) могат да бъдат действително разглеждани като специализирани оръжия и да се отговори на въпроса за наличието или отсъствието на специализирано бойно въоръжение. Предмет на дисертацията реално са само нападателни оръжия, тъй като липсват запазени следи от предпазно въоръжение. Изследвани са над 1200 предмета, повечето от които непубликувани. Във въведението наред с изясняване на хронологическите и териториални рамки на темата са уточнени и някои терминологични въпроси и е предложена обща класификация на въоръжението, на която се основава по-нататъшната структура на дисертацията. В групата на нападателното въоръжение са разграничени два класа: "оръжия за близък бой" и "оръжия за далечен бой". Всеки клас е подразделен на видове оръжия, обединени въз основа на сходна форма и съответно функция и начин на действие.

В първата глава е направен преглед на историографията по темата. Отбелязана е липсата както на цялостни обобщаващи изследвания, така и на конкретни анализи върху функцията на повечето от разглежданите предмети.

Във втора глава последователно са разглеждани потенциалните оръжия за близък бой: каменни боздугани, каменни, медни и рогови бравди-чукове, каменни, медни и рогови двойни бравди, каменни двойни чукове. Характерна обща черта на всички тях е начинът на закрепването им към дръжката – чрез пробит в тялото отвор. В повечето случаи е следвана еднаква схема на представянето им, с цел по-лесното сравняване между тях. Тя включва изясняване на основните морфологични характеристики на предметите, преглед на изворовата база, класификация, проследяване на хронологическото им развитие и териториално разпространение (както като цяло, така и на отделните типове, подтипове и варианти), анализ на данните, от значение за изясняване на функцията на артефактите – морфометрични специфики, следи от употреба, контекст на откриване. За медните бравди-чукове е използвана вече навлязлата в литературата класификационна схема, разработена от Х. Тодорова и допълнена от К. Димитров (с известни промени), за останалите

са разработени нови класификации. Основно място в тази глава е отделено на проблема за функцията на отделните видове предмети, с акцент върху най-многобройните и спорни сред тях - бравди-чукове от камък, мед и рог. Детайлно са разглеждани различните мнения по въпроса - дали става въпрос за сечива, използвани в дървообработката, земеделието, рудодобива и най-ранната металургия и др., за оръжия или за символи на социален статус. Направеният анализ показва, че разглежданите видове предмети действително могат да бъдат интерпретирани като оръжия. Освен това малкият им обем на действие предполага специализирано бойно предназначение. Същевременно откриването на бравди с дупка в богати погребения, изящната обработка и липсата на следи от употреба на някои от тях предполагат, че те постепенно придобиват и представително значение като символи на сила и власт. В края на главата обобщаващо са разглеждани развитието и разпространението на различните видове ударни оръжия за близък бой. Най-ранните засвидетелствани сред тях, още от неолита, са каменните боздугани. Възможно е те да представляват прототип на каменните бравди-чукове и двойни чукове, които се появяват през ранния халколит. Усъвършенстван вариант на каменните и рогови бравди-чукове са медните бравди-чукове, разпространили се през късния халколит. Като цяло късният халколит бележи пик в развитието и разпространението на всички видове оръжия за близък бой. През този период най-отчетливо се наблюдават и определени териториални и културни специфики в употребата на различни видове (например каменните и роговите бравди-чукове), типове, подтипове и варианти.

Трета глава е посветена на потенциалните оръжия за далечен бой: тежести за пращка от глина и камък, костени и кремъчни върхове за стрели, кремъчни, костени и медни върхове за копия. Специално внимание е отделено на проблема за разграничаването между кремъчните върхове за стрели и за копия. Предложеното решение (въз основа на дължината на върховете, съчетана и с теглото им) се основава на цялостния метричен анализ на известните находки, съчетан и със специфичния контекст на откриване на някои от предметите. За гранична стойност е приета дължина от 5 см и тегло от 10 г. Отделните видове предмети, включени в тази глава, са представени последователно, като са разглеждани основните им морфологични и метрични характеристики, състоянието на изворовата база, класификацията, хронологическото и териториалното им разпространение, контекстът на откриване. Както и във втора глава, водещо значение има въпросът за функцията на артефактите. Изясняването ѝ се основава на анализ на морфометричните им характеристики, контекста на откриване на някои находки, както и на исторически и етнографски паралели.

Анализът показва, че употребата като оръжия на някои от предметите, интерпретирани в литературата като такива, е малко вероятна. Това включва т. нар. глинени тежести за прашка и голяма част от каменните такива (които по-скоро представляват чукалки), костените “върхове за копия” и част от т. нар. костени върхове за стрели (конкретно предмети със запазена епифиза, които вероятно са използвани като шила). Като оръжия явно са използвани кремъчните върхове за стрели и копия, двустранно заострените костени върхове за стрели и медните върхове за копия. В края на главата е предложен обобщаващ анализ на разпространението на различните видове върхове за стрели и копия (от кремък, кост и мед) и техните типове и варианти. Ясно личи усъвършенстването и нарастващото значение на тези оръжия през късния халколит. Същевременно разнообразието в използваните материали, форма и размери предполага известна специализация и възможни различия в тяхната конкретна функция - за лов на различни видове дивеч или за сражения. За момента липсват сигурни преки доказателства за това, но някои косвени сведения и етнографски и исторически примери подкрепят подобна хипотеза. С най-голяма вероятност като бойни оръжия могат да бъдат определени тежките медни върхове за копия, които изглежда са използвани само на близко разстояние (като пики).

В последната, четвърта глава, разпространението на оръжията е разгледано в контекста на други данни за въоръжени конфликти през халколита в българските земи - стремеж към отбрана на селищата чрез изграждане на фортификации или изместване на естествено защитени места, скелетни останки със следи от насилие, концентрации на опожарени селища в определени райони и периоди, демографската картина в по-цялостно проучените некрополи при Дуранкулак и Варна. Акцентът е поставен вър-

ху Североизточна България и Черноморието, където се концентрират повечето изцяло разкопани селищни могили от халколита, проучваните некрополи и оръжията със стратиграфски данни. Наблюдават се определени закономерности и взаимовръзки в хронологическото и териториално разпространение на различните свидетелства за въоръжени сблъсъци. Обобщеният анализ на данните говори за съществуването на въоръжени конфликти през средния и началото на късния халколит, както и към края на късния халколит. Информацията за останалите райони е по-оскъдна, но се наблюдават сходни общи тенденции. Смятам, че направеният анализ дава възможност за хипотетична възстановка на определени социални и етно-културни процеси през халколита в българските земи, а и в някои съседни райони.

Внимание е отделено и на проблема за края на халколитните култури в българските земи. За момента едва ли може да бъде предложена сигурна реконструкция на причините и събитията, довели до този край, но очевидно той е съпроводен с въоръжени сблъсъци.

В заключението са обобщени основните изводи относно функцията на разглежданите предмети и съществуването на специализирани бойни оръжия през халколита в българските земи и на Балканите, тяхната поява, развитие и разпространение и ролята им за очертаване на определени реални процеси през тази безписмена епоха.

Принос на настоящият труд е цялостният анализ на видове предмети, които досега не са били предмет на специализирано изследване, особено с оглед на функцията им. В резултат е доказано наличието на специализирани бойни оръжия през халколита, установено е териториалното и хронологическото им разпространение и чрез съпоставянето им с други данни за въоръжени конфликти са проследени определени етно-културни процеси през халколита.

Камен Бояджиев

Дисертация. Национален археологически институт и музей - БАН. Научен консултант - проф. д.и.н. Йорданка Юркова. Защитена на 11.04.2011.

Архитектурни паметници, представени върху монетите на градските управи в Тракия и Долна Мизия I-III в. сл. Хр.

Представеният дисертационен труд се състои от въведение, шест глави, заключение, каталог, приложения - общо 311 страници.

Изследването е посветено на изображенията на архитектурни паметници върху монетите на градските управи, които заемат съществена част от всички видове изображения, представяни върху градските емисии. Във въведението е изложена основната цел на изследването - цялостното систематизиране и типологизиране на този тип паметници, за да се проследят определени закономерности и настъпващите хронологични промени. Териториално трудът обхваща монетарниците в провинция Тракия, като са включени и двете големи монетарници на север от Хемус - Никополис ад Иструм и

Марцианопол, които от времето на Септимий Север преминават в административно отношение към провинция Долна Мизия.

Най-често изобразяваните от всички видове архитектурни паметници, срещащи се върху монетите на градските управи, са храмовете и светилищата, разгледани в първа глава. Тя представлява основна част от дисертационния труд и като обем, и като акцент на работата. В нея са разгледани и класифицирани изображенията на различните храмове не само като архитектурни типове, но и в зависимост от това на кое божество са посветени. В градовете в провинциите Тракия и Долна Мизия почти няма монетарница, в чиято иконография да присъстват паметници, свързани с архитектурата, без изображения на храмови постройки. Най-ранните изображения на култови сгради се появяват по времето на Антонините - върху монети на Антонин Пий, сечени в Пауталия, Топир и Аполония Понтика. Доминирането на представяне на храмове със статуи на богове върху реверса на монетите показва, че религиозните култове са били ключов елемент от градската идентичност.

Втора глава проследява укрепителните съоръжения, които са вторите по честота архитектурни паметници след храмовете, чиито изображения се срещат върху монетите на провинциалните градове. Представят се основните части на отбранителната система - градски порти, кули, крепостни стени. Доминиращо място сред тях заема изображението на крепостните порти, които са най-важната и представителна част на всички градски укрепления. Поради това те се представят със значителни размери, заемащи по-голямата част от полето на монетата. Изображенията на укрепителни съоръжения се появяват върху автономните монети при отделните градове по различно време. Най-ранното представяне на градска порта се среща върху монети на Бизия от времето на Хадриан (117-138). Крепостната порта на града е и най-ранният архитектурен паметник, изобразен върху монети в Тракия и Долна Мизия. Крепостни съоръжения се срещат върху монетите на Августа Траяна, Анхиало, Хадрианопол, Никополис ад Иструм, Марцианопол. В античността няма друг архитектурен тип, който така ясно да изразява идентичността и общността на един град, както неговите крепостни съоръжения, което намира отражение и в многобройните им представяния върху монетите на градските управи.

В същата глава са изследвани и изображенията на триумфални арки - римско нововъведение в представителната архитектура, едни от нейните най-отличителни паметници. Те са издигани от сената или от самите императори на важни места в градовете по повод на военен триумф, юбилей, смърт, основаване на градове или други исторически събития.

Изображенията на арки в Тракия и Долна Мизия се срещат само върху монети на Плотинопол и Марцианопол.

В трета глава са разгледани панорамният изглед на целия град и различни топографски изображения. Те не са често срещани, като в Тракия и Долна Мизия изглед на целия град се среща в монетосеченето само на две градски управи - върху монети на Марцианопол от времето на Гордиан III (238-244) и на Бизия при Филип I (244-249). Освен панорамен изглед на целия град, върху монетите на някои градове се представят изгледи на храмове и светилища в тяхната заобикаляща ги среда. Този тип изображения също не са често срещани и в Тракия се засвидетелствани само при монетните емисии на Филипопол и Пауталия от времето на различни императори. Хронологически те са по-ранни от панорамния изглед на цели градове, тъй като се появяват върху монети от времето на Антонините. При този иконографски тип гравьорите наблягат на представянето на топографията на градовете чрез изображенията на хълмове, пещери, реки или други природни елементи като част от композицията.

Четвърта глава представя изображенията на градски чешми и фонтани, които се срещат върху монетите на някои от градовете в Тракия - Деултум, Сердика, Хадрианопол, Августа Траяна. Градските чешми и фонтани са част от архитектурния облик на всеки град през римската епоха, независимо от факта, че не всички градове са ги представяли върху монетите си. Характерна особеност при представянето на този вид архитектурни паметници е, че техните изображения се срещат само върху монети от малък номинал.

В пета глава са разгледани рядко срещаните изображения на представителни сгради с обществен характер. Те се появяват върху монетите на градските управи в Тракия и Долна Мизия по времето на Северите. За първи път се срещат върху монети на Септимий Север от Никополис ад Иструм и Хадрианопол. Изображенията на тези постройки върху монети, наред с храмове, посветени на различни божества, показва, че в римската архитектура значението на обществените сгради е равностойно на значението на култовите. При представянето им не се срещат обобщени и схематизирани типове, каквито има при изображенията на храмове и укрепителни съоръжения. Това отразява голямото значение, което им е било отдавано и което е намерило отражение и при тяхното представяне върху автономните монети.

Шеста глава е посветена на представянето на олтари и колони върху провинциалните монети в Тракия и Долна Мизия. Техните изображения в двете провинции се появяват по времето на Антонините, обикновено върху монети от малък номинал.

Различните видове архитектурни паметници са едни от най-забележителните изображения, пред-

ставени върху римските провинциални монети. Значимостта им се определя от факта, че върху тях в повечето случаи са изобразени обекти, изчезнали, без да оставят друга следа за своето съществуване. Монетите могат да бъдат единственото оцеляло материално доказателство, че дадена постройка някога е съществувала. Всяко от градските монетосечения, представящи паметници на архитектурата независимо от някои общи и повтарящи се типове, има свой собствен иконографски облик, който се формира от определен брой уникални архитектурни типове. Примерите за това са многобройни - панорамният изглед на града при Бизия и Марцианопол, нимфеумът на Хадрианопол, фонтанът на Деултум, обществените сгради в Никополис ад Иструм, представянето на определени части от топографията на Филипопол и Пауталия. Съществува ясно изразена хронологическа зависимост при изобразяването на този вид паметници и развитието на градското монетосечение в провинциите Тракия и Долна Мизия. Важна особеност в този процес е увеличаването на броя на градовете, издаващи монети, а оттам и на броя на представяните архитектурни паметници. Най-голям брой градове секат автономни монети през управлението на Северите. По това време е и истинският бум на представянето на паметниците

на архитектурата в градското монетосечение – края на II и първата трета на III в. Основното количество от разглежданите паметници се датира от този период. Предимството на монетите като източник на информация е не само факта, че се издават в многобройни екземпляри, позволяващи съпоставянето им, но и това, че се отсичат по време, когато архитектурните паметници са съществували, т. е. те са техни съвременници. Техният анализ допълва картината на политико-икономическата, религиозната и културна идентичност на градовете в провинциите Тракия и Долна Мизия.

Извършената характеристика на архитектурните паметници и мястото им в монетната иконография на бронзовото градско монетосечение в Тракия и Долна Мизия е първото обобщаващо изследване на тази проблематика в нашата историография.

Принос на настоящата дисертация е, че в нея са анализирани различните монетни типове паметници на архитектурата, като тяхната систематизация е базирана на функциите и архитектурните им особености. Използван е интердисциплинарен метод на изследване, като нумизматичните данни и свързаните с тях наблюдения са подкрепени от разнородни изворови сведения, с данни от сродни исторически дисциплини.

Мирослава Доткова

Професор д-р Василка Герасимова-Томова
(1940 - 2011)

На 4-ти април 2011 г. след продължително боледуване напусна този свят завинаги нашата колега проф. Василка Герасимова-Томова - дълбоко уважавана и обичана от колегите си и в страната, и в чужбина.

Родена е през 1940 г. в известното интелектуалско семейство на проф. Тодор Герасимов и Бисера Венедикова. Тя израства и получава познания в областта на античната и средновековна история, възприемайки примера и опита на световноизвестния нумизмат и изкуствовед, както и на своята майка, която е учителка по история.

Трайните интереси в областта на античната и средновековна история, получени в подходяща семейна среда, изиграват своята роля и неслучайно Василка Герасимова се насочва към Софийския университет "Климент Охридски", където през 1963 г. завършва Класическа филология. През 1964 г. започва работа в катедрата като асистент. След това обаче спечелва конкурс за аспирантура (докторантура) в АИМ-БАН, където написва дисертацията си "Римските помощни войски в провинциите Горна и Долна Мизия през I-III век". През 1972 г. тя я защитава успешно и е назначена като специалист-археолог към Секцията по нумизматика и епиграфика в АИМ (сега НАИМ) -БАН.

През 1973 г. друг твърде известен български учен - филолог, историк и епиграф - Веселин Бешевлиев - нейн пряк учител в областта на епиграфиката, е удостоен с Хердерова награда и той избира младата и упорита негова аспирантка за Хердеров стипендиант във Виена.

Между 1976 г. и 1982 г. Василка Герасимова последователно е научен сътрудник II и I степен (=асистент и главен асистент) в АИМ-БАН. Нейните творчески успехи я извеждат бързо до званието "старши научен сътрудник II степен" (= доцент) през 1983 г.

От 1976 до 1993 г. е секретар на Секцията по епиграфика и нумизматика в АИМ-БАН, а от 1993 до 2005 г. е и завеждащ тази секция.

През 1991 г. е избрана за директор на Археологическия музей.

През периода 1975 - 2003 г. е и уредник на фонда "Антични каменни паметници" на НАИМ-БАН. Била е член на Научния съвет на НАИМ; на научни органи в Нов Български Университет; на научна група към Софийския исторически музей. Избрана е и за член на международния Кураториум Pro Teurnia към Австрийската Академия на науките.



Проф. Василка Герасимова в кабинета си в НАИМ
Professor Vassilka Gerassimova in her NAIM office

Научно-изследователската ѝ дейност винаги е вървяла успоредно с активната ѝ музейна дейност, а в периода от 1993 до 2008 г. - и с преподавателската ѝ работа. Всъщност тя е един от доайените-организатори и преподаватели в Нов Български Университет, където с активното ѝ съдействие през 1993 г. се създава и развива на високо научно ниво Департамент "Археология", с базово, бакалавърско и магистърско обучение, а малко по-късно - и с докторантска програма. От 1993 г. В. Герасимова е директор на програма "Археология" в НБУ във всичките ѝ степени до пенсионирането си през 2008 г. Член е и на Съвета на Департамент "Земята и хората" на НБУ. От 2005 г. до пенсионирането си през 2008 г. е професор в Нов Български Университет.

Десетки са дипломантите, много са и докторантите, разработвали тезите си и успешно защитили ги под нейното научно ръководство.

Василка Герасимова бе сред водещите изследователи в областта на античната и средновековната епиграфика в България. Съвместно с проф. Валзер от Берн (Швейцария) тя изготви корпус на милиарните колони, който по неизвестни причини все още не е публикуван. Предала е за печат един том с латински надписи (от територията между Тимок и Цибрица - Inscriptiones Moesiae Superioris). Досега има отпечатани около 160 статии и студии в български и чуждестранни издания. Освен това приживе тя подготвяше "Корпус на българските надписи от 15 до

19 век” (в три тома), който заради нейната преждевременна кончина не бе довършен.

Василка Герасимова бе учен с разностранни интереси, обхващащи твърде голям хронологически и тематичен диапазон - от римската епоха, предимно II - III в., до късното Средновековие и Възраждането (XIX в.). Артефактите, които бяха обект на нейните изследвания, са много разнообразни – каменни епиграфски паметници, предмети от метал, керамика, монети и оловни пломби, печати, мозайки, тъкани, накити от различни места из цяла България. Но проф. В. Герасимова не се ограничаваше само с разчитането на надписите и графитите, а винаги ги интерпретираше в по-широк исторически план и търсеше най-подходящото им място, основавайки се на историческите и археологическите данни. На българската научна общественост са известни нейните приноси в изследването на праисторическото изкуство в българските земи; античната топонимия - главно в района на долината на Средна Струма;

античната военна и гражданска администрация в провинциите Долна Мизия и Тракия; религията на траките и християнския култ; тракийското облекло, търговските връзки в римските провинции Долна Мизия и Тракия, както и в България през Средновековието.

Василка Герасимова бе известна и с трайните си ползотворни творчески контакти с редица колеги от България и с учени от много страни.

През 1993 г. тя получи най-високото международно признание за успешната си научна работа от фондацията “Алфред Тьопфер Ф.В.С.” от Хамбург, Германия, която ѝ връчи Хердерова награда във Виена, Австрия.

Всички - и колегите от НАИМ, от страната и чужбина, както и нейните студенти от НБУ - ще я запомнят като един искрен човек, винаги готов да помогне във всяко едно отношение, проявяваща неподражаемото си младежко чувство за хумор дори в трудни житейски моменти. Поклон пред паметта ѝ!

Методи Манов